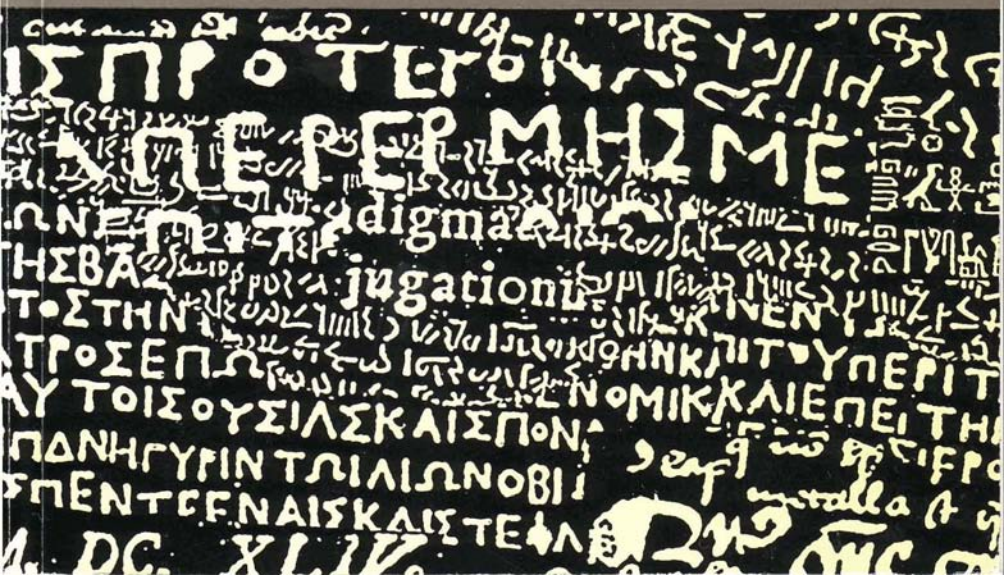

från
KONST
till
VETENSKAP

TORE
NORDENSTAM

CARLSSONS

Tore Nordenstam (Foto: Jan Henriksson)

TORE NORDENSTAM

Från konst till vetenskap

CARLSSONS

Carlsson Bokförlag
Box 2112
103 13 Stockholm
Gatuadress
Stora Nygatan 31
Tel. 08-411 23 49

© 1993, 1994 *Tore Nordenstam och Carlsson Bokförlag*
Omslag Birgitta Adolfsson
Sättning Essa-Tryck AB, Malmö
ISBN 91 7798 8736

gotab 12021, Stockholm 1994

Innehåll

Förord 7

1. HUMANIORA – VAD ÄR DET? 11

Det humanistiska ämnesområdet 11

Ett definitionsförslag 14

Vad gör humanister? 21

Humanistiska verksamheter och mönster 29

Sammanfattning 34

2. DET KLASSISKA VETENSKAPSSYSTEMET 35

Skrivkonsten 35

En vetenskaplig hållning till världen 38

De första akademierna 42

Det platoniskt-aristoteliska vetenskapsidealet 49

De fria konsterna 60

De tre medeltidskulturerna 65

Sammanfattning 74

3. DEN HUMANVETENSKAPLIGA REVOLUTIONEN 77

Brottet med de klassiska vetenskapsidealet 77

En ny historieuppfattning 85

Ett nytt program för humaniora 98

Det nya vetenskapsbegreppet 110

Sammanfattning 113

4. DEN HISTORISTISKA POSITIVISMEN	116
Professionalisering och specialisering	116
Historism och positivism	124
Ett exempel: framväxten av en vetenskaplig miljö i Norge	134
Teatervetenskapens uppgift	146
Sammanfattning	156
5. HUMANVETENSKAP OCH NATUR- VETENSKAP	158
”Språkforskarna har också sitt mikroskop”	158
Den klassiska debatten om humanvetenskap och naturvetenskap	160
Förklaring och förståelse i humanvetenskaperna	169
Sammanfattning	187
6. 1900-TALET – FRÅN STRUKTURALISM TILL POSTMODERNISM	189
Den dolda människan	190
Klassisk strukturalism och semiologi	197
Nystrukturalism och postmodernism	206
Sammanfattning	216
7. POSITIVISM OCH POSITIVISM-KRITIK PÅ 1900-TALET	218
Kritiken av den historistiska positivismen	219
Humaniora och samhällsvetenskaperna	236
Nymarxism, psykoanalys och semiologi	244
Sammanfattning	252
Epilog	255
Noter	270
Personregister	289

Förord

Det sägs ofta att humanvetenskaperna befinner sig i en kris. ”Man måste vara blind på båda ögonen för att kunna undgå att se att humaniora är hårt trängda i våra dagar”, skrev till exempel tre danska humanister för några år sedan. ”Humanisterna befrämjar inte näringslivet, de håller på med likgiltigheter, och till råga på allt kräver de statsunderstöd. Vad skall samhället ta sig till med sådana snyltare?”¹

Men hur mycket av sanning ligger det egentligen i påståenden av detta slag? Är det inte snarare så att humanister är oundgängliga för näringslivet, exempelvis som förmedlare av kunskaper om främmande språk och kulturer? Och är det inte snarare så att humanister i sina bästa stunder behandlar några av de mest väsentliga inslagen i människans liv, till exempel frågorna om livets mening och om hur vi och vårt samhälle har kunnat bli sådana som vi nu är? (Man kan tänka på ämnesområden som filosofi och historia t.ex.)

Om man söker efter svar på sådana frågor, är det bästa framgångssättet enligt min erfarenhet att anlägga ett historiskt perspektiv på saken. Genom att beskriva vad humanister faktiskt har gjort under historiens gång och genom att antyda något om vad humanister gör i våra dagar kan vi också få fram konturerna av ett svar på frågan om vilken nytta och glädje man eventuellt kan ha av att befatta sig med humanistiska ämnen.

Låt mig illustrera med ett exempel. Ett av de mest välkända inläggen i humaniora-debatten är C. P. Snows lilla bok "De två kulturerna".² De två kulturer som Snow avsåg var för det första något som han kallade för "de litterära intellektuella" och för det andra det som han kallade för "the scientists", något som (av skäl som vi snart skall komma in på) kan översättas med uttrycket "utövare av naturvetenskaperna". Snow framlade tesen att det intellektuella livet i hela den västliga delen av världen karakteriseras av en beklaglig klyfta mellan dessa två kulturer. Och bristen på kunskaper om den andra sidan är enligt hans mening störst hos de s.k. litterära intellektuella. Ingen företrädare för denna kultur kan enligt Snow besvara frågan "Vad säger termodynamikens andra lag?", trots att denna fråga är den naturvetenskapliga motsvarigheten till frågan "Har du läst något av Shakespeare?"

Men det Snow egentligen visade här var att bristen på insikter i vad humaniora är kan vara överväldigande hos naturvetenskapernas utövare. Som en norsk humanist har påpekat i en kommentar till Snows bok: att säga om en fysiker som har läst lite Shakespeare att han har en viss förståelse av vad humaniora är för något är ungefär lika träffande som att säga att man har en viss förståelse av vad astrofysik är därför att stjärnhimlen fyller en med glädje och vördnad.³

Om man skulle föreslå några humanvetenskapliga analogier till frågan om termodynamikens andra lag borde man hellre välja frågor som dessa: "Vad är de grundläggande inslagen i Ferdinand de Saussures språkvetenskapliga paradigm?" eller "Vilka är historismens viktigaste teser?" Det är för att finna svar på sådana frågor som vi skall behandla humanvetenskapernas grundlag i ett historiskt perspektiv.

Sedan mer än tjugo år har jag haft förmånen att få verka i en levande och stimulerande norsk humanistisk miljö. Jag vill passa på att framföra ett speciellt tack till några av dem som engagerat sig i kursen i "humanvetenskapernas historia, mål-

sättning och funktion” vid Universitetet i Bergen de sista åren: Helge Dyvik och Oddmund Søylen (institutionen för fonetik och lingvistik), Wigdis Espeland (etno-folkloristiska institutionen), Nils Gilje, Harald Grimen och Arild Utaker (filosofiska institutionen och centret för vetenskapsteori), Sverre Bagge (historiska institutionen), Siri Meyer (konsthistoriska institutionen), Bjørn Nic. Kvalsvik och Leif Longum (institutionen för nordiska språk); samt Kjell S. Johannessen på filosofiska institutionen med vilken jag har haft otaliga samtal under årens lopp som också satt sina spår i denna text.

Tore Nordenstam

Förord till andra upplagan

Boken har blivit längre nu. Utvidgningen gäller särskilt historismen och positivismen från slutet av 1800-talet till våra dagar. I kapitel 4 har ett nytt avsnitt om den historistiska positivismen på teatervetenskapens område tillkommit, och det avslutande kapitlet om positivism och positivism-kritik på 1900-talet är nyskrivet för denna upplaga. Professor Stig Strömholms recension av den första versionen av boken (Svenska Dagbladet 21.10.1993) har också inspirerat mig till att ta upp förhållandet mellan samhällsvetenskaperna och humaniora i ett eget avsnitt. Några tryckfel har också rättats.

Jag passar på att tacka Kjell S. Johannessen och Lars-Olof Åhlberg för goda kommentarer. Sist men inte minst ett hjärtligt tack till alla de studenter som under årens lopp deltagit i undervisningen om humanioras historia, målsättning och funktion. De har varit en ständig källa till stimulans.

Tore Nordenstam

1. Humaniora – vad är det?

Det humanistiska ämnesområdet

Vid universitetet i Bergen i Norge infördes det en ny kurs för några år sedan, som är avsedd att ge en introduktion till området ”de humanistiska ämnenas historia, målsättning och funktion”. Kursen är sedan hösten 1983 obligatorisk för alla studenter, som tänker avlägga examen vid den historisk-filosofiska fakulteten vid detta universitet (med undantag för blivande språkvetare, som i stället genomgår en liknande introduktionskurs i allmän språkvetenskap). När den nya kursen om det humanistiska områdets grundproblem startade, blev den första uppgiften att hitta lämplig litteratur. Och när det visade sig att det inte fanns någon översikt över det humanistiska områdets historia, målsättning och funktion, började jag skriva på en sådan själv. Resultatet är denna lilla bok.

Den grundläggande frågan är: Vad är humaniora? En så allmän och öppen fråga kan besvaras på många olika sätt beroende på vilket sammanhang som frågan ställs i. I vårt nuvarande sammanhang kan det vara rimligt att börja med att tolka frågan som en uppmaning till att komma med en allmän karakteristik av de ämnen eller discipliner som ingår i den historisk-filosofiska fakulteten vid universitetet i Bergen och i liknande fakulteter vid andra universitet och högskolor. Det

rör sig om språkdiscipliner som arabiska, engelska, franska, grekiska, japanska, latin, nordiska språk, ryska, spanska och tyska; vidare ingår det ämnen som fonetik, allmän språkvetenskap och datalingsvistik, historia, litteraturhistoria, konsthistoria, teatervetenskap, arkeologi, etnologi, folkloristik, filosofi, logik, mediakunskap, religionshistoria och så vidare.

Sådana discipliner och andra liknande ämnen som filmhistoria, musikvetenskap, ekonomisk historia och andra språk än de nyss nämnda brukar ingå i de historisk-filosofiska fakulteterna vid universiteten i våra dagar.

Finns det någon speciell anledning till att just ämnen som dessa brukar ingå i en speciell fakultet? Vad är det som binder just dessa ämnen samman och som gör att vi kallar dem för "humanistiska discipliner" till skillnad från andra ämnesområden som samhällsvetenskaperna, psykologi, juridik, matematik och naturvetenskap, medicin och odontologi?

När frågan ställs på detta vis, kan man besvara den på minst sex olika sätt:

- (1) genom att ge en *definition* som kort sammanfattar det som är det väsentliga på detta område;
- (2) genom en *vetenskapsteoretisk analys* av de metoder, teorier, begreppstyper, perspektiv och så vidare, som kännetecknar verksamheterna på det humanistiska området till skillnad från andra verksamhetsområden;
- (3) genom att klargöra de humanistiska ämnenas *samhällsfunktioner*;
- (4) genom att skissera de humanistiska disciplinernas *historia* från de gamla grekerna till våra dagar och eventuellt också i andra kulturer;
- (5) genom att presentera en rad *exempel* från de olika humanistiska disciplinerna, som tillsammans kan ge en någorlunda adekvat bild av det humanistiska ämnesområdet;
- (6) genom *inövning*, det vill säga genom eget arbete på det humanistiska området.

Ett någorlunda fylligt svar på frågan "Vad är humaniora?" kräver att man går in på alla dessa punkter. Tillsammans kan de efterhand ge ett gott porträtt av det humanistiska ämnesområdet. Det är också det som är uppgiften för denna bok. Eller mera försiktigt uttryckt : vår uppgift här och nu är att antyda några möjliga svar på de frågor som vi just formulerat, som tillsammans kan bli en början till ett helhetsperspektiv på det humanistiska området. Självfallet kan man välja att lägga tyngdpunkten på olika aspekter på denna helhet, alltefter tycke och smak. Och egentligen rör det sig här om en fråga som varken kan eller bör besvaras en gång för alla. "Vad är humaniora?" är en öppen fråga, som måste följas av humanister i hela deras verksamhet som ett inslag i deras självreflektion. Och reflektion över den egna vetenskapliga verksamhetens natur är ett väsentligt inslag i all vetenskaplig verksamhet som gör anspråk på att vara något annat än rena rutinundersökningar och enkelt faktsamlande.

I vår västerländska filosofiska tradition har det länge varit en favoritsysselsättning att försöka fånga tingens väsen i form av korta slående definitioner. Traditionen kan föras tillbaka till Sokrates och Platon. Bortsett från att det ligger en del minst sagt problematiska filosofiska antaganden bakom sådana försök, så torde det vara klart att man inte kan komma särskilt långt med hjälp av en kort väsensdefinition om man vill försöka att klargöra vad humaniora är för något. För att kasta ljus över de humanistiska ämnenas egenart måste man gå in på exempel från en lång rad olika forskningstraditioner; man kan inte undgå att befatta sig med dessa traditioners uppkomst, växt och förändringar under historiens gång; man blir tvungen att gå närmare in på de teorier, begrepp, perspektiv och så vidare som karakteriserar aktiviteterna inom de olika humanistiska forsknings- och undervisningstraditionerna; och man kan inte undvika att komma in på de olika ämnenas mångfacetterade förbindelser med det omgivande samhället.

Egentligen är väl det bästa sättet att besvara frågan ”Vad är humaniora?” genom att själv arbeta på det humanistiska området. Vi kan kalla detta för ”inövning”. Den som studerar ett eller annat humanistiskt ämne och som fortsätter med egen forskning på något specialområde, förvärvar efterhand en anseelig mängd erfarenheter angående humanioras natur. Hon eller han skaffar sig förtrogenhet med området i fråga. Men förtrogenhet är inte nog. Det är ett väsentligt moment i all vetenskaplig kompetens att man reflekterar över vad den egna verksamheten innebär. All vetenskaplig forskning har ett kritiskt inslag som kräver ett visst mått av distans till den egna verksamheten. En reflekterad hållning till det man gör är alltså en väsentlig del av all vetenskaplig kompetens. Också förtrogenheten kan och bör underkastas beskrivning, analys, reflektion och kritik. Och därmed är vi tillbaka till de fem första punkterna på listan.

Ett definitionsförslag

I uppslagsböcker och lexikon kan man finna korta karakteristiker av ”humaniora”. I *Filosofisk uppslagsbok* av Konrad Marc-Wogau står det följande om humaniora:

Humaniora (lat.): sammanfattande benämning på de humanistiska läroämnena. För renässansens humanister betecknade h. de klassiska språken. Nu anses h. omfatta filologiska, historiska, samhällsvetenskapliga och filosofiska vetenskaper; de står som motsats till de matematisk-naturvetenskapliga ämnena.¹

Här får vi en antydning om humaniora-begreppets omfång, och vi underrättas om att begreppets omfång har förändrats sedan renässansen, det vill säga under de sista femhundra åren.

Uttrycket "humaniora" är egentligen en förkortning av "studia humaniora", vilket betyder *mera mänskliga studier* eller *studier som hjälper en att bli mera mänsklig*. Från slutet av medeltiden användes också uttrycket "studia humanitatis" som namn på samma område. "Studia humanitatis", studiet av det mänskliga, stod då i motsättning till "studia divinitatis", det vill säga studiet av det gudomliga (teologi).

Med en sådan avgränsning av humaniora-området omfattar humaniora *vetenskaperna om människan*. Uttrycket "humaniora" betyder då detsamma som uttrycket "humanvetenskaperna" eller det som på tyska ofta kallas för "die Geisteswissenschaften". ("Geist" i detta sammanhang betyder så mycket som "anda", närmare bestämt "mänsklighetens anda". Möjligen skulle man därför kunna översätta "die Geisteswissenschaften" med "andavetenskaperna". Men för att undgå vilseledande associationer vill jag föreslå att man hellre håller sig till "humanvetenskaperna".)

Men ordet "humaniora" används i våra dagar ofta i en mera avgränsad mening, som utesluter samhällsvetenskaperna. Om man definierar uttrycket "de humanistiska ämnena" som de historisk-filosofiska disciplinerna (= de ämnen som ingår i de historisk-filosofiska fakulteterna vid våra universitet), blir resultatet en skiljelinje mellan två ämnesområden, som kanske mera är betingad av administrativa hänsyn än av genuina olikheter mellan de historisk-filosofiska ämnena och samhällsvetenskaperna. Det är en öppen fråga i vilken utsträckning som man kan finna humanistiska inslag utanför de historisk-filosofiska fakulteternas traditionella områden, exempelvis på områden som sociologi, socialantropologi, geografi, psykologi och medicin. Det är för övrigt bara drygt tjugo år sedan de nuvarande historisk-filosofiska disciplinerna, samhällsvetenskaperna, psykologi och juridik var samlade i en enda fakultet vid universitetet i Bergen. Och vilka ämnen som räknas till de historisk-filosofiska fakulteterna vid olika univer-

sitet varierar en hel del.

Oklarheter och oenigheter om relationerna mellan det som vi kan kalla för de *humanistiska kärnämnen*a (historiska, språkvetenskapliga, estetiska och filosofiska ämnen) och andra vetenskaper om människan återspeglas sålunda också i språkbruket. Ibland används uttrycket "humaniora" i en snävare mening som en beteckning för de humanistiska kärnämnen eller de historisk-filosofiska disciplinerna i största allmänhet. Och ibland används uttrycket "humaniora" som en beteckning för alla vetenskaper om människan som inte använder rent naturvetenskapliga metoder (t.ex. anatomi och vissa slags psykologi).

Låt oss efter denna raska terminologiska översikt se närmare på en typisk definition av "humaniora" ur den aktuella vetenskapsteoretiska litteraturen. I boken *Kunskap - värdering - förståelse* försöker Lennart Nordenfelt avgränsa "det humanistiska kunskapsområdet" genom följande karakteristik av det som humanister gör:

humanisten studerar människan som kulturvarelse, hennes handlingar och produkterna av hennes handlingar, i synnerhet de som är att betrakta som kulturprodukter.²

För att förstå vad denna definition innebär behöver vi också definitioner av begreppen 'kultur', 'kulturvarelse' och 'kulturprodukt'. Och Nordenfelt fortsätter följaktligen med att antyda sådana definitioner. Han skiljer till att börja med mellan tre betydelser av "kultur". "Kultur" i den första betydelsen är det som ibland kallas för "finkultur": verksamheter av det slag som man finner på områden som konst, litteratur, musik, vetenskap och religion, och resultaten av dessa verksamheter (konstverk, dikter, romaner, sonater osv). "Kultur" i den andra betydelsen är en benämning på "praktiskt taget all medveten, i varje fall all produktiv eller socialt normerad

verksamhet”, förklarar denne författare, som därvid använder sig av begrepp som skulle behöva förklaras i sin tur. (Vad menas med ”produktiv” och ”socialt normerad” i detta sammanhang?) Hit hör inte bara konstnärliga, vetenskapliga och religiösa aktiviteter får vi höra utan också allt slags arbete, lek och idrott och socialt umgänge i allmänhet. Det blir med andra ord fråga om ett tämligen omfattande område. Och för det tredje använder vi också ordet ”kultur” i fraser som ”den grekiska kulturen” och ”den kinesiska kulturen”. Den betydelsen av ordet ”kultur” försöker Nordenfelt infänga med hjälp av följande definition: ”Med kultur menas då en historiskt och geografiskt begränsad totalitet av mänsklig verksamhet i vid mening.”³

Med utgångspunkt i de nyss nämnda tre betydelseerna av ”kultur” kan ”humaniora” preciseras i tre riktningar:

- (1) Med utgångspunkt i den första definitionen av ”kultur” framstår humaniora som det vetenskapliga studiet av områden som konst, musik, litteratur, vetenskap och religion.
- (2) Med utgångspunkt i den andra definitionen av ”kultur” framstår humaniora som det vetenskapliga studiet av all produktiv, normstyrd social verksamhet.
- (3) Och med utgångspunkt i den tredje definitionen av ”kultur” blir humaniora detsamma som det vetenskapliga studiet av historiskt och geografiskt begränsade helheter av mänsklig verksamhet i vid mening (vad det nu måtte innebära närmare bestämt).

Men ingen av dessa definitioner eller definitionsutkast täcker på ett helt adekvat vis det som brukar kallas för ”humaniora”.

Den första definitionen eller definitionsskissen får med några av de humanistiska kärnämnen men utesluter också några, till exempel historia, språkvetenskap och filosofi. Definitionen är alltså alltför snäv. Och den är samtidigt alltför vid. Så-

dana områden som konst, vetenskap och religion studeras inte bara inom de humanistiska disciplinerna utan också i samhällsvetenskaper som sociologi och socialantropologi.

De två andra definitionerna får heller inte fram skillnaderna mellan de humanistiska disciplinerna och samhällsvetenskaperna. Också i samhällsvetenskaperna studerar man produktiv, normstyrd social verksamhet. I själva verket är den andra definitionen av "humaniora" bättre som karakteristik av ett ämne som sociologi än av ämnen som filosofi och religionshistoria. De två sista definitionerna eller definitionsutkasten är försök att avgränsa humaniora i den vida betydelsen, i vilken "humaniora" står för detsamma som "humanvetenskaperna".

För att skilja humaniora i snävare mening från humanvetenskaperna i vid mening pekar Nordenfelt på ytterligare två drag som kännetecknar de humanistiska disciplinerna (i snävare mening): i humaniora studerar man människan som kulturellt väsen i ett *historiskt perspektiv*, och intresset riktar sig övervägande mot *individuella fenomen*. I samhällsvetenskaperna på 1900-talet finner man däremot en koncentration på nutidsfenomen, och intresset riktar sig övervägande mot regelbundenheterna i det sociala livet. Som en grov karakteristik av skillnaderna mellan humaniora i snävare mening och samhällsvetenskaperna kan nog detta sägas vara tillfredsställande, samtidigt som det är klart att det inte finns några skarpa gränser mellan de två ämnesområdena. Detta är något som vi skall återkomma till mot slutet av boken.

"Humanvetenskaperna" och det besläktade uttrycket "kulturvetenskaperna" är termer som hör hemma i en diskussion om likheter och olikheter mellan naturvetenskaper och andra vetenskaper, som kan föras tillbaka till ett arbete som utkom år 1883: den tyske filosofen Wilhelm Diltheys *Introduktion till humanvetenskaperna, del 1*. (Den planerade andra delen kom han aldrig att slutföra.) De olika uttrycken återspeglar olika ståndpunkter i denna vetenskapsteoretiska diskussion.⁴

Benämningen "kulturvetenskaperna" användes mest av de så kallade "nykantianerna", t.ex. Rickert och Ernst Cassirer (som några år i slutet på 30-talet var verksam vid Göteborgs högskola, föregångaren till det nuvarande universitetet i Göteborg). I denna filosofiska tradition arbetade man med utgångspunkt i en skarp skillnad mellan fakta och värden. Man kunde då avgränsa naturvetenskapernas område som faktadomänen. Och humanvetenskapernas domän bestämde man som studiet av allt som har med värden att göra. Till värdeområdet räknade man allt som har med kultur att göra, inklusive alla handlingar och handlingsresultat, med motiveringen att alla handlingar och handlingsresultat är "värderelaterade". Alla mänskliga handlingar och deras avsedda eller oavsedda resultat är förbundna med de mål-medel-resonemang som föregår i aktörerna på den mänskliga arenan och på det viset är de förbundna med det som man kallade för "värden".

Benämningen "humanvetenskaperna", "die Geisteswissenschaften" på tyska, användes först och främst av de så kallade "nyhegelianerna" (Dilthey med flera). Detta uttryck hänger samman med Hegel-traditionens föreställningar om mänsklighetens "anda" ("Geist") som uppträder i olika lokala varianter som nationalanda, tidsanda, andan inom en viss konstnärlig eller vetenskaplig eller politisk tradition osv.

Att i sammanhang som dessa översätta "Geist" med "ande" är uppenbart vilseledande. Det rör sig inte om något slags övernaturligt väsen utan om försök att begripa historiska och sociala skeenden med utgångspunkt i antagandet att skeendena kan förstås i relation till de centrala tendenserna i tiden eller nationen eller vad det nu måtte handla om. Humanvetenskapernas uppgift blir i detta perspektiv att analysera hur tidsandan och nationalandan etc. manifesterar sig i individernas handlingar och handlingsresultat i form av politiska aktioner, konstverk, diktverk och så vidare. Tydligast sker detta hos de särpräglade begåvningar som man på 1800-talet gärna kalla-

de för "genier" (till exempel Goethe på det litterära området och Bismarck på det politiska området).⁵

Men i deprecierade utgåvor av begreppen står 'humanvetenskaperna' (*die Geisteswissenschaften*) och 'kulturvetenskaperna' ofta för detsamma, nämligen vetenskaperna om människan i allmänhet. Och alla dessa uttryck, "humanvetenskaperna", "die Geisteswissenschaften", "kulturvetenskaperna", täckte ursprungligen både de ämnen som nu brukar ingå i de historisk-filosofiska fakulteterna vid våra universitet och de ämnen som nu brukar ingå i samhällsvetenskapliga fakulteter. Utskiljningen av samhällsvetenskaperna som eget område sker först på 1900-talet. Också områden som juridik och teologi tillhörde det som till exempel Wilhelm Dilthey menade med "humanvetenskaperna" (*die Geisteswissenschaften*, människovetenskaperna i vid mening).

Det är en tämligen tvivelaktig föreställning att alla ting skulle ha sina "väsen" som går att infånga med hjälp av korta verbala karakteristiker, väsensdefinitioner. Men om vi förkastar föreställningen att definitioner har till uppgift att fånga tingens inneboende väsen, så kan vi faktiskt betrakta den föreslagna definitionen av "det humanistiska kunskapsområdet" som en inte oäven kort karakteristik av en av uttrycket "humanioras" huvudbetydelser. Med sina brister är Nordenfelts definition en någorlunda rimlig karakteristik av "humaniora" i den vida betydelsen, i vilken "humaniora" står för humanvetenskaperna generellt (inklusive samhällsvetenskaperna, juridik och teologi).

Om vi vill gå vidare med detta problemkomplex och se närmare på förhållandet mellan humaniora i mera snäv mening och de andra humanvetenskaperna (samhällsvetenskaperna etc.), så är det en väg som förefaller naturlig, nämligen att gå historiskt fram. De indelningar av vetenskapernas värld som vi opererar med i våra dagar är för det mesta tämligen färska, och området har hela tiden befunnit sig i förändring. Som alla

andra sociala och kulturella institutioner har också vetenskaperna sin historia. Och dagens utveckling kan man bara förstå fullt ut genom att skaffa sig kunskaper om denna historia som lever vidare i det tysta som förutsättningar som för länge sedan förpassats till det outsagdas område, som metaforer som sedan länge förlorat sitt sken av bilder.

Den som tvivlar på att det är sant att historiska kunskaper faktiskt kan ha en sådan funktion inviteras härmed till att vara med på ett litet experiment: Läs först igenom den historiska framställningen i de närmast följande kapitlen! Gå sedan tillbaka till den definition av "humaniora" ("humanvetenskaperna", "det humanistiska kunskapsområdet") som vi just har kommenterat på de föregående sidorna, och försök att avgöra om du på det ena eller andra sättet har fått en något fördjupad förståelse av vad denna definition går ut på efter att ha skaffat dig en viss historisk översikt över humanioras utveckling! Om du då kommer fram till att du faktiskt har fått en något bättre förståelse av vad som menas med sådant som "att studera människan som kulturvarelse", är utfallet av experimentet positivt i betydelsen att det visar något av den funktion som historiskt orienterade humanistiska studier kan ha.

Vad gör humanister?

Allmänna definitioner av "humaniora" och "humanvetenskaperna" är efterhandskonstruktioner som förutsätter en viss förtrogenhet med dessa områden för att bli förståeliga. För den som inte vet något om humaniora över huvud taget, blir sådana definitioner alltför abstrakta. De allmänna formuleringarna måste kompletteras med exempel som mera konkret visar vad de allmänna begreppen innebär. Och exemplen måste förses med kommentarer som sätter dem in i ett större sammanhang (t.ex. ämnets historia och samhällsmässiga funktioner).

ner). Exempelen måste med andra ord framstå som exempel på något.

Vi kan utgå från att det humanistiska området kännetecknas av en stor mängd mer eller mindre olikartade verksamheter. Det man gör i ett ämne som allmän språkvetenskap eller fonetik skiljer sig åtskilligt från det man gör i till exempel svensk eller sudanesisk historia. Det man gör i ämnen som logik och konstfilosofi skiljer sig åtskilligt från det man gör i medeltidsarkeologi och rysk språklära. I någon mening är vi säkerligen alla intresserade av att förstå och förklara ”kulturella verksamheter och resultaten av sådana verksamheter”, men detta räcker inte för att avskilja de humanistiska disciplinerna som ett vetenskapsområde för sig. De indelningar som vi är vana vid i våra dagar är först och främst administrativa gränser, som kanske delvis sammanfaller med vetenskapliga gränser i fråga om metoder, begreppsbildning, perspektiv och dylikt. Men det bör vi hålla öppet tills vidare.

Låt mig ge några exempel på vad humanister kan göra. Mina exempel är ingalunda avsedda att vara representativa för hela det humanistiska området (dvs. alla humanistiska discipliner). Vitsen med exemplen i det följande är först och främst att demonstrera *nödvändigheten av att komma med exempel* när man sysslar med de humanistiska ämnenas särprägel, historia och samhällseliga funktioner. De följande exemplen visar något av det som faktiskt har gjorts på det humanistiska området. För att ge en heltäckande bild av hela området skulle det krävas en mycket lång rad exempel från alla möjliga ämnen och forskningsriktningar, och det skulle spränga denna framställningsram fullständigt.

De två exempel som jag tänker presentera här har båda med *kulturell översättning* att göra. Kulturell översättning är något som är vanligt inom många humanistiska och samhällsvetenskapliga discipliner. I den mån som humanvetenskaperna sysslar med kulturell översättning kan de sägas vara ”hermeneu-

tiska" discipliner, för att använda ett vetenskapsteoretiskt fackuttryck. (Av det grekiska ordet "hermeneuein", som betyder "tolka", "interpretera".) Tolkning av texter, handlingar och meningsbärande ting (till exempel konstverk) är ett centralt inslag i de humanistiska ämnena. Det är en humanistisk uppgift att bidra till att göra texter, bilder, handlingar osv. förståeliga för oss i den utsträckning som de inte är omedelbart förståeliga för oss. Sådana saker som dikter, målningar och filmer kräver ibland kommentarer. Mycket av det som sker i humanistisk forskning kan betraktas som raffinerade varianter av vardagliga verksamheter i stil med att förklara vad en tavla "betyder" eller att klargöra vad en film "handlar om" osv. Humanistiska aktiviteter ligger i förlängningen av sådana verksamheter i vår "livsvärld", för att använda ett uttryck från Husserl-traditionen i filosofin.

Uppgiften att förklara innebörden av texter, handlingar, bilder etc. tränger sig på inte minst när det gäller främmande kulturer. Det första exemplet har jag tagit från Jan Hjärpes bok *Politisk islam*.⁶

Detta är exemplet: på ett plakat i en bild från demonstrationerna i Iran, som ledde till shahens fall i slutet av 1970-talet, kan man läsa en text på persiska som i översättning lyder ungefär så här: "Modige soldat, döda inte Moses för Faraos skull, döda inte profetens son (eller dotterson) för Yazids skull." Bilden finns i ett tidskriftsnummer, som Hjärpe hänvisar till (*Islamic Revolution*, provnummer, maj 1979). Hjärpe skriver att texten på plakatet måste ha haft en stark psykologisk effekt på de iranska soldaterna som läste budskapet. Effekten bygger på Koranens välkända motsättning mellan världslig makt och teokrati (representerade av Faraos och Moses) och inte minst på hänvisningen till den avgörande händelsen i shiitisk islam, mordet på profetens dotterson Hussein som föranstaltades av umayyaden Yazid. Denna begivenhet är allmänt bekant, inte minst genom de årligen återkommande sorgeceremonierna

som äger rum under de tio första dagarna av månaden Muharram. Hjärpe fortsätter med att säga att Husseins död, som är själva centrum i den shiitiska föreställningsvärlden, skapar en beredvillighet till martyrium och till uppror mot en världslig statsmakt. Sammanställningen shahen-Yazid sägs kanalisera det djupt inplanterade religiösa känslokomplexet i riktning av en politisk handling, uppror. Han påpekar också att demonstrationerna mot shahen kulminerade just under minneshögtiden för Husseins död den nionde och tionde dagen i månaden Muharram, motsvarande den 10 och 11 december 1978 enligt vår tideräkning.

Det första man måste göra för att göra texten på plakatet förståelig för en vanlig europeisk läsare är att översätta den från persiska till svenska eller något liknande språk. Men som framgår av referatet ovan hjälper detta inte stort. Texten är inbäddad i ett bestämt kulturellt sammanhang, som en utomstående måste sätta sig in i för att kunna uppfatta budskapet. Den hänvisar till personer och begivenheter i islams historia, som man måste känna till för att rätt förstå meningen med det som stod på plakatet. I den korta kommentaren till den citerade uppmaningen använder Hjärpe sig av ett antal begrepp som i sin tur behöver förklaras för den som inte redan är förtrogen med dem (begrepp som 'den shiitiska idévärlden', 'månaden Muharram', 'Koranen', 'shahen' osv.).

Exemplet kan bidra till att konkretisera vad det kan innebära att "studera människan som kulturvarelse", som det heter i Nordenfelts förslag till definition av "humaniora". Ett grundläggande inslag i studiet av människan som kulturvarelse är att redogöra för hur aktörerna uppfattar sig själva och sin egen situation, och för att kunna göra det måste man framställa *aktörens egna begrepp* på ett sådant vis att de blir förståeliga för den krets som man hänvänder sig till. Aktörens eget perspektiv är grundläggande i all humanistisk forskning. Ju större det kulturella avståndet är mellan aktörerna på det ut-

forskade området och de läsare eller åskådare som humanisten hänvänder sig till, desto större blir behovet av närmare förklaringar av de sociala sammanhang som aktörerna och deras produkter ingår i.

Mitt andra exempel på kulturell översättning är hämtat från den tyska litteraturhistorian, ett område som nog ligger många européer närmare än de skeenden i den islamska världen som det första exemplet berör. Men också i detta fall föreligger det ett klart behov av förklaringar för den som vill förstå vad det handlar om.

I Goethes efterlämnade manuskript finns bland mycket annat följande utkast till en dikt (som aldrig fullbordades):

Es ist ein seltenes Zeitwunder,
Ramboldes und Später's Schwedensgeschicht
Was sie alles gegen mich gesagt
Wird wohl am Abend vorgebracht.
Wie bringt das Haupt, wie schmückt die
Fahne,
Ersamnt nun noch Adler vom Lärche.

Daselbe sehr sehr zu Gesicht
Hat gar eine eigene Kunstgeschichte

Das hören wir alles ohne Literatur
In jener Gesellschaft für Geist und Herz

För den som inte är van vid att läsa äldre handskrivna tyska
texter kan det vara till hjälp att få en utskrift av texten :

Es ist ein schlechter Zeitvertreib,
Ramdohr- und Speth- und Schreiber-geschreib;
Was sie alles gegen mich sagen,
Wird wohl am Abend vorgetragen.
Wie nickt das Haupt, wie schmeckt die Ruh,
Kommt nun noch Atterbom dazu.

Derselbe setzt sich zu Gericht.
Hat gar eine eigne Kunstgeschichte'.

Das hören wir alles ohne Scherz
in jener Gesellschaft für Geist und Herz.

För den som inte är van vid att läsa tyska kan det vidare vara
till hjälp att få dikten översatt från tyska till svenska, till ex-
empel. Men som synes hjälper det inte särskilt mycket i det
föreliggande fallet:

Dessa Ramdohr-, Speth- och Schreiber-skriverierna
är ett dåligt tidsfördriv.
Allt de har att anföra mot mig
framföres nog om kvällen.
Huru nickar icke huvudena då, huru njutes icke friden.
Och nu kommer också Atterbom därtill.

Han intar domarens säte,
har till och med en egen konsthistoria.

På fullt allvar får vi höra detta
i det där sällskapet för själ och hjärta.

På samma vis som i det första exemplet föreligger det ett behov av att personhänvisningarna i dikten klargörs och att sammanhanget beskrivs. Varför skrev Goethe dessa rader? Varför blev han så förargad som han tydligen blev över Atterboms konsthistoria? Och vad menas med "Atterboms konsthistoria" i detta sammanhang? I en kommentar till Goethe-fragmentet har litteraturhistorikern Carl Santesson lyckats placera det i ett sammanhang som gör det förståeligt.⁷ Namnet "Atterbom" refererar till den svenske författaren, filosofen och litteraturhistorikern Per Daniel Amadeus Atterbom, känd åtminstone för en äldre publik som upphovsmannen till sagspelet "Lycksalighetens ö" och för övrigt en av pionjerna på den humanistiska forskningens område i Norden. Han var den förste innehavaren av den nyinrättade professuren i estetik (det vill säga litteratur- och konsthistoria jämte filosofisk estetik) vid universitetet i Uppsala, från år 1835, efter att under några år ha beklätt ämbetet som professor i teoretisk filosofi vid samma lärosäte.

Men någon konsthistoria i vanlig mening, det vill säga en översiktlig framställning av konstens utveckling, har Atterbom inte skrivit. Däremot är han författare till det första större försöket att skriva en svensk litteraturhistoria.

Atterbom nämns en gång i förbigående i Goethes dagböcker. På den 26 juni 1821 står det: "Atterboms Brief aus Rom." ("Atterboms brev från Rom."). Flera hypoteser har framlagts angående det brev som det här gäller. Santesson framlägger övertygande stöd för antagandet att det rör sig om en lång artikel av Atterbom med titeln "Brief aus Rom", som publicerades i Berlin-tidskriften "Der Gesellschafter" i åtta delar under perioden 11 maj-23 maj 1821. Santesson går igenom detta långa resebrev och föreslår vilka personer som avsågs med namnen "Ramdohr", "Speth" och "Schreiber" i Goethes utkast. "Ramdohr" är högst sannolikt en hänvisning till konst-

historikern von Rumohr, som Goethe lyckas skriva fel också på ett annat ställe. Den lilla dikten blir efterhand begriplig som uttryck för den förargelse som Goethe måste ha känt när han läste Atterboms entusiastiska beskrivning av den aktuella konsten i Rom och hans kritik av Goethes konservativa uttalanden på detta område. Att Atterbom har "en egen konsthistoria" innebär i detta sammanhang tydligen bara att han uppfattade den nya konsten på ett annat sätt än vad Goethe gjorde. Också den egendomliga slutraden blir förståelig när vi får reda på att Atterboms artikelserie trycktes i en tidskrift som hette "Der Gesellschafter oder Blätter für Geist und Herz", som vi kanske kan översätta med "Den Sällskaplige eller Magazin för Sjal och Hjerta".

Också detta exempel kan bidra till att konkretisera det som ligger i ett uttryck som "att studera människan som kulturvarelse". Också i detta exempel ligger tyngdpunkten på att göra en aktörs handlingar förståeliga för utomstående. I många humanistiska forskningssammanhang ligger tonvikten på andra aspekter på den kulturella världen, t.ex. i det slags projekt som avser att klargöra långsiktiga utvecklingsförlopp (staden Uppsalas historia, den ekonomiska utvecklingen i sultanatet Darfur i början på 1900-talet, den europeiska teaterns historia från antikens Aten till vår egen tid, osv.). Den hermeneutiska uppgiften att göra individuella aktörers handlingar och handlingsresultat förståeliga står inte alltid i förgrunden i dylika sammanhang, men det hermeneutiska eller förstående inslaget är alltid ofrånkomligt som en förberedelse för andra slags specialundersökningar. Detsamma måste sägas gälla också för undersökningar av det slag som man kan finna t.ex. på områden som språkvetenskap, logik och filosofi, för att bara nämna några exempel. Här skulle det ha kunnat vara frestande att fortsätta med ytterligare exempel från olika humanistiska forskningstraditioner för att kunna ge en bild både av den mångfald som kännetecknar det humanistiska området och av

de förbindelselinjer som går på kors och tvärs genom detta landskap. Men det är något som får anstå till de efterföljande kapitlen.

Humanistiska verksamheter och mönster

Färdigheter och förtrogenhet spelar en väsentlig roll på alla områden som bygger på utövarnas erfarenhet och omdöme. Det gäller till exempel konstens olika områden. Den svenske fotografen Peter Gullers har beskrivit sina egna erfarenheter av ljusbedömning på följande vis:

Det jag gör när jag står inför en konkret bedömningssituation är att jag iakttar en mängd olika faktorer som påverkar ljusmängden och fotograferingsresultatet. Är det sommar eller vinter, är det morgon eller kväll? Bryter solen igenom en molnskärm eller befinner jag mig i halvkuggan under ett lövträd? Är delar av motivet i djup skugga och resten i starkt solljus? Då får jag göra en avvägning mellan ljust och mörkt. Är jag i en smedja eller ett valsverk noterar jag hur det infallande ljuset från de snedställda takfönstren bryts mot den sotiga och heta luften i tegelbyggnaden. Vibrationerna från hammare och valsar får golvet och kameran att vibrera vilket försvårar fotograferingen och inverkar på ljusbedömningen. De glödande stålämnena återkastar ett rött sken och understödjer dagljuset.

På liknande sätt samlar jag intryck från andra situationer och miljöer. I en ny situation drar jag mig till minnes tidigare liknande situationer och miljöer. De fungerar som jämförelse och associationsmaterial och de tidigare gjorda upplevelserna, misstagen och erfarenheterna ligger till grund för bedömningen.

Men det är inte bara minnen från själva fotograferingen som spelar in. Timmarna i mörkrummet när jag framkal-

lade filmen, nyfikenheten över resultatet, det mödosamma arbetet att återskapa verkligheten till bildens grafiska värld erinrar jag mig. Missbedömningar av ljusets styrka och motivets kontrast, av vibrationer och skakningar blir viktiga erfarenheter nästa gång jag ställs inför en liknande situation. Alla dessa tidigare minnen och erfarenheter som överlagras genom åren kommer bara delvis fram i medvetandet vid ljusbedömningen. Med högerhandens tumme och pekfinger vrider jag in ett värde som känns rätt på kamerans vred för tidsinställning samtidigt som vänsterhanden ställer in objektivets avbländningsring. Det går nästan automatiskt.⁸

På ungefär samma sätt byggs erfarenheter upp på det vetenskapliga området. I all vetenskaplig kompetens spelar erfarenhet och omdöme, förtrogenhet och färdigheter av olika slag en oundgänglig roll utöver det verbala material som vetenskapsidkarna också måste behärska och som lätt kan ge utomstående intryck av att det är allenarådande. Men så är det ingalunda. Det är anledningen till att inövning är den väg man måste gå för att bli en kompetent utövare av de olika humanistiska vetenskaperna.

En inte oäven modell för det som sker i sådana inövningskeenden står att finna på språkinlärningens område. När man lär sig ett språk, förvärvar man efterhand ett synnerligen invecklat system av språkbruksregler. Den som kan svenska, vet exempelvis vad ord som "spel" och "språk" betyder, men hon eller han kan för det mesta inte redogöra för de regler som styr vårt språkbruk. Det är en av språkforskningens uppgifter att beskriva och analysera det som ligger i språkanvändarnas förtrogenhet och färdigheter. På samma sätt är det en av vetenskapsteorins uppgifter att bidra till att beskriva och analysera det som måste till för att kunna delta i arbetet på vetenskapens olika fält eller för att som intresserad åskådare på av-

stånd kunna följa med i det som sker.

Alla aktiviteter är regelstyrda, i en viss mening av ordet "regelstyrd".⁹ Några handlingsregler är mycket enkla och kan lätt formuleras i ord. Om jag säger "2, 4, 6, 8" och ber dig fortsätta och om du då säger "10, 12, 14, 16 och så vidare", så nickar jag och säger att du har förstått min mening. Den handlingsregel som vi är ute efter här är lätt att formulera. Men de flesta av våra handlingsregler styrs av mera komplicerade regler. Och ofta är dessa regler sådana att man måste ta till exempel för att klargöra vad det gäller. När jag använder ordet "grön", till exempel, så involverar jag mig också i regelstyrd verksamhet. Men de regler som styr sådana färgord kan bara klargöras genom att man visar på exempel. Och detsamma gäller de flesta av de regler som ingår i exemplet ovanför i tillägg till regeln "Lägg till 2 till det sist nämnda talet!", till exempel de regler som avgör om ett uttalande skall uppfattas som en fråga som kräver ett svar eller som ett retoriskt uttalande som inte kräver någon annan svarsreaktion än en eller annan min eller om uttalandet rätteligen skall uppfattas på något helt annat sätt. Sådana "pragmatiska" språkbruksregler, som de ofta kallas nu för tiden, inövas genom exempel och klargörs också bäst genom exempel. Möjligen är det också så att det enda sättet att klargöra dem är via exempel. I så fall har vi att göra med "tyst kunskap" i sträng mening.¹⁰

Sådana typiska exempel som vi använder oss av för att klargöra språkliga uttrycks mening kan vi kalla för "mönsterexempel" eller "paradigm" eller kanske "modeller". Detta paradigm-begrepp, som härrör från Ludwig Wittgensteins filosofi men som också har rötter i den konsthistoriska litteraturen, har vidareutvecklats i den aktuella vetenskapsteorin.¹¹ Kärnan i det som vetenskapshistorikern Thomas S. Kuhn kallar för "paradigm" och som jag i fortsättningen skall kalla för "mönster" är just exemplariska bedrifter i form av experiment, teorikonstruktion, begreppsbildning, avhandlingskrivande

och dylikt, som verksamheten på området i fråga i fortsättningen bygger vidare på.

I en så sofistikerad och mångskiftande verksamhet som vetenskaplig forskning brukar utgöra byggs det med tiden upp många lager omkring kärnan av mönsterexempel.

I en vetenskaplig disciplin finns det bl.a. :

- föreställningar om vad vetenskap är för något (ett vetenskapsideal);
- föreställningar om hur undersökningsområdet är beskaffat till sin natur, antaganden som fungerar som utgångspunkter för forskningen på området i fråga men som inte själva utsetts för empirisk prövning;
- föreställningar om vilka normer som man bör hålla sig till när man håller på med vetenskaplig forskning (vetenskapliga metodregler, etiska regler och liknande).

Vi kan kalla allt detta för ”mönster i vid mening”.

På det humanistiska området finns det olika föreställningar om vad vetenskap är för något. Ett av de avgörande inslagen i de nutida humanistiska disciplinernas framväxt är, som vi senare skall se, ett nytt vetenskapsideal. Brytningarna mellan konkurrerande forskningstraditioner på samma ämnesområde, som är kännetecknande för de humanistiska vetenskaperna, hänger ofta samman med de skiftande vetenskapsideal som ingår i de mönster som mer eller mindre i det tysta styr aktiviteterna på det berörda området. På samma vis har föreställningarna om människans och samhällets natur skiftat under tidernas lopp. Föreställningar om människans natur brukar ingå som tysta förutsättningar för humanistisk verksamhet i form av forskning och undervisning på olika nivåer.

I mönstren på det humanvetenskapliga området spelar också föreställningar om vad historien är och om vad språk och tänkande är en grundläggande roll. Också detta hör till de före-

ställningar om världens natur som för det mesta inte tematiseras men som kan utsättas för diskussion och kritik i krissituationer eller andra situationer i vilka det finns behov av klargörande av de grundläggande förutsättningarna på det område det gäller (inte minst i lärosituationer).

Vi kan använda orden "praxis" eller "verksamhet" som en benämning på alla regelstyrda handlingar.¹² Att inöva sig i en vetenskaplig verksamhet kan då sägas innebära att man gör sig förtrogen med den mängd av mönster som styr verksamheterna på ett visst vetenskapligt område, till exempel en bestämd forskningstradition i ämnet fonetik eller ekonomisk historia eller moralfilosofi, på samma sätt som skomakeri eller fotbollsspelande tarvar inövning i bestämda verksamhetsformer som styrs av vissa mönster (både i betydelsen "mönsterprestationer" och i betydelsen "grundläggande antaganden om verksamhetens natur, metodregler, etiska regler och liknande").

Alla vetenskapliga aktiviteter är regelstyrda handlingar, verksamheter, som bestäms av vissa mönster (i båda betydelserna av detta ord). I humaniora är det dessutom på det viset att själva undersökningsobjekten utgörs av verksamheter med tillhörande mönster, exempelvis teaterverksamheter i det förflutna, politiska verksamheter eller enskilda handlingar utförda inom ramen för en bestämd verksamhet eller de verk som kan bli de förblivande resultaten av sådana handlingar (konstverk etc.). Med den nu införda terminologin består nämligen den kulturella världen av handlingar och handlingsresultat som hör hemma i bestämda verksamheter som bestäms av vissa mönster (i ordets dubbla bemärkelse).

Sammanfattning

Den humanistiska kunskapen kan indelas i tre slag:

(1) den artikulerade kunskap som uppträder i form av påståenden ("Goethe dog år 1832", "Baskiska är inte ett indoeuropeiskt språk"): *påståendekunskap*, eller *teoretisk kunskap* om man så vill;

(2) den förtrogenhet som humanistiska forskare, lärare och studenter samt andra intresserade efterhand förvärvar (a) med det empiriska område som studierna gäller (till exempel ett visst språk, en historisk period, en konststil, en bestämd filosof), (b) med den vetenskapliga tradition som man inövats i: *förtrogenbetskunskap*;

(3) de färdigheter som forskaren-läraren-studenten-läsaren förvärvar (språkliga och andra färdigheter som hör hemma på studieområdet såväl som de speciella vetenskapliga färdigheter som krävs i vederbörande vetenskapliga verksamhet): *färdighetskunskap*.¹³

Den *kompetens* som krävs för att kunna utöva eller förstå humanvetenskapliga aktiviteter omfattar både påståendekunskap, förtrogenhetskunskap och färdighetskunskap av olika slag.

De *mönster* som bestämmer humanvetenskapliga verksamheter på olika områden existerar i stor utsträckning som tysta förutsättningar för verksamheterna, det vill säga i form av förtrogenhetskunskap och färdighetskunskap hos utövarna på området.

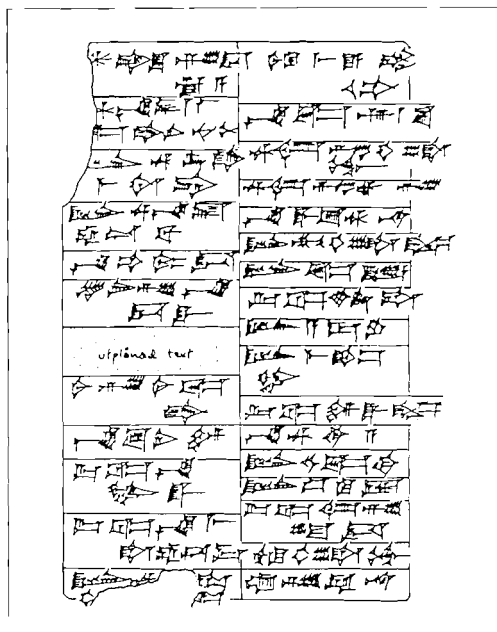
I humanistiska vetenskapliga verksamheter spelar föreställningar om vetenskapens natur, människans natur, historians natur, språkets natur, konstens natur, religionens natur och så vidare en avgörande roll. Variationerna på detta område framställs bäst i ett historiskt perspektiv. Det är vår uppgift i de nu följande kapitlen.

2. Det klassiska vetenskapssystemet

Skrivkonsten

Skrivkonsten tillhör de uppfinningar som har haft en genomgripande inverkan på människans livsform. I skriftlösa kulturer sker all kunskapsöverföring genom personlig förmedling och kunskapsproduktionen begränsas av människans minnesförmåga. Traditionella kulturer brukar också ha begränsade kontakter med omvärlden, i den utsträckning sådana kontakter förekommer över huvud taget. I sådana samhällen ligger förhållandena inte väl tillrätta för systematisk kunskapsproduktion och kritiska hållningar av det slag som vi förknippar med vetenskaplig verksamhet.

De äldsta bevarade skriftliga dokumenten härrör från trettusentalet före vår tideräknings början. Det finns en ansevärd mängd lertavlor bevarade från den tiden; de äldsta är försedda med inskrifter på sumeriska. Bildskriften utvecklades så småningom till den så kallade kilskriften, som användes av babylonerna, assyrerna, perserna och hettiterna. I de moderna humanvetenskapernas pionjärtid i begynnelsen av 1800-talet lyckades några forskare finna nyckeln till tolkningen av dessa inskrifter. De flesta tavlorna behandlar religiösa och praktiska ting såsom markavtal, räkenskaper, ämbetsmannarapporter, lagtexter med mera dylikt. Men några av inskrifterna har ett

ARKIV OCH BIBLIOTEK

är lika oundgängliga i humanistisk forskning som laboratorierna på det kemiska och fysiska området.

Biblioteket och arkivet i Ebla i norra Syrien är världens äldsta kända. Ebla var huvudstad i en stat som existerade under några hundra år omkring år 2000 f.Kr. Eblaiterna skrev på båda sidorna av lertavlorna. Mer än 16 000 sådana tavlor med inskrifter har påträffats i Ebla, härav 1800 hela och oskadade. Biblioteket var systematiskt ordnat. Alla ordböcker, till exempel, stod för sig. (Man har funnit 32 tvåspråkiga eblaitisk-sumeriska lexika.)

På bilden ovanför ser vi en mer än 4 000 år gammal bibliotekskatalog, den äldsta av de 19 hittills identifierade katalogerna över sumerisk litteratur. Lertavlan mäter 80 x 132 mm och befinner sig nu i den babyloniska samlingen på Yale-universitetet i USA. Texten tolkades 1963 av William W. Hallo.

mera avancerat innehåll. Där finns både matematiska texter och astronomiska tabeller, och de äldsta bevarade språkvetenskapliga texterna (om grammatik) härrör från fornbabylonisk tid, omkring 1600 f.Kr.

Med skrivkonsten ökade möjligheterna till systematisk kunskapsproduktion och kunskapsförmedling avsevärt. I en rad samhällen i Mellersta Östern upprättades det skolor, där det gavs undervisning till blivande ämbetsmän eller "skrivare". Dessa samhällen har blivit kallade för "skrivarkulturer". Skrivaren var den som var högst utbildad ; han behärskade konsten att skriva och räkna, vilket öppnade vägen till höga ämbeten med ty åtföljande makt och prestige. Kunskapsproduktionen och kunskapsförmedlingen hade då, som i våra dagar, först och främst praktiska mål, i detta fall att upprätthålla den för samhällets verksamheter nödvändiga ämbetsmannaklassen.

I en sumerisk text från omkring år 2000 före vår tideräkningens begynnelse beskrivs livet i en sådan ämbetsmannaskola. Som framgår av följande referat har systemet inte förändrats så våldsamt mycket sedan den gången:

Studenten går hemifrån på morgonen och har med sig sin middagsmat för senare förtäring i skolan. Denna leds av en "skolfader" ; dessutom nämns också en lärare i sumeriska och en lärare i räkning i denna text. Undervisningen består av avskrivning av existerande lertavlor, och ämnena är sumeriska, räkning och bokhållning. En sträng disciplin upprätthålles av en dörrvakt, en undervisningsinspektör och en gårdsvakt. Sju gånger under dagens lopp får studenten prygel för olika förseelser, som senare tiders skolelever nog känner igen: han kommer för sent på morgonen, pratar under lektionerna, reser sig upp utan att ha bett om lov, lämnar skolområdet utan tillåtelse och slarvar med skrivningen. Först när kvällen kommer återvänder han trött till hemmet, avlägger rapport om dagens arbete till sin far, som antagligen också var ämbets-

man, äter kvällsmat och går tidigt till sängs för att bli utvilad till nästa morgon. En enstaka gång blir läraren inbjuden till elevens hem på grund av att fadern önskar lägga ett gott ord för sin son, som också vill bli en perfekt skrivare och en lärd man, duktigare än sina kamrater, överträffande till och med dem från kungahuset.¹

En vetenskaplig hållning till världen

I och med skrivkonstens existens förelåg ett av villkoren för att en systematisk kunskapsproduktion skulle kunna komma till stånd. Det utfördes ett respektabelt arbete på områden som geometri, aritmetik och astronomi av dessa babylonier, hettiter, egypter med flera. Och de gjorde också insatser på juridikens och ekonomins områden som fortfarande framstår som aktningsvärda ansatser. När man trots detta brukar framhålla Grekland som vetenskapens fosterland, har det därför inte så mycket med själva produkterna att göra utan hänger samman med olika hållningar till världen.

Kunskapsproduktionen i de forntida kulturerna i Mellersta Östern skedde med tanke på mycket praktiska mål. De kunskapsområden som dyrkades var sådana som ansågs nyttiga och nödvändiga för statsadministrationen och andra praktiska angelägenheter. Geometri, till exempel, behövdes både för lantmätning och för mera komplicerade byggnadskonstruktioner i stil med pyramiderna längs Nilen. Aritmetiska kunskaper var nödvändiga både för det ekonomiska livet och för de astronomiska observationer och förutsägelser som krävdes för religionsutövningen. Och därför var undervisningen också begränsad till de blivande statsfunktionärerna.

I de grekiska stadsstaterna, däremot, betraktades inte statsadministrationen som ett område för ett fåtal specialutbildade experter. Dessa stadsstater var små i jämförelse med våra

dagars nationalstater och imperier. Man har beräknat att Aten hade sammanlagt omkring 300 000 invånare på 400-talet före vår tideräknings början, alltså en stad av ungefär samma storleksordning som Malmö i våra dagar. Av dessa var ungefär 40 000 fria män med fullständiga medborgerliga rättigheter. Resten bestod av kvinnor, barn och slavar med begränsade rättigheter. Stadsstatens administration ansågs som alla de fria männens gemensamma ansvarsområde. De politiska och administrativa värven cirkulerade, och därför behövde man också ett allmänt utbildningssystem som kunde förbereda medborgarna, de barn som skulle växa upp till myndiga män, för det politiska livets allehanda sysslor. I de grekiska småstaterna stöter vi för första gången på idén om en allmän bildning och utbildning (om än begränsad till den minoritet som utgjordes av de fria medborgarna).

Föreställningen om en allmän utbildning innebar något nytt, inte minst när det gällde utbildningens innehåll. I de angränsande kulturerna hade man utbildat experter på bokföring, lantmätning, astrologi och så vidare. I de grekiska samhällena på Mindre Asiens kust och andra ställen runt Medelhavet finner vi en helt annan utbildningsideologi. Utbildningssystemet skall inte producera specialister – det skall vara allmänbildande.

Skolningens mål var att utveckla alla människans möjligheter så gott som möjligt, både intellektuellt, fysiskt och estetiskt. I Platons långa arbete "Staten" finns en detaljerad framställning av en vision om en allsidig utveckling av människan, som skall ge varje individ maximalt goda villkor för att utveckla sina speciella möjligheter, alltifrån de grundläggande fysiska och intellektuella färdigheter som fordras av alla, över sång och musik som tilldelades en ledande roll på grund av deras karaktärsdanande inverkan, och upp till det som för Platon framstod som bildningens höjdpunkt: de abstrakta vetenskaperna, matematik och filosofisk begreppsanalys. Det fanns olika syn-

punkter på utvecklingens mål i de olika grekiska staterna. I Aten och de städer som var ekonomiskt och kulturellt allierade med Aten tillskrevs människans intellektuella och konstnärliga sidor en vida större betydelse än i stater som Sparta och Kreta, där fysisk fostran och militär disciplin värderades desto högre.

Det grekiska uttrycket för människans allsidiga utveckling, *paideia*, översattes med tiden till latinets *humanitas* (av Cicero). Här finner vi en av rötterna till tanken att de humanistiska disciplinerna och andra vetenskaper kan spela en särskild roll i människans utveckling, i arbetet med att humanisera det djur som valt att kalla sig självt *homo sapiens*, den visa människan. Hos Aristoteles stöter man också på uttrycket "de fria konsterna" som skulle komma att spela en nyckelroll i systematiseringen av vetenskapens värld i den latintalande delen av världen på medeltiden. (Jämför avsnittet om de sju fria konsterna längre fram i detta kapitel.) Det finns nämligen enligt Aristoteles "vissa fria konster som det passar sig för en fri man att lära sig". Här går Aristoteles i sin läromästare Platons fotspår. Den högsta formen av mänsklig aktivitet var enligt båda två att ägna sig åt vetenskapliga aktiviteter av purt kunskapsintresse, till skillnad från vardagslivets praktiska sysslor och tekniska färdigheter som sågs som uppgifter för hantverkare och andra lågstatuspersoner (kvinnor och slavar).

I Aten och några därmed förbundna samhällen sker det något nytt på 500-talet före vår tideräknings början som skiljer dem från alla tidigare och de flesta senare samhällen: kunskap tillskrivs ett egenvärde. Att ha kunskaper om människans och världens natur tillskrivs ett värde som är oberoende av den nytta som dessa kunskaper kanske också kan visa sig ha för administrativa och praktiska syften. Och den abstrakta kunskapen tillades ett högre värde än den praktiska. Med detta låg förhållandena bättre till rätta för en systematisk kunskapsproduktion än någonsin förr.

Uppfattningen att vissa slags kunskap har ett värde i sig, oberoende av eventuella praktiska tillämpningar, hänger också samman med klarare föreställningar om skillnaderna mellan kunskap och dikt, mellan empirisk utforskning av världen och systematiskt abstrakt tänkande på den ena sidan och fabulerande och mytbildning på den andra sidan. Skillnaden kommer tydligt fram i begreppen *mythos* och *logos*. Ett mytiskt perspektiv på världen dominerar hos Homeros, till exempel. I *Iliaden* och *Odysseen*, som också var de grundläggande läroböckerna i det grekiska undervisningssystemet, styrs människornas öden av gudarna. Världens begivenheter tolkas som resultatet av ett samspel mellan gudar och människor, och gudarna framträder som mycket mänskliga varelser med svagheter och passioner av normalt mänskligt slag utöver sina övermänskliga förmågor. I ett logosperspektiv kastas de mytiska inslagen efterhand överbord. Världen uppfattas som något som kan gripas av det mänskliga förnuftet utan att det hänvisas till högre instanser. Här finner vi ett grundläggande inslag i den vetenskapliga hållningen till världen: antagandet att *världen har en begriplig struktur*. Detta är ett fundamentalt antagande som måste ingå i alla vetenskapliga mönster. Det är ett inslag som är konstitutivt för den vetenskapliga hållningen till världen.

Vad krävs det för att något med rätta skall kunna kallas för ett stycke "vetenskap" i våra dagar? Det är inte lätt att formulera. Vetenskapens värld har med tiden blivit ganska komplicerad, och kraven på vetenskaplighet tenderar att skifta från det ena ämnesområdet till det andra och till och med från den ena forskningstraditionen till den andra inom samma forskningsområde. Men vi kan framhålla några grundläggande förhållanden. För att man över huvud taget skall kunna tala om en vetenskaplig hållning måste det åtminstone finnas *etablerade metoder* för att komma fram till ny kunskap på området i fråga. Och det måste finnas *etablerade metoder* som alla som är

villiga att lägga ned tillräckligt mycket tid och energi kan använda sig av för att *pröva* de påståenden som framförts. Vetenskapliga påståenden måste kunna kontrolleras. På några områden sker denna kontroll genom experiment. På de humanistiska områdena sker kontrollen för det mesta med andra metoder (observation, källkritik, logisk analys etc.).

En vetenskaplig hållning till världen är något som växer fram efterhand. Frigörelsen från det mytiska tänkandet sker långsamt i de grekiska småstaterna och till att börja med är detta något som bara sker hos några få individer. Man brukar räkna Thales, som levde omkring 600 f.Kr., som den förste filosofen och den förste vetenskapsmannen i vår västerländska tradition. Men det handlar inte om en fullständigt utvecklad vetenskaplig hållning i modern mening. Det viktiga är att Thales inleder en sammanhängande tradition, där kraven på kontrollerbarhet skärps med tiden och där kunskapsproduktionen genomgående styrs av det grundläggande antagandet om världens förståelighet utan hänvisning till mytiska makters ingrepp.

De första akademierna

Från Thales på 500-talet före vår tideräknings början till våra dagar har det funnits en sammanhängande filosofisk tradition i vår kultur. Det finns därför ett visst fog för att hävda att ämnet filosofi är den äldsta humanistiska disciplinen i vår västerländska kultur och att detta är det ämne som först av alla uppnådde vetenskaplig status. Både de försokratiska filosoferna i den naturfilosofiska perioden i den grekiska filosofins utveckling (cirka 600-450) och de filosofer som kommer närmast efter dem i tid – först och främst Sokrates, Platon och Aristoteles – har blivit bestående som klassiker inom sitt område, som alla nybörjare förutsätts skaffa sig kunskap om. Den gemensam-

ma historian och de levande klassikerna bidrar till att hålla området filosofi samman till ett ämne trots alla de olika skolor och traditioner som numera konkurrerar med varandra och som inte alltid kan enas om vad filosofi är för något som forskningsområde.

Också de andra humanistiska kärnområdena – historia, språkvetenskap och de estetiska ämnena – kan föra sina forskningstraditioner tillbaka till den grundläggande perioden i grekisk vetenskap, som vi något oprecist kan avgränsa som tiden från 600 till 300 f.Kr. De två som brukar räknas som de första historikerna i vår kulturtradition, Herodotos och Thukydides, levde på samma tid som Sokrates, alltså på 400-talet. Thukydides historieforskning brukar räknas som en av ämnets första höjdpunkter, och också Herodotos visar i sina bästa stunder ett visst sinne för källkritik. ”Då och då skärpte han sig och skilde tydligt mellan forskning och underhållning” som den norske idé- och lärdomshistorikern Trond Berg Eriksen har formulerat saken.²

En person som hette Eudemos lär ha skrivit en framställning av den grekiska matematikens historia mot slutet av 400-talet f.Kr. och likaså en astronomihistoria och ett religionshistoriskt arbete. Dessa arbeten har i likhet med de flesta andra vetenskapliga skrifter från antiken gått förlorade. I de bevarade skrifterna av Platon och Aristoteles finns bland annat några språkfilosofiska och språkvetenskapliga framställningar, inklusive en bok om retorik av Aristoteles som kom att spela en viktig roll för den humanistiska traditionen. Och hos Platon och Aristoteles finner man också några bidrag till de estetiska disciplinerna, särskilt Aristoteles *Poetik* med dess inflytelserika försök att definiera tragedins väsen.

De vetenskapliga aktiviteterna i dåtidens grekiska kultur organiserades efterhand i egna institutioner. Åtskilliga sådana skolor och läroanstalter är kända från olika delar av det grekiska språkområdet. De tre mest kända och långlivade av dem

är Platons Akademi, Aristoteles Lykeion och akademien i Alexandria på den afrikanska sidan av Medelhavet. Platons Akademi existerade ända fram till år 529 e.Kr., då den som den sista icke-kristna skolan av större betydelse stängdes av kejsar Justinianus på grund av dess hedniska inriktning. Därmed är Akademien en av världshistoriens mest långlivade skolor över huvud taget. (Två av de ännu existerande islamska universiteten överträffar Platons Akademi i fråga om livslängd: al-Qarawiyyin-universitetet i Marocko räknar år 859 som sitt grundläggningsår; och det mest berömda av de islamska universiteterna i Afrika, al-Azhar i Kairo, firade sitt ettusenårsjubileum enligt den islamska tideräkningen år 1942 e.Kr. al-Azhar grundlades som en moskéskola 970 e.Kr.)³

På medeltiden uppfattade universiteten i Paris och Oxford sig gärna som en direkt fortsättning av Platons Akademi. Detta är, som vi skall se i det följande, inte historiskt korrekt. Dessutom bygger uppfattningen på felaktiga föreställningar om verksamheten vid Platons läro- och forskningsanstalt. I enlighet med det vetenskapsideal som Platon utlägger i *Staten* och andra skrifter låg tyngdpunkten i Akademien på matematiska och filosofiska ämnen. De abstrakta analyserna skulle enligt Platons program utmynna i en ny begreppsanalytisk vetenskap, ”dialektiken”, vars uppgift det skulle vara att analysera begreppet om det goda och dess förhållanden till andra begrepp.

Aristoteles institution för högre studier, Lykeion (ordet lever kvar i den franska beteckningen för gymnasium, ”lycée”) kan med större rätt beskrivas som ”antikens första skola av universitetsliknande slag”. Aristoteles och hans lärjungar var inte lika ensidigt intresserade av filosofiska och matematiska frågor som Platon och hans efterföljare. Aristoteles själv brukar räknas som grundläggaren av minst tre discipliner: logiken (hans lära om syllogismer, som är den första systematiska analysen av deduktiva arguments natur), zoologin (skriften *Om djurens naturhistoria*) och statsvetenskapen (*Om atenarnas stats-*

författning). Hans elev Theofrastos räknas som grundläggaren av botaniken. Aristoxenes systematiserade musikens teori på 300-talet f.Kr., med utgångspunkt i det grundläggande arbete som den pythagoreiska skolan redan hade utfört på detta område. Och den redan nämnde Eudemos skall som sagt ha producerat flera historiska översiktsarbeten.

Det systematiska arbete av vetenskapligt slag som utfördes vid Lykeion, den vikt som man lade vid insamling av empiriskt material, biblioteks- och museiverksamheterna och inte minst själva bredden i forsknings- och undervisningsverksamheterna gör att det förefaller befogat att tala om en institution av principiellt samma karaktär som de senare universiteten.

Undervisningen var som på alla riktiga universitet baserad på lärarnas egen forskning vid sidan av lärarnas förtrogenhet med den övriga forskningen på det område som man höll på med.

De första paradigmen (både i betydelsen "exemplariska prestationer" och i betydelsen "grundläggande antaganden som styr forskningen på ett område") etablerades i vetenskapernas grundläggningsperiod i tiden från Thales till Aristoteles. Det gäller både för de humanistiska kärnområdena och för några samhällsvetenskapliga och naturvetenskapliga områden. I den närmast följande perioden skedde något som kan sägas ha haft lika stor betydelse för vetenskapernas historia och vidare utveckling: den vetenskapliga produktionen på alla hittills upparbetade områden insamlades systematiskt, klassificerades och bearbetades kritiskt. Detta ägde rum vid den tidens största akademiska institution, akademien i Alexandria, grundlagd omkring 300 före vår tideräkningens början. Som den franske författaren Raymond Queneau har uttryckt det: under en period på trehundra år uppfann de klassiska författarna allt möjligt på det litterära området. Under en följande period på ytterligare trehundra år gjorde bibliotekarier och museianställda en lika implikationsrik insats. De uppfann klas-

sikerna.⁴ Och detta gäller både på det vetenskapliga och på det skönlitterära området.

I akademien i Alexandria försökte man samla hela dåtidens litteratur på grekiska och senare också egyptisk och judisk litteratur o.d. Biblioteket skall ha omfattat hundratusentals manuskript (av växlande längd, kan man anta). Samlingarna plundrades och ödelades efter hand. Caesar tog med sig en del av materialet när han återvände hem efter sitt egyptiska här-tåg, och efter slaget vid Actium stängdes akademien för lång tid. Höjdpunkten var nog verksamheterna på 200-talet f.Kr. På 300-talet e.Kr. flyttade ett antal av lärarna från det oroliga Alexandria till akademien i Bysanz (Konstantinopel), som redan år 475 e.Kr. hade ett bibliotek som omfattade 120.000 band. Ödeläggelsen av biblioteket i Alexandria framstår som en av de största katastroferna i vår intellektuella historia. Där gick det mesta av antikens litterära produktion förlorat för alla tider. Biblioteket brändes av kristna angripare 390 e.Kr., och de sista resterna förintades vid den arabiska erövringen av

VERKLIGHETENS STRUKTUR

Enligt den platoniskt-aristoteliska traditionen består världen i grund och botten av ett antal oföränderliga idéer eller allmänbegrepp som tillsammans utgör en struktur som påminner om Linnés indelning av växterna i släkten och arter. Här är en framställning från medeltiden, "Porfyrios träd", ur Petrus Hispanus arbete *Tractatus duodecim*, tryckt i Strasbourg 1514. Trädets rötter består av enskilda individer (Platon, Sokrates osv.) som är bärare av idéerna. Den mest allmänna kategorin (överst) är "substans", definierad som det som kan äga självständig existens. Substanserna indelas i levande ("besjälade") och livlösa ting. De levande tingen indelas i sådana som har sinnesorgan (djuren) och sådana som inte kan se och höra osv. (växterna). Djuren indelas i sin tur i sådana som kännetecknas av förnuft (rationalitet) och sådana som inte är förnuftiga. Den klassiska definitionen av människans väsen som blir resultatet av denna indelning härstammar från Aristoteles: "Människan är ett förnuftigt djur."

Alexandria år 641. Det årtalet kan man, om man så vill, betrakta som slutpunkten för antikens vetenskap, om man nu inte väljer 529 i stället, det år då Platons Akademi stängdes för gott.

Vid akademien i Alexandria befattade man sig med alla vetenskapsområden som hade undersökts till dess. I vårt sammanhang kan vi särskilt lägga märke till att filologi som vetenskaplig disciplin har sitt upphov i Alexandria. Textkritiskt arbete var akademins specialitet. En textkritisk redaktion av Homeros arbeten tillhörde det som utfördes där. I arbetet med *Iliaden* och *Odysseen* utvecklade man principer för tolkningsverksamhet (hermeneutiska regler) som senare överfördes till bland annat det teologiska området. I Homeros arbeten finns passusar som framstod som anstötliga för dem som hade ansvaret för skolornas läromedel och som man inte ansåg förenliga med dessa arbetens status som grundläggande arbeten i utbildningssystemet. Platon rekommenderade censur för att komma till rätta med dessa svårigheter (i dialogen *Staten*, som också föreslår censur av anstötliga och förment skadliga musikformer och teaterverksamheter). De alexandrinska filologerna visade mera fantasi. De uppfann den allegoriska tolkningen. Omoraliska och hädiska händelser kunde tolkas symboliskt. Dionysos blev en symbol för vinet, Athene blev en symbol för klokheten och så vidare, och gudarnas krumsprång kunde tillmätas en djupare mening som mera korresponderade med moralens påbud. De kristna teologerna på medeltiden mötte liknande problem i fråga om vissa inslag i Gamla testamentet, som de valde att tolka allegoriskt. De högst världsliga och erotiska dikterna i Höga Visan omfunktionerades till allegoriska framställningar av Kyrkans förhållande till Gud, etc. Också hermeneutiken, som är ett grundläggande inslag i de humanistiska kärndisciplinerna och likaså på områden som teologi och juridik, kan som systematisk verksamhet spåras tillbaka till den alexandrinska akademins storhetstid för drygt tvåtusen år sedan.

Det platonskt-aristoteliska vetenskapsidealet

Reflektion över vad man gör ingår som ett väsentligt inslag i vetenskapernas värld. Hos de mest inflytelserika filosoferna i antiken, nämligen Platon och Aristoteles, finner man bland mycket annat också en välutvecklad vetenskapsfilosofi. Platons filosofi är mera sökande än Aristoteles; den befinner sig ibland i gränslandet till det poetiska och mytiska; Platon uttrycker sig i brist på andra möjligheter gärna med hjälp av bilder (de synliga tingen förhåller sig till idéerna på samma vis som skuggor förhåller sig till de synliga tingen som de är skuggor av; en soffa "har del i" soffans idé, och så vidare). Vad som närmare bestämt ligger i dessa bilder, vilken bokstavlig mening de kan tänkas ha, förblir tämligen oklart. Det gäller inte minst själva fundamentet för Platons filosofi, nämligen läran att världen har en bestämd struktur, som är evig och oföränderlig. Idéerna hos Platon är både begrepp och ideal, något som leder till problem som Platon själv insåg men inte kunde göra något med. (Om det finns idéer för alla företeelser, så måste det finnas en tortyrens idé, till exempel, men till skillnad från godhet och mod exempelvis framstår detta näppeligen som något eftersträvansvärt.) Om vi väljer den tolkningsriktningen som har med begrepp att göra, kan vi säga att världen enligt Platon har en begreppslig struktur.

Detta antagande, som ingår som ett väsentligt inslag i alla Platon-inspirerade vetenskapliga mönster, medför ett bestämt perspektiv på vetenskapernas värld. De olika vetenskaperna kan då ordnas på en ranglista som går från det ytliga till det djupa som är världens väsen. Den avbildande konsten befinner sig enligt Platon på den allra lägsta verklighetsnivån. En staty är en avbildning av en människa som i sin tur är en avbildning av människans idé (i någon mening av "avbildning" som inte klargörs närmare av Platon). Det skulle vara fullständigt otänkbart i Platons perspektiv att föreställa sig möjlighe-

ten av en seriös vetenskap om något så verklighetsfrämmande som den realistiska, verklighetsavbildande konsten. De empiriska vetenskaper som behandlar de existerande tingen i världen ligger ett hack närmare det vetenskapliga. Men sådana ting befinner sig alltför på en alltför låg verklighetsnivå; vetenskaper i egentlig mening kan man inte utveckla om dylika föränderliga objekt. Men de föränderliga tingen i världen visar till det som verkligen existerar, nämligen idéerna. Det är bara systematisk kunskap om de oföränderliga idéerna som utgör verklig vetenskap för Platon och hans efterföljare. Matematik och filosofi framstår därför som de främsta vetenskaperna, som discipliner som till fullo uppfyller de krav som kan ställas på ordentliga vetenskaper. Geometri, aritmetik och begreppsanalys i form av den planerade vetenskapen om de högsta idéerna ("dialektik" föreslog Platon som namn på denna vetenskap in spe) är mönstervetenskaperna framför alla andra i Platons vetenskapsfilosofi.

Det som utmärker matematiska och begreppsanalytiska utsagor är att man inte ens kan tänka sig möjligheten av att de skulle kunna vara osanna. De är sanna a priori, det vill säga oberoende av de empiriska förhållandena i världen. Två plus två är alltid fyra. Eventuella motförslag förhåller vi oss avvisande till. Att två katter och två möss ganska snart blir två djur sammanlagt betraktar vi inte som en falsifiering av utsagan " $2 + 2 = 4$ ". Utsagor om sådant som en persons ålder eller om vem som är president i USA för närvarande har däremot ett växlande sanningsvärde – om de är sanna eller falska beror på det aktuella tillståndet i världen. Sådana utsagor kallar man sedan Kants dagar för *empiriska* eller *aposterioriska* utsagor (utsagor som är sanna eller osanna beroende på förhållanden som är *a posteriori*, det vill säga inte aprioriska). Skillnaden mellan aprioriska och empiriska utsagor blir inte tydligt framställd förrän på 1700-talet. Hos David Hume blir skillnaden tämligen tydligt framställd, och hos Kant ändå tydligare. De uttryck

som vi än i dag använder för att få fram skillnaden mellan dessa två slag av påståenden går också tillbaka till Kant i slutet av 1700-talet.

Att skillnaden mellan aprioriska eller nödvändigt sanna utsagor, på den ena sidan, och empiriska eller aposterioriska utsagor, på den andra sidan, inte uppfattades tydligt medför att tänkandet om olika vetenskapers status och förhållande till varann behäftades med samma sorts oklarhet. Gränserna mellan det aprioriska eller tankenödvändiga och det empiriska eller växlande kunde helt enkelt inte dras tydligt och klart på grund av att man saknade de därför erforderliga begreppen. (Filosofins och vetenskapernas historia är i stor utsträckning historien om hur den begreppsliga fattigdomen efterhand har blivit mindre påfallande.)⁵

Därför kunde man inte se skillnaderna mellan aprioriska vetenskaper som geometri och aritmetik, å den ena sidan, och empiriska vetenskaper som historia och zoologi å den andra sidan. Inte minst med stöd i Platons idélära tenderade man att betrakta alla vetenskaper som principiellt av samma slag som de aprioriska matematiska och filosofiska disciplinerna. Med Platons starka position under medeltiden och långt in i nyare tid kom detta att bli den dominerande vetenskapsfilosofin i omkring tvåtusen år.

Aristoteles uttrycker sig genomgående mindre poetiskt och mera bokstavligt än Platon. Han modifierade Platons idélära så att världen inte längre framstår som tvådelad (idéernas värld och den värld som vi kan uppfatta med våra sinnen, den synliga världen) utan som en enhet av de existerande formerna och materian (utan att det blir särskilt klart vad enheten består i och vad delarna egentligen är). Men formerna (eller idéerna, om man föredrar det uttrycket) är fortfarande oföränderliga storheter hos Aristoteles. Och vetenskaperna om de oföränderliga inslagen i världen tillskrevs också av Aristoteles en högre status än de empiriska vetenskaperna.

Aristoteles räknade med tre välutvecklade vetenskaper som i hög grad uppfyller de krav som en vetenskap bör uppfylla: fysik, matematik och det som han kallade för ”den första filosofin” eller ”metafysiken”. Fysiken är den minst abstrakta disciplinen av dessa tre. I fysiken studerar man enligt Aristoteles fysiska objekt och deras rörelser och i vidare mening naturen över huvud taget. I matematiken bortser man från alla andra egenskaper hos de naturliga tingen än de rent kvantitativa. Man bortser i matematiken från allt som har med rörelse att göra, till exempel. Matematikens objekt är orörliga och oföränderliga. På den högsta abstraktionsnivån koncentrerar sig forskaren på det som är, vilket för Aristoteles innebär det samma som att studera tingens väsen. Och på samma sätt som Platon föreställde sig Aristoteles, och efter dem hela den filosofiska traditionen fram till det moderna genombrottet för ungefär tvåhundra år sedan, att tingens väsen är och förblir oföränderliga storheter.

Likheterna mellan Platons och Aristoteles vetenskapsfilosofier är så stora att vi i detta sammanhang kan tillåta oss att slå dem samman till något som kan kallas för *det platoniskt-aristoteliska vetenskapsidealet*.⁶ (Det ingår nog lite mera av Platon än av Aristoteles i denna idealtyp, men det spelar ingen roll för våra syften i denna bok.)

I det platoniskt-aristoteliska vetenskapsidealet sammanfattas några grundläggande antaganden som har spelat en avgörande roll i alla vetenskapliga mönster på det humanistiska området likaväl som på alla andra vetenskapsfält ända fram till vår egen tid. Särskilt starkt stod detta vetenskapsideal i perioden från högmedeltiden till renässansen, då Platons och Aristoteles inflytande befann sig på sin höjdpunkt.

De tre centrala antagandena i de vetenskapliga paradigmen som står under inflytande från det platoniskt-aristoteliska vetenskapsidealet är följande:

1. Ett krav på vetenskapens objekt: *vetenskapens objekt skall vara eviga och oföränderliga.*
2. Ett krav på vetenskapliga utsagor: *vetenskapliga utsagor skall vara aprioriska (nödvändigt sanna, "evidenta" som det brukar heta i traditionell terminologi).*
3. Ett krav på vetenskapernas uppbyggnad: *en vetenskap skall helst ha en axiomatisk struktur, det vill säga att de mest grundläggande utsagorna på ett vetenskapsområde bör vara evidenta (aprioriska, nödvändigt sanna) och att alla de andra utsagorna på området i fråga bör kunna härledas deduktivt från dessa grundläggande utsagor. En välutvecklad vetenskap skall alltså helst uppfylla kravet att alla dess utsagor kan indelas i (i) axiom, (ii) teorem (härledda utsagor).*

Det finns ett matematiskt arbete som framställdes vid akademien i Alexandria på 200-talet f.Kr. och som i hög grad uppfyller dessa tre krav på vetenskaplighet, nämligen Euklides *Elementa*. Euklides geometri framstod som ett paradigm på vetenskaplig klarhet i mer än tvåtusen år. Ännu när jag gick i skolan i Sverige efter det andra världskriget hade vi en förenklad utgåva av *Elementa* som lärobok ett år.

Euklides behandlar oföränderliga storheter som trianglar, rektanglar och cirklar och deras oföränderliga egenskaper. Hans arbete uppfyller därmed det första kravet i det platoniskt-aristoteliska vetenskapsidealet. De påståenden som framläggs angående dessa storheter och deras egenskaper har genomgående en apriorisk karaktär. Det Euklides påstår om cirklar och trianglar och så vidare är inte empiriskt falsifierbart, eftersom det rör sig om nödvändigt sanna utsagor. Också det andra villkoret i det platoniskt-aristoteliska vetenskapsidealet är alltså uppfyllt.

Euklides framställning har dessutom en axiomatisk form. Först införs ett antal grundläggande utsagor, som enligt Euklides inte behöver bevisas därför att de är självfallna. Dessa

evidenta utsagor kallar han "axiom" eller "postulat". Och därefter härleds (deduceras) andra utsagor från dessa utgångspåståenden med hjälp av logiska manövrar som ter sig självfallna för dem som förstår dem. Dessutom inför Euklides ett antal definitioner av de grundläggande begreppen på detta matematiska område, t.ex. "En punkt är något som inte har några delar", "En rät linje är den kortaste vägen mellan två punkter". Också dessa grundläggande definitioner antas vara självfallna (evidenta, aprioriska), och därför behöver de inte något stöd i form av bevis. De kan stå på egna ben.

Om man tar Euklides *Elementa* som det främsta mönstret på vetenskapernas område framstår onekligen det mesta av det som gjorts och görs på det humanistiska fältet som tämligen ovetenskapligt eller åtminstone som "omoget", "tidiga försök, som eventuellt kan leda till riktig vetenskap med tiden", på samma sätt som humanvetenskaperna på 1800-talet och 1900-talet ofta utsatts för nedvärderande hållningar med utgångspunkt i kriterier för vetenskaplighet som hämtats från det naturvetenskapliga området. Kraven på en axiomatisk framställning kan kanske lättast infrias på det språkvetenskapliga området. Den amerikanske lingvisten Noam Chomskys första arbeten från 1950-talet eftersträvar något som liknar en axiomatisk framställning av syntaxen för språk som engelska och hebreiska.⁷

På de andra humanistiska kärnområdena ligger det som faktiskt gjorts långt från det ideal som Euklides står för. De få försök som har gjorts att axiomatisera delar av de humanistiska forskningsfälten, t.ex. Spinozas etik på 1600-talet, har inte manat till efterföljd. Det är tydligt att rent logiska sammanhang inte spelar samma dominerande roll på empiriska forskningsområden som historia och språkvetenskap som de gör inom matematiken. Men det är en insikt som det har tagit mycket lång tid att komma fram till.

Också de två första villkoren i det platoniskt-aristoteliska

vetenskapsidealet ter sig föga lämpade som utgångspunkter för de humanistiska disciplinerna. I våra dagar framstår det som självklart att åtminstone de humanvetenskaper som har en historisk karaktär befattar sig med det föränderliga. Också filosofins område – begrepp, livs- och världsåskådningar, normer och värden och dylikt – tenderar man nu för tiden att uppfatta som något som ständigt förändrar sig, mer eller mindre fort. Detsamma gäller för de olika språkvetenskaperna och de estetiska disciplinerna (litteraturvetenskap, konstvetenskap, musikvetenskap, teatervetenskap, filmvetenskap osv.), åtminstone i den mån som de uppfattas som historiska ämnen (litteraturhistoria, teaterhistoria etc.). Men det som för oss tenderar att framstå som något självskrivet är resultatet av en dramatisk utveckling på det humanistiska vetenskapsområdet. I det platoniskt-aristoteliska perspektiv som dominerade åtminstone fram till slutet av 1700-talet var det en uppgift för de humanistiska vetenskaperna likaväl som för alla andra vetenskaper att tränga ned till det oföränderliga, som man tänkte sig doldes under tingens yta. Dessa dolda djup kallas i den filosofiska traditionen för tingens "väsen" eller "essens" eller "natur".

I det platoniskt-aristoteliska perspektivet blir den centrala uppgiften att avslöja tingens eviga och oföränderliga väsen. Detta gäller i lika hög grad för humanvetenskaperna som för naturvetenskaperna.

Aristoteles har bland mycket en central plats i språkvetenskapens historia. (Den välkände lingvisten Even Hovdhaugen har hävdad att ingen över huvud taget har haft ett större inflytande på språkvetenskapens historia än Aristoteles.)⁸ Aristoteles skriver i början av sitt arbete *Om tolkning* att det talade och skrivna språket inte är detsamma för hela mänskligheten. Men de mentala storheter (tankar, idéer) som de skiftande orden står för är de samma för alla människor. Under den föränderliga språkliga ytan döljer det sig alltså konstanter, som

det är språkforskarens uppgift att undersöka. Som alla andra i antiken och på medeltiden antog också Aristoteles att alla språk i grund och botten är uppbyggda på samma sätt. Aristoteles var den förste i den europeiska kulturtraditionen som indelade orden i ordklasser (substantiv, verb, partiklar o.s.v.), och han antog att indelningen var giltig för alla språk.⁹ Den grekiska grammatiken, och senare också den latinska, framstod därmed som en norm för alla språk.

Föreställningen att antikens grekiska och latin var en norm för allt gott språkbruk över huvud taget ligger till grund för den språkvetenskapliga forskningen ända fram till det moderna genombrottet i humanvetenskaperna omkring 1800. De mesta använda latinläroböckerna på medeltiden är normativa på det viset – Donatus arbeten från 300-talet e.Kr. och Priscianus arbeten från 500-talet e.Kr. Det talade språket betraktades som en mer eller mindre fördärvad variant av det riktiga språket, som man under medeltiden identifierade med klassiskt latin. De nya språk som växte fram på medeltiden – italienska, spanska, franska o.s.v. – kunde därför inte användas i allvarliga, vetenskapliga sammanhang. Dessa mindrevärdiga vardagsspråk var inte ens ägnade som objekt för vetenskapliga undersökningar.

H² De teoretiskt mest avancerade bidragen till denna språkvetenskapliga tradition var de så kallade modisternas arbeten från 1100-talet och 1200-talet. Liksom Aristoteles ansåg *modistae* grammatikerna att bara det oföränderliga kan behandlas vetenskapligt. Deras forskningsintresse riktade sig följaktligen först och främst mot de konstanter som de ~~de~~ ansåg dolde sig under de föränderliga fenomenen på språkets yta, nämligen de oföränderliga tänkesätt (*modus intelligendi*) som de ansåg känneteckna människan som art.¹⁰

Också i historiska undersökningar, till exempel, gäller det enligt detta program att avtäcka människans väsen eller natur, uppfattad som en oföränderlig storhet. Den paradoxala följ-

den av detta är att historiska undersökningar måste sägas ha som sitt egentliga mål att studera människans och samhällets eviga väsen, som inte förändrar sig genom tiderna. I grund och botten finns det inte någon plats för historisk utveckling i det platoniskt-aristoteliska perspektivet. I tiden före det moderna genombrottet på det humanistiska vetenskapsområdet saknades sinnet för den historiska dimensionen, för att sammanfatta situationen. Den människosyn och den historiesyn som ingår i humanioraparadigmen från antiken till 1700-talet är grundläggande statiska. Historien uppfattades ofta som ett cykliskt förlopp: renässansen var forntidens kultur i en förnyad version; antikens kultur framstod som exemplarisk; de bästa konstverken i samtiden var de som bäst förverkligade antikens ideal i nutidens situation; och det samma menade man gällde på alla andra livsområden (vetenskap, politik etc.).

Själva kärnan i det vetenskapliga arbetet på det humanvetenskapliga området blir då att komma fram till aprioriska sanningar om människans väsen, konstens väsen, musikens väsen och så vidare. Allt annat som också måste göras framstår i detta perspektiv som steg på vägen mot det egentliga målet som är insikt i tingens oföränderliga natur.

Enligt den platoniskt-aristoteliska traditionens världsbild har världen en struktur som är given en gång för alla. Världen är ordnad en gång för alla i klasser och underklasser. Därmed är också metoden för att ange tingens väsen utpekad: det gällde att placera tingen på deras givna plats i världens givna hierarki. Det kan man göra med hjälp av en definition som anger vederbörande saks art (*genus*) och speciella kännetecken (*differentia specifica*). En bra illustration kan man finna på biologins område. Linnés klassifikation av djur och växter i familjer och arter och underarter bygger på föreställningen om ett ordnat universum där varje växt och varje djur har sin givna plats i systemet. Ännu på 1700-talet var idén om en utveckling av de biologiska arterna fullständigt främmande. Aristo-

teles berömda definition av människan som ett förnuftigt djur illustrerar samma framgångssätt. Det är ett försök att karakterisera människans väsen genom en definition *per genus et differentiam*: människan påstås tillhöra den överordnade klassen av djur, som i sin tur är en underavdelning under rubriken »levande ting», och det som skiljer människan från alla andra djur sägs vara det som Aristoteles kallar för »förnuft», de speciella psykiska förmågor som människor har till skillnad från andra djur (t.ex. förmågan att styra sina drifter, i viss utsträckning, genom reflektion och planering).

Att detta slags väsenstänkande fortfarande existerar kan man lätt övertyga sig om genom att genomgå de mera teoretiskt inriktade delarna av de estetiska disciplinerna, där det inte är någon brist på försök att fastslå vad konstens »väsen» innebär eller vad tragedins »natur» är eller vad som »egentligen» kännetecknar lyrik till skillnad från prosaframställningar etc.

VETENSKAPENS HUS

enligt en illustration i *Margarita philosophica* av Gregorius Reisch, tryckt i Strasbourg 1504. I de två bottenvåningarna sitter Donatus och Priscianus, författare till de mest använda läroböckerna i latinsk grammatik. I tornhusets nedersta våningar finner man företrädare för de fria konsterna: Aristoteles (logik), Cicero (Tullius) (retorik); Boethius (aritmetik), Pythagoras (musik), Euklides (geometri), Ptolemaios (astronomi). Näst överst tittar Aristoteles och Seneca ut, representerande fysiken och etiken. Högst står teologin och metafysiken, förkroppsligade av filosofen Petrus Lombardus.

De fria konsterna

Vid sidan av den stora akademien i Alexandria, som med tiden fick allt mindre betydelse, och den motsvarande verksamheten i Bysantium, vars betydelse växte med det östromerska rikets blomstring, fanns det i senantiken en rad andra skolor spridda över det romerska riket, som förmedlade lärdom och som kunde tjäna som utgångspunkter för vetenskaplig verksamhet. Men efter det västromerska rikets fall år 476 e.Kr. började en förfallsperiod i denna del av världen. Upprepade försök att återuppliva Platons Akademi i Rom misslyckades, och mot slutet av 500-talet klagade Gregorius från Tours i förordet till *Frankernas historia* över att "Galliens städer har låtit de lärda studierna förfalla eller snarare gå till botten. Man kan inte längre finna en människa som grammatiskt skolad och övad i dialektik är i stånd att förtälja om händelserna vare sig på prosa eller på vers. De flesta har beklagat detta och sagt: Ve oss och vår tid, ty vetenskapen har dött ut bland oss."¹¹ (I den latinska texten används här uttrycket "studium litterarum", som i detta sammanhang kan återges med "vetenskap", om man kommer ihåg att det moderna begreppet om vetenskap skiljer sig åtskilligt från dåtidens.)

Man kan emellertid inte tala om något definitivt brott med den klassiska lärdomstraditionen. Förmågan att läsa och skriva grekiska försvann ganska snart i resterna av det västromerska riket, men latinkulturen blomstrade i större delen av Europa med centra i de nystiftade klostren i Italien, Frankrike, England, Irland, Tyskland, Sverige och Norge osv.

Där dyrkades också de vetenskaper som på medeltiden brukade kallas för "de sju fria konsterna", *septem artes liberales*.¹²

De fria konsterna var de kunskaper och färdigheter som ansågs väsentliga för den frie medborgarens bildning, enligt den allmänbildningsideologi som man finner hos Platon och Aristoteles (*paideia*-idealet). Hos sofisterna och de senare romerska

skribenterna blev de fria konsterna snarare uppfattade som nödvändiga instrument för politikernas oratoriska verksamhet. Retoriken stod i centrum för deras uppmärksamhet.

Hos den romerske författaren Varro finner man på 200-talet e.Kr. följande indelning av de fria konsterna:

I	II	III
grammatik	geometri	medicin
retorik	aritmetik	arkitektur
dialektik	astronomi	
	musik	

Den tredje gruppen, medicin och arkitektur, omfattade ämnen som inte kunde sägas vara lika grundläggande i skolsystemet som de andra, och de sorterades tämligen raskt undan. Kvar stod då de sju fria konster som genom hela medeltiden räknades som all lärdoms grund i den latinspråkiga delen av Europa. I ett av de kompendier som var mest spridda under medeltiden, en skrift med den kuriösa titeln *Om Merkurius förmälning med filologin* författad av Martianus Capella på 400-talet e.Kr., finner man en framställning av de sju fria konsterna, som i kvinnoskepnader håller var sitt tal. Och från och med 800-talet blev det vanligt att kalla de två grupperna av fria konster för "trivium" och "quadrivium". Trivium, den trefaldiga vägen, omfattade de ämnen som man räknade som mest grundläggande eller "triviala". Grundskolorna på medeltiden hette därför också "trivialskolor". Trivium omfattar några av de grundläggande inslagen på det humanistiska området: språkkunskap (latinsk grammatik), retorik (som betyder ungefär detsamma som "stilkonst", förmågan att i tal och skrift förmedla sina idéer på ett övertygande vis) och det som vi i våra dagar kan kalla för "logik och argumentationslära" och som den gånge kallades för "dialektik".

Den andra gruppen av fria konster, den fyrfaldiga vägen,

Donatus minor: cū expositione vulgari.

Från en av Donatus läroböcker i latin, tryckt i Nürnberg 1514. (Kungl. Biblioteket, Stockholm.)

MEDELTIDENS LÄRDÄ VÄRLD

De latinspråkiga universiteten i Europa. Årtalen anger den tidpunkt då universiteten fick sina privilegier. Årtalen i parentes anger första gången som lärosätena nämns i källorna. (Från A. Piltz, *Medeltidens lärda värld*, s. 269.)

quadrivium, inbegriper ämnen som faller utanför humanioraområdet som det brukar uppfattas i våra dagar, med undantag för musik, som åtminstone i form av musikhistoria ingår bland de humanistiska disciplinerna.

När universiteten växte fram i den latinspråkiga delen av Europa från 1100-talet och framöver är det just dessa sju fria konster som utgör basen för hela universitetssystemet. De fria konsterna bildade tillsammans den så kallade artist-fakulteten, alltså det som i våra dagar brukar kallas för den historisk-filosofiska fakulteten. Och artist-fakulteten måste alla genomgå för att få tillåtelse att påbörja studier vid någon av de högre fakulteterna (juridik, medicin, teologi), på samma vis som man fortfarande vid de norska universiteten kräver att alla studenter vid alla fakulteter skall avlägga en förberedande humanistisk examen (examen philosophicum). (Efter att på 1800-talet ha omfattat ett minst lika vitt spektrum av ämnen som de sju fria konsterna gjorde på sin tid har examen philosophicum-undervisningen vid de norska universiteten nu koncentrerats till filosofiska och vetenskapsteoretiska ämnen. Alla norska studenter får på det viset i sig en ganska god dos filosofihistoria, vetenskapsteori och argumentationslära under sitt första år på universitetet.)

I och med institutionaliseringen av de sju fria konsterna vid hög- och senmedeltidens kristna, latinspråkiga universitet föreligger det som vi här väljer att kalla *det klassiska vetenskapssystemet* i fullt utvecklad form. De sju fria konsterna betraktades som den nödvändiga grundvalen för studier vid de högre fakulteterna, juridik, teologi och medicin. Och grunden för forskningen och undervisningen inom detta system av discipliner var det platonskt-aristoteliska vetenskapsidealet med den vetenskapssyn, den världsbild, den människosyn och den historiesyn som var inbyggda i detta.

De tre medeltidskulturerna

Det romerska imperiet delades år 395 i ett östromerskt och ett västromerskt rike. Det västromerska riket blev inte långlivat. Det föll 476. Det östromerska riket varade desto längre, men det krympte efterhand, och slutpunkten för denna statsbildning var Konstantinopels fall år 1453, efter en serie belägringar och attacker under de föregående århundradena. I den latinspråkiga delen av Europa låg förhållandena inte väl tillrätta för vetenskapligt arbete efter Roms fall. Försöken att etablera en kristen akademi i Rom efter mönster av Alexandria-akademien hade misslyckats, och det fanns heller inte något annat större centrum för forskning och utbildning i det latinspråkiga Europa under medeltidens första hälft. Kännedom om den grekiska litteraturen försvann snabbt, och det som var tillgängligt av översättningar till latin eller av latinsk originallitteratur var mycket begränsat till sitt omfång. Under medeltidens första hälft, från 500-talet till 1000-talet, förvaltades och vidarefördes delar av det antika arvet vid de kristna klostren, som bland annat såg det som sin uppgift att tillrättalägga den vetenskapliga litteraturen för kristet bruk. Detta gällde också de fria konsterna. ”Om kunskapen om dessa artes ibland används på Den heliga skrift, får den inte tränga sig på med arrogans utan själv förbliva i en tjänande position”, heter det hos en författare på 1000-talet (Petrus Damiani) – ”som en tjänstepiga inför sin husfru. Om filosofin går före Skriften, misstar den sig, och genom att dra konsekvenser av ytliga ord mister den den inre sanningens ljus.”¹³

Inte desto mindre utfördes det en ansevärd mängd vetenskapligt arbete i denna del av Europa under de sekler som renessanshumanisterna senare skulle komma att betrakta som en olycklig parentes i historien. ”De mörka århundradena” blev de kallade av dem som själva ansåg sig stå för det nya ljuset. Men det stämmer inte att det skulle ha uppstått ett fullständigt

brott i den västerländska kulturen. Vår kultur kännetecknas tvärt emot av kontinuitet från de gamla grekerna till våra dagar.

Som ett exempel bland många kan vi nämna den kanske lärdeste av alla i denna period, Beda med tillnamnet »den vördnadsvärde», som levde från cirka 673 till 735. Han uppfostrades från sjuårsåldern av abboten i det nyupprättade klostret i Jarrow i England. Där fanns ett ovanligt gott bibliotek, samlat av klostrets grundläggare, Benedict Biscop (ungefär 628–690), under inte mindre än sex resor till Rom. Beda var en produktiv författare. I efterordet till sin kyrkohistoria räknar han upp 85 arbeten inom alla klosterlitteraturens mera betydelsefulla genrer: bibelkommentarer, helgonbiografier, historiska framställningar, arbeten inom trivium och quadrivium, arbeten om tideräkningen, och encyklopediska översiktsarbeten (en av medeltidens favoritgenrer). Bedas huvudarbete är ett historiskt verk med titeln *Historia ecclesiastica gentis anglorum* (Det engelska folkets kyrkohistoria, 731). I detta arbete visar Beda en imponerande insikt i vikten av källkritik. »Beda redogör noggrant för den forskning som han har utfört för att kunna skriva verket och för de auktoriteter och källor som han använder» heter det hos en kommentator. »Det är imponerande att en munk i ett av kristendomens mest avlägsna kloster är i stånd att framskaffa och publicera skriftligt material från de påvliga arkiven i Rom. Till detta kommer skriftliga källor från Lindisfarne, andra kloster och en rad engelska biskopar, samt personliga intervjuer *med otaliga trovärdiga vittnen, som antingen känner till eller minns händelserna, förutom det som jag själv vet.*»¹⁴

Bedas arbeten på trivium-ämnenas område verkar att ha varit av det mera blygsamma slaget: mindre avhandlingar om grammatik och retorik avsedda för nybörjarundervisningen i latin. Hans verk om tideräkningen, *De ratione temporum*, har däremot framhållits som det bästa i sitt slag under hela medel-

PRISCIANI

GRAMMATICI CAE
SARIENSIS LI
BRI OMNES:

De octo partibus orationis XVI. deq̄ con
structione earundem II.

De XII. primis Aenei. libror. carminibus.

De accentibus. tam nominū quā uerborū.

De ponderibus & mensuris.

De praexercitamentis rhetor. ex Hermog.

De uetibus comicis.

Rufini item de metris comicis & orator
is numetis.

*In omnibus quantum opere. et id quidem potissimum in
genere. quae fere decantant. restituendis adhibuit. ut. tam li
quido cognosceret. ubi diligentius omnia haec tractasset.*

Eucharius Cocconotus excudebat.
Anno M. D. XXVIII.

Subdedito & privilegio Caesar. ad quadringentum.

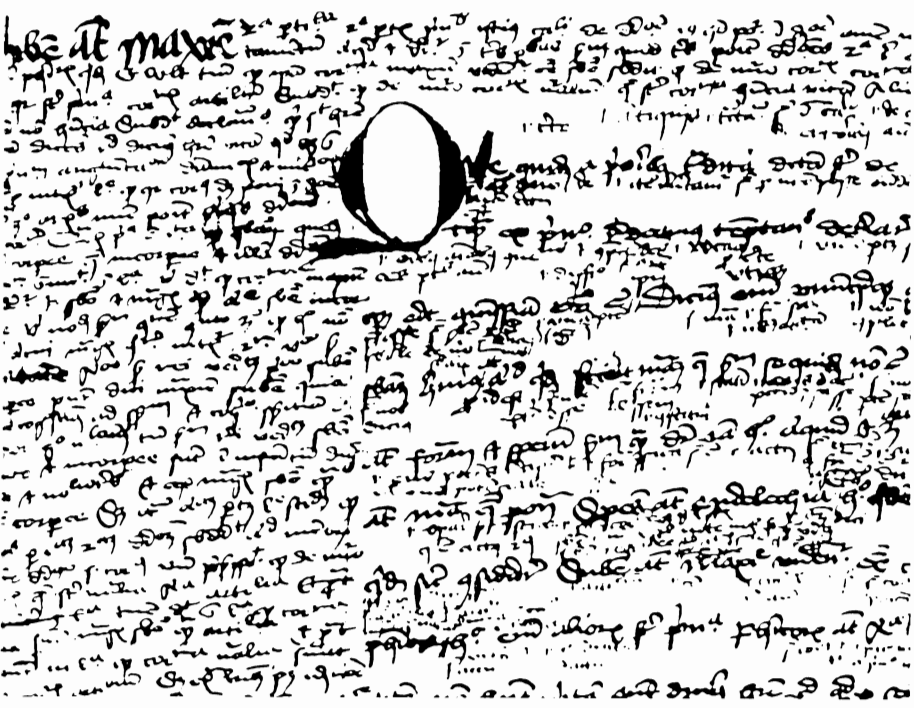
Priscianus läroböcker i latin tillhörde den grundläggande kurslitteraturen vid senmedeltidens latinspråkiga universitet. Här titelbladet till en utgåva från 1528. (Nu i Kungliga biblioteket, Stockholm.)

tiden. Det var för övrigt Beda som införde konventionen att ange årstal med utgångspunkt i det år då Kristi födelse antogs ha inträffat.

Under medeltidens första hälft låg förhållandena bättre till rätta för vetenskapligt arbete i de andra delarna av det gamla romerska imperiet. Den antika kulturen, den grekiska och den romerska, avlöstes i själva verket av tre medeltidskulturer, som till att börja med hade föga kontakt med varandra: den latinspråkiga kulturen, som dominerade i större delen av Europa, den grekiskspråkiga kulturen i det östromerska riket, och den arabiskspråkiga kulturen i den islamska delen av världen.

Antikens mest betydande vetenskapliga centrum, akademien i Alexandria, kristnades på 300-talet. Politiska oroligheter och teologiska oenigheter medförde att lärarna vid detta lärosäte efterhand spriddes till andra ställen, bland annat till hovet i det östromerska riket, som hade sitt centrum i Bysantium (Konstantinopel). I flera hundra år var Bysantium uppenbarligen det mest framstående centret för vetenskap och kultur i den kristna delen av världen. Det gäller inte minst för juridikens och de humanistiska ämnenas områden. På 500-talet samlades och systematiserades den romerska rätten i ett encyklopediskt arbete med titeln *Corpus juris civilis*. En annan stor textsamling från Bysantium är *Byzantinae historiae scriptores*, ett urval av de historiska arbeten som producerats där, tryckt i Paris 1654 och omfattande 42 band.

Också i Bysantium ägnade man sig åt medeltidens speciella vetenskapliga genre, kompendiet eller den vetenskapliga encyklopedin. På samma sätt som kejsaren Justinianus på 500-talet hade stått i spetsen för arbetet med att kodifiera den romerska rätten ledde Konstantin VII Porfyrogenetos på 900-talet ansträngningarna att skaffa fram en encyklopedisk översikt över all existerande vetenskap i form av stora excerptsamlingar. Genom detta redaktionsarbete blev stora delar av antikens litteratur åter tillgängliga för eftervärlden, först begrän-

ARISTOTELES

var den dominerande figuren i den lärda världen fram till 1500-talet. Här ett utsnitt från en sida med anteckningar från en föreläsning om Aristoteles arbete *Om själen* (*De anima*) vid det nystartade universitetet i Uppsala mot slutet av år 1482. Själva lärobokstexten är skriven med spatiös stil på den högra sidan, och studenten har fört in föreläsarens anmärkningar till texten med fin stil. Till vänster står själva föreläsningen, som består av kommentarer till originaltexten. För att få med så mycket som möjligt har studenten använt många förkortningar. Originalet finns nu i universitetsbiblioteket i Uppsala.

sat till lärdomsmiljön i Bysantium men från 1200-talet och särskilt efter Konstantinopels fall år 1453 också för det övriga Europa, i latinska översättningar och så småningom också i original.

I den arabisktalande delen av det gamla romerska riket uppstod det en lång rad läroanstalter i anknytning till de mera betydande moskéerna, på samma vis som läroanstalterna i den latinspråkiga delen av Europa var knutna till kloster och katedraller. Den islamiska tideräkningen börjar med Muhammeds flykt till Medina (641 e.Kr.). Under de närmast följande seklen efter Hijra (utgångspunkten för den islamiska kalendern) upprättades det ett islamiskt imperium som sträckte sig från Persien till Spanien. Vetenskapliga institutioner på en nivå och med en bredd som gör att man kan kalla dem för "universitet" upprättades redan på 800- och 900-talen i städer som Bagdad, Damaskus, Kairo (al-Azhar-universitetet), Córdoba i Spanien och så vidare. Det islamiska universitetet i Córdoba hade en blomstringstid från 900-talet till 1100-talet. Det var då jämte akademien i Bysantium det i särklass mest betydande lärdoms- och forskningscentret i Europa. De islamiska universiteterna anskaffade systematiskt den existerande vetenskapliga litteraturen och översatte den efterhand från grekiska till arabiska (ibland på omvägar via översättningar till syriska). Det skall ha funnits stora boksamlingar särskilt i Córdoba och i "Vishetens hus" i Bagdad. Bagdad-biblioteket förstördes år 1258 under en mongolisk invasion. Khalifen al-Hakam, som härskade i Córdoba i slutet av 900-talet, var i likhet med sin samtida kollega kejsar Konstantin VII i Bysantium själv en framstående lärd och bibliofil. På hans tid skall biblioteket i Córdoba ha omfattat 400.000 nummer.¹⁵ En av de mest kända arabiskspråkiga filosoferna, Ibn Rushd (på latin kallad Averroës) var för övrigt verksam där på 1100-talet.

På 1000- och 1100-talet företogs det många studieresor från resten av Europa till Córdoba, och den arabiskspråkiga litte-

aturen, inklusive översättningar av Platon, Aristoteles, Euklides och andra klassiska författare till arabiska, översattes efterhand till latin. Från 1200-talet sker det en liknande rörelse från det grekiskspråkiga området till resten av Europa. Aristoteles, Arkimedes och andra översattes direkt från grekiska till latin på 1200-talet. Därmed är den återföreningsprocess påbörjad som leder till senmedeltidens och renässansens kulturella och vetenskapliga blomstringsperiod.

De första latinspråkiga universiteten växer fram under 1100-talets lopp i Paris och Bologna. På 1200-talet inrättas liknande högre lärosäten i Oxford, Montpellier, Neapel, Rom, Salamanca, Toulouse, Cambridge och så vidare. På 1300-talet tillkommer nya universitet i Tyskland, Österrike, Ungern och Polen. Och på 1400-talet upprättas de första universiteten i Norden, i Köpenhamn (1478) och i Uppsala (1477). När vi kommer fram till senare delen av 1600-talet, finner vi inte mindre än fyra universitet i det svenska riket (förutom i Uppsala i städerna Lund, Åbo och Dorpat).

Dessa högre läroanstalter kallades till att börja med för *studia generalia* (i singularis: *studium generale*), alltså »allmänna studier». Beteckningen »universitas scholarium» i betydelsen »studentkåren som helhet» finns belagd från år 1193. »Universitas» betydde nämligen från början detsamma som »gille» eller »lag». Först från 1400-talet blir det vanligt att hänvisa till dessa institutioner som »universitet». Men grunddragen i det som fortfarande kallas för »universitet» förelåg redan på 1100- och 1200-talen: indelningen i »fakulteter» med *artes*-fakulteten som den obligatoriska grundvalen för högre studier i medicin, juridik eller teologi; en »rektor» som ledare av institutionen, vald bland universitetets »professorer»; en »dekanus» som vald ledare av varje fakultet; graderna »magister» och »doctor», som förde fram till rätten att undervisa på universitetsnivå, »jus docendi» (jämför titeln »docent»), och med föreläsningar, disputationer, promotioner, magister- och

DONATUS,

SEU

GRAMMATICÆ LATINÆ RUDI- MENTA.

PRO IUVENTUTE SCHOLASTICA IN INCLITO SVE-
CIA Regne conscripta.

Ut Pueri una cum legendi ratione, pa-
radigmata quoq; Declinationum & Con-
jugationum memoriæ infigere, & La-
tinè loquendo, scribendoq;
paulatim exercere
possint.

O
N
N
O

M. DC. XLIV.

U. B S A L I Æ,

Excudebat ESCHILLUS MATTHIÆ.

Försättsbladet till en av Donatus läroböcker i latin, tryckt i Uppsala 1644.
(Kungliga biblioteket, Stockholm.)

DEN HUMANISTISKA GRUNDUTBILDNINGEN PÅ SENMEDELTIMDEN

Donatus läroböcker tillhörde den grundläggande litteraturen också på universiteten. I artes-fakulteterna koncentrerade man sig mot medeltidens slut alltmer på grammatik, dialektik (det vill säga logik) och delar av Aristoteles filosofi. Vad man sysslade med i dåtidens filosofiska fakulteter framgår ganska väl av ett dokument från år 1215 som reglerade verksamheten vid Parisuniversitetets artistfakultet och som blev mönsterbildande för de latinspråkiga universiteten under resten av medeltiden:

”De må föreläsa över Aristoteles’ logiska skrifter, såväl den gamla som den nya logiken, inte kursivt utan i ordinarie föreläsningsform. Likaså skall under samma former behandlas Priscianus’ två böcker eller åtminstone den andra boken. På helgdagar skall inga andra föreläsningar hållas än dem i filosofi och retorik, i quadrivium, Barbarismus, Etiken (fakultativt) och fjärde boken av Topiken. De må icke föreläsa över Aristoteles’ Metafysik eller naturfilosofi ens i sammandrag, icke heller över läromeningar företrädda av magister David av Dinant, kättaren Amalrik eller spanjoren Mauricius.” (Här citerat från Anders Piltz, *Medeltidens lärda värld*, s. 126.) De två nämnda böckerna av Priscianus behandlade latinsk formlära och syntax. *Barbarismus* var en del av en av Donatus läroböcker i latin. *Etiken* står för den delen av Aristoteles etik som då var tillgänglig i form av handskrivna avskrifter: den andra och tredje boken i *Den nikomakiska etiken*. Den fjärde boken i Aristoteles *Topik* innehåller hans lära om definitioner. Censuren av kätterska författare bottnade i kyrkans fasta grepp om de medeltida universiteten.

doktorsgradsmiddagar för kollegor och vänner; och så vidare. (Seminarierna är däremot en långt senare uppfinning; se kap. 4 nedan.)

Universiteten i det latinspråkiga Europa var på samma vis som de motsvarande institutionerna i den islamiska delen av världen öppna för alla som uppfyllde minimikraven för högre studier, och studenterna rekryterades från många länder. De organiserade sig gärna i "nationer". I Bologna på 1400-talet var studenterna indelade i 33 nationer, för att nämna ett exempel. Också detta fenomen återfinns man vid de islamiska universiteten, t.ex. al-Azhar i Kairo. Rester av detta system finns fortfarande vid universitet som Uppsala och Lund.

Sammanfattning

I detta kapitel har vi försökt lyfta fram några grundläggande drag i de humanistiska ämnens historia genom att karakterisera de *mönster* som styr verksamheterna på humanioraområdet i antiken och under medeltiden och genom att beskriva några av de viktigaste *institutionerna* under denna tid.

De första humanvetenskapliga paradigmen i betydelsen "mönsterexempel till efterföljd i vidare vetenskaplig verksamhet" skapas i den grekiska vetenskapens etableringsfas från 600 till 300 ungefär. På 300-talet f.Kr. föreligger också de grundläggande paradigmatiske antagandena färdigutbildade i det platoniskt-aristoteliska vetenskapsidealet, som styr verksamheterna på alla vetenskapliga områden, inklusive humaniora-området, fram till det moderna genombrottet.

Till grunddragen i det platoniskt-aristoteliska vetenskapsidealet hör villkoret att vetenskapens undersökningsobjekt skall vara eviga och oföränderliga och föreställningen om geometri och andra matematiska och logiska vetenskaper som mönster för all vetenskaplig verksamhet. Den syn på männi-

skan och världen som detta innebär är statisk. Människan antas, i likhet med alla andra ting, ha sin givna natur som inte förändrar sig under tidernas lopp. Det är i detta perspektiv vetenskapernas centrala uppgift att avtäckas tingens väsen.

Det som vi i våra dagar kallar för "humanistiska discipliner" eller "humaniora" eller kanske "humanvetenskaperna" betraktades i antiken och på medeltiden som en del av de fria konsterna (närmare bestämt den "triviala" delen av de fria konsterna). Det bedrevs systematisk forskning och undervisning på humanioraområdet i den grekisk-romerska kulturens akademier i antiken och under medeltidens första hälft i liknande högre läroanstalter som upprättades i anknytning till kloster, domkyrkor och moskéer runt om i Europa och i de andra delarna av det islamiska imperiet. De bästa av de institutionerna nådde en nivå och en bredd i ämnesspridningen som gör att man gott kan tala om "universitet" redan då. Bortsett från akademien i Bysantium var det arabiskspråkiga universitetet i Córdoba det bästa i sitt slag i Europa under den första delen av medeltiden. Senare, från 1100-talet och framåt, tillkom en lång rad latinspråkiga universitet, som i modifierad form existerar ännu idag och som med tiden också fick namnet "universitet".

När det romerska riket bröt samman, splittrades antakens grekisk-romerska kultur i tre språkområden, som till att börja med inte hade mycket kontakt med varandra: den grekiskspråkiga kulturen med centrum i Bysantium; den arabiskspråkiga kulturen med intellektuella centra i Bagdad, Kairo, Córdoba och andra ställen; och den latinspråkiga kulturen, som först var förankrad i kloster och katedralskolor och senare förvaltades först och främst av universiteten. Mot slutet av medeltiden påbörjas en integration av dessa kulturer, som mynnar ut i renässansens kulturella blomstringsperiod. Med institutionaliseringen av de fria konsterna, juridik, medicin och teologi vid de latinspråkiga universiteten i Europa föreligger *det*

klassiska vetenskapssystemet, baserat på det platonskt-aristoteliska vetenskapsidealet, i fullt utbildad form.

3. Den humanvetenskapliga revolutionen

Brottet med det klassiska vetenskapsidealet

I upplysningstidens Frankrike, på 1700-talet, myntades uttrycket "renässansen" som en beteckning för de nya hållningar som började göra sig gällande på 1400-talet och som i detta franska perspektiv kulminerade med den franska upplysningen. Ordet "renässans" betyder bokstavligen "återfödelse". Det som uttrycket refererade till var den återfödelse av antikens anda som upplysningsmännen ansåg sig kunna se början till i Italien på 1400-talet. Kunskaperna om antikens kultur hade ökat kraftigt mot slutet av "medeltiden" (som man föreställde sig som en mellanperiod mellan den grekisk-romerska kulturen i "fortiden" och dess nya uppblomstring under de sista seklerna). Avsevärda delar av antikens litterära och vetenskapliga produktion blev tillgängliga för de lärde i det latinspråkiga Europa i nya översättningar från arabiska och grekiska manuskript (jfr föregående kapitel). Under slagordet "Tillbaka till källorna!" började man på nytt läsa grekiska författare i original. Den första professuren i grekiska vid universitetet i Bologna upprättades 1424, för att nämna ett exempel.

I upplysningstidens perspektiv innebar detta början till en

frigörelse från de auktoriteter som hade behärskat den mörka medeltiden: kyrkan, teologin, och alla de författare som tillsammans utgjorde den lärda traditionen och som förmedlades ganska okritiskt i skolorna och på universiteten. Föreläsningarna dikterades antagligen i långsam takt, så att studenterna skulle hinna att skriva ned det mesta. Och studenternas uppgift var att plugga in lärostoffet, på samma sätt som har varit vanligt vid islamiska skolor och universitet till långt fram på 1900-talet.

I stället för auktoriteterna skulle nu förnuftet styra människan. I sin berömda skrift *Om människans värdighet* berättar Pico della Mirandola en fabel, som väl illustrerar tilliten till det mänskliga förståndets möjligheter. När Gud skapade världen, tillverkade han alla växter och djur i enlighet med deras prototyper. Men då han kom till människorna, så fanns det inga prototyper kvar. Människan måste därför skapas utan förebild, utan någon i förväg fastlagd natur. Människan fick sålunda som det enda av Guds skapade verk friheten att kunna utveckla sig åt alla håll, till något ännu lägre än de lägst stående djuren och till något ännu högre än änglarna till och med. Detta inkluderade också människans kunskapsförmågor. Trots sina inbyggda begränsningar i tid och rum hade människan fått förmågan att förstå det oändliga universum med allt det som ingår i detta.

Detta kan vi tolka som ett brott med det platonskt-aristoteliska vetenskapsidealet på ett par avgörande punkter: människosynen och världsbilden. Människans existens föregår hennes essens, för att citera en formulering som Sartre bidragit till att sprida i vår egen tid (i den lilla boken *Existentialismen är en humanism*, som utkom 1946). I Picos fabel förebådas ett brott med det väsenstänkande som är ett centralt inslag i det platonskt-aristoteliska vetenskapsidealet och allt annat tänkande som bygger på traditionen från Platon och Aristoteles. Men det skulle ta lång tid innan detta brott med traditionen

hade genomförts systematiskt på människovetenskapernas område.

Det klassiska vetenskapssystemet konsoliderades i de nya universiteten och stöddes därmed av både kyrkan och statsmakterna. De fria konsterna och de etablerade vetenskaperna, juridik, teologi och medicin, blev en del av det som nyligen har döpts till "det ecklesiastiska komplexet", nämligen det komplex av världsliga och kyrkliga auktoriteter och institutioner som bidrog till att upprätthålla en stark latinkultur långt in i nyare tid.¹ Det är mot den bakgrunden förstäligt att det första stora brottet med det klassiska vetenskapsidealet ägde rum utanför det etablerade systemet av fria konster, juridik, teologi och medicin. Det skedde på naturvetenskapernas område och under starkt motstånd från de etablerade institutionerna.

Det är vanligt i våra dagar att tala om "den naturvetenskapliga revolutionen" på 1500- och 1600-talen. Det man då avser är först och främst utvecklingen av läran om fasta kroppars rörelser, mekaniken. Grundläggarna av denna nya vetenskap var Galileo, Kepler och Newton, för att nämna de tre viktigaste bidragsgivarna. Galileo Galilei påbörjade sina experiment på detta område som ung professor på 1580-talet. (Han föddes 1564 och fick en professur i matematik vid universitetet i sin födelsestad Pisa år 1589.) Grundläggningsfasen utmynnade i ett arbete som i ett par hundra år, minst, kom att framstå som själva paradigmet på vetenskap, Newtons *Philosophiae naturalis principia mathematica* (Naturfilosofins matematiska principer). Euklides *Elementa* var det paradigmatiske exemplet framför alla andra i det platoniskt-aristoteliska vetenskapsidealets perspektiv. I den nya "naturfilosofin", som det hette den gången ("naturvetenskap" skulle man sagt i våra dagar), spelade Newtons *Principer* en motsvarande roll som vetenskaplig mönsterprestation par excellence.

När man diskuterade vetenskaplig metodik under renäs-

sansen, ställde man gärna två framgångssätt mot varandra. Det ena vetenskapliga framgångssättet, tänkte man sig, är *deduktion*, alltså logisk härledning av slutsatser från ett antal givna satser som används som premisser i ett deduktivt argument. Det andra grundläggande framgångssättet på det vetenskapliga området är enligt detta traditionella tänkesätt *induktion*, det vill säga generalisering från ett begränsat antal individuella fall. Standardexemplet i logikböcker är följande: Det här är en svan och den är vit. Det där är också en svan och den är också vit. Och det där borta är också en svan som är vit, och så vidare i ett ändligt antal fall. Alltså är alla svanar vita. Slutsatsen i detta exempel följer inte deduktivt från premisserna, ty det kan ju tänkas att nästa svan som man stöter på har en annan färg. Men slutsatsen får dock stöd av de givna observationerna och kan accepteras tills vidare, det vill säga till dess att en motinstans dyker upp.

Men i den nya mekaniken använde man sig av en ny metod som faller utanför den traditionella indelningen i deduktion och induktion. Vad denna metod innebär blev man klar över långt efter det att den börjat användas, och det gängse uttrycket för denna tredje metod är också av senare dato: *den hypotetiskt-deduktiva metoden*. Övergången från deduktiv metod, kombinerad med induktiva framgångssätt, innebär ett brott med det platoniskt-aristoteliska vetenskapsidealet på en avgörande punkt. I stället för kravet att de grundläggande utsagorna i vetenskaperna skall vara nödvändigt sanna (aprioriska, "självfallna" eller "evidenta") krävs det nu av dem att de skall vara *empiriskt prövbara*. De vetenskapliga påståendena skall kunna testas genom observationer av hur det faktiskt är. De grundläggande utsagorna får då status som hypoteser, gissningar som kan visa sig vara riktiga eller oriktiga. Och hypotesernas sanning måste kunna prövas genom att man härleder testbara observationsutsagor från dem, som i sin tur kan sanningsbedömas direkt genom att man anställer därför ägnade

experiment eller utför relevanta observationer av de faktiska förhållandena.

Aristoteles hade exempelvis menat att tunga ting faller snabbare än lättare ting av samma slag. En tung blykula skulle alltså falla fortare till marken än en lätt, om Aristoteles hade haft rätt på denna punkt. Vid senmedeltidens och renässansens universitet var detta i likhet med de flesta av Aristoteles läror den etablerade sanningen. Men Galileo valde att inte betrakta Aristoteles fall-lag som ett nödvändigt sant påstående utan som en utsaga som kan prövas empiriskt. Från Aristoteles tes kan man till exempel härleda följande utsaga: "Om jag klättrar upp i det lutande tornet i Pisa och släpper ned en tung järnkula samtidigt som en lätt, så kommer den tunga kulan att dimpa ned på marken tidigare än den lätta." Detta är ett exempel på en typ av observationsutsagor som kan härledas från Aristoteles fall-lag betraktad som en empirisk hypotes. När Galileo lät genomföra detta slags experiment, fann han att det som man kunde observera med sina egna ögon inte stämde med Aristoteles lära. Det man kunde se var att de två kulorna damp ned samtidigt. Av detta drog Galileo den slutsatsen att de faktiska observationerna visade att Aristoteles lärosats var falsk. Han betraktade sina experiment som en falsifiering av Aristoteles fall-lag. Det gjorde däremot inte hans kollegor vid universitetet i Pisa. Som de flesta som arbetar på grundval av ett givet paradigm ansåg de i stället att det måste vara något fel på själva experimentet, även om de kanske inte kunde sätta fingret på den ömma punkten. Så *måste* det vara, ty Aristoteles sats var ju evident!

I själva verket är det inte heller helt korrekt att alla kroppar faller lika snabbt till marken om man släpper ned dem samtidigt från det lutande tornet i Pisa, till exempel. Luftmotståndet gör att en fjäder faller åtskilligt långsammare än en tung järnkula, och det bör också bli en skillnad mellan olika stora järnkulor som emellertid inte kan observeras med blotta ögat.

Men Galileos utsaga att alla kroppar faller lika snabbt var inte avsedd som en utsaga om vad som sker när man släpper ned saker från höga torn och liknande. Utsagan säger något om vad som sker i tänkta situationer, när man bortser från luftmotståndet. Det innebär att Galileo arbetade med en föreställning om ett lufttomt rum, ett vakuum, något som han själv inte kunde producera och som hans motståndare avfärdade som nonsens. Också på denna punkt bröt Galileo metodiskt med den platoniskt-aristoteliska traditionen. I stället för att utforska verkligheten direkt, som man dittills alltid hade gjort, arbetade Galileo med *idealiserade situationer*.

De storheter som ingår i de idealiserade situationerna antas ha enbart kvantitativa egenskaper, egenskaper som kan mätas och anges med tal, och inte något annat. De grundläggande vetenskapliga utsagorna uttrycks i matematikens språk. I detta ligger ett brott med traditionens kvalitativa vetenskapsideal. I det nya paradigmet bortser man från alla egenskaper som inte kan mätas och uttryckas matematiskt. Den direkt observerbara världen med alla dess lukter och färger och taktila kvaliteter betraktas nu som något subjektivt, som något som inte finns i själva objekten utan bara i det iakttagande subjektet. I detta ligger fröet till en ny världsbild, den mekanistiska världsbilden, där man tenderar att betrakta bara det som kan studeras med mekanikens framgångssätt och liknande metoder som verkligt. Det som "egentligen" finns blir då inte känslor och färger och lukter och liknande utan mekaniska anordningar – världen är intet annat än en mycket komplex maskin.²

För att sammanfatta det som sker med mekanikens framväxt i förhållande till det traditionella platoniskt-aristoteliska vetenskapsidealet: ett av de traditionella kraven upprätthålls, om än i modifierad form, nämligen villkoret att vetenskapen skall behandla eviga och oföränderliga objekt. Men dessa objekt tänks inte längre kvalitativt som "väsen" som ligger bakom de observerbara fenomenen. De tänks i stället som

mätbara storheter som är förknippade med varandra på sätt som uttömmande kan beskrivas med hjälp av matematiska formler (naturlagarna). Det andra villkoret i det platoniskt-aristoteliska vetenskapsidealet förkastas och ersätts med något nytt: i stället för kravet att vetenskapliga utsagor skall vara aprioriska kommer nu ett krav om att de skall vara empiriskt prövbara. Det som kännetecknar vetenskapliga utsagor är då inte längre deras visshet utan tvärtemot deras osäkerhet: de är gissningar som stöds mer eller mindre väl av experiment och observationer.

Det tredje villkoret i det platoniskt-aristoteliska vetenskapsidealet, att en vetenskap bör ha en axiomatisk struktur, slopas inte, men i och med övergången från ett deduktivt till ett hypotetiskt-deduktivt vetenskapsideal framstår det inte längre som någon huvudsak.

De två viktigaste kraven på vetenskaperna blir nu kvantifierbarhet och prövbarhet. För dem som ansåg eller fortfarande anser att det allt avgörande brottet med det klassiska vetenskapssystemet hade inträffat i och med den nya mekanikens framväxt framstår det som en angelägen uppgift att modernisera de traditionella humanistiska ämnena i samma riktning. Därmed är grunden lagd för enhetsvetenskapstesens i dess moderna variant. Den nya mekaniken framstår i detta perspektiv som en mönstervetenskap, som andra vetenskaper bör försöka att följa.

Newtons *Principia* blir ärkeparadigmet på ett vetenskapligt arbete för generationer av filosofer och vetenskapsutövare. Så såg det ut för Kant i slutet av 1700-talet, så såg det ut för de ledande empiristerna, t.ex. John Stuart Mill i mitten av 1800-talet och de logiska empiristerna på 1900-talet.

Från 1600-talet fram till våra dagar finner man många försök att skapa moderna humanvetenskapliga discipliner som uppfyller de villkor som mekaniken tillfredsställer så väl: först och främst kvantifierbarhet (som bygger på antagandet att

världens grundläggande, oföränderliga struktur kan avbildas i matematikens språk) och empirisk prövbarhet med hjälp av den hypotetiskt-deduktiva metoden. På 1600-talet försökte Hobbes sig på en vetenskap om samhället i analogi med mekaniken – samhällsförhållandena jämfördes av Hobbes med mekanismerna i ett urverk; på 1700-talet gick De La Mettrie ännu längre när han föreslog att människan egentligen bara är en maskin, i enlighet med den mekanistiska världsbilden, och att mänskliga förhållanden alltså till syvende og sist kan studeras med mekanikens metoder och begreppsapparat; på 1800-talet drömde Auguste Comte på samma vis om en ”samhällsfysik”, han föreslog det nya ordet ”sociologi” för denna planlagda nya vetenskap om samhället; och på 1900-talet lanseras idén om ”samhällsingenjörer” som med vetenskapens hjälp skall leda utvecklingen i riktning mot ett mera rationellt samhälle – jämför filosofen Karl Poppers inflytelserika föreställningar om ”piecemeal engineering”, framsteg genom teknologiska småreformer, som sammanlagt bidrar till en rationell utveckling av världen enligt detta tänkesätt som ännu inte har förlorat sitt grepp på det politiskt-administrativa området.

Sådana försök att gå i den nya naturvetenskapens fotspår finner man, som också framgår av exemplen ovan, först och främst på samhällsvetenskapernas domän. Men det fattas förvisso inte förslag av detta slag i fråga om de humanistiska kärndisciplinerna. De logiska empiristerna använde sin enhetsvetenskapsideologi bland annat till att kritisera de existerande humanvetenskaperna och till att föreslå hur dessa ”underutvecklade” ämnen skulle kunna förändras i vetenskaplig riktning. Det mest slående exemplet är den logiska empirismens syn på vetenskapliga förklaringar.

Enligt enhetsvetenskapstesens har alla vetenskapliga förklaringar samma grundstruktur. Enstaka tillfällen förklaras med hänvisning till de allmänna och oföränderliga lagar som det är vetenskapernas uppgift att finna och formulera. Frågan är

då: Kan alla de enskilda fall, som tillsammans utgör det humanistiska undersökningsområdet, behandlas tillfredsställande med hjälp av metoder av det slag som man finner inom mekaniken och en del andra naturvetenskapliga områden? Är det grundläggande målet för *alla* vetenskaper att komma fram till förklaringar som inkorporerar universella lagar?³

Det traditionella svaret på sådana frågor från dem som menar att enhetsvetenskapstesen i den antydda formen inte håller har varit följande. Några vetenskaper, nämligen naturvetenskaperna, är lagsökande och kausalförklarande. Andra vetenskaper, humanvetenskaperna, är förstående. I humaniora och andra människovetenskaper (t.ex. juridik och teologi) handlar det om meningsbärande objekt – texter, handlingar, samhällsinstitutioner och så vidare – som inte kan behandlas på samma vis som mekanikens objekt. Meningsbärande objekt kräver nämligen *tolkning*. (Detta traditionella svar på enhetsvetenskapsideologin växer fram långsamt och föreligger färdigutvecklat först i vårt eget århundrade, som vi skall se i det följande.)

Brottet med det klassiska vetenskapsidealet måste därför ske på andra sätt på det humanistiska området än på det naturvetenskapliga området. Uppgåelsen med det platoniskt-aristoteliska vetenskapsidealet på humaniora-området gäller först och främst ett par inslag i de traditionella paradigmen som saknar relevans för sådana naturvetenskaper som mekanik och optik och liknande: den statiska historiesynen och den statiska människosynen, som tillhör de centrala inslagen i de traditionella mönstrens väsenstänkande.

En ny historieuppfattning

Med den ökande tilliten till det mänskliga förnuftets möjligheter att på egen hand nå fram till sanningen, utan att stödja

Olof Rudbeck, porträtt i olja av Martin Mijtenz d.ä. 1696 (tillhör Uppsala universitet). I bokhyllan skymtar *Atlantica*.

Johannes Schefferus. Självporträtt från 1679 (i privat ägo.).

PATRIOTISK HISTORIEFORSKNING PÅ 1600-TALET

I den patriotiska historieforskningen i Sverige på 1600-talet försökte man visa att den nya stormakten Sverige också hade den mest ärorika historien att bygga på. Sverige var gudarnas hemland och all kulturs vagg. Denna "göticism" företräddes bland annat av Olof Verelius, som 1662 kallades till en nyupprättad professur i nordiska antikviteter vid Uppsala universitet. Hans lärjunge Olof Rudbeck utlade göticismen i stort format i sin *Atlantica* (1679ff.), "ett verk av snille och vanvett" som idéhistorikern Sten Lindroth har kallat det, det i särklass mest ryktbara och beryktade arbete som utgick från Uppsala-universitetet på 1600-talet.

Den klassiske filologen och arkeologen Johannes Schefferus, som också tillhörde ljusten vid Uppsala universitet vid denna tid, protesterade kraftigt

när Verelius, understödd av Rudbeck, hävdade att Gamla Uppsala kyrka var identisk med det forntida hyperboreiska Apollo-templet. Bataljen mellan Verelius och Schefferus pågick i många år, tills striden avblåstes av riks- och universitetskanslern Magnus Gabriel De la Gardie.

OLF RUDBECKS

ATLAND

Sive

MANHEIM

Sive

Japhetis athenae / de formosiss. Kenferligæ och Kungelgæ
 Cæditæ ut in hâc veritate / bene ut figuratâlogiæ dicit
 si ad hâc etiam / bene Japhetis athenæ

*Ætæolæ / Verbaræ / Næst / Tæctæ / Chætar / Pærgæ / Qælaræ /
 Jængæ / Tæctæ / Hæst / Gættæ / Tæctæ / Kættæ / Kættæ /
 Kættæ / Chættæ / Chættæ / Chættæ / Chættæ / Chættæ /
 Chættæ / Chættæ / Chættæ / Chættæ / Chættæ / Chættæ /
 Chættæ / Chættæ / Chættæ / Chættæ / Chættæ / Chættæ*

OLAVI RUDBECKII

ATLANTICA

Sive

MANHEIM

Vera JAPHETI posterorum fedes ac patria, ex qua
 non tantum Monarchæ & Reges sed totius orbis reliquias
 repandunt admodum. Sive figuræ sive in ætæologia, sed etiam

*Stylæ / Thætiæ / Mæ / Gættæ / Gættæ / Thættæ / Amættæ /
 Thættæ / Mættæ / Thættæ / Gættæ / Amættæ / Thættæ /
 Amættæ / Mættæ / Gættæ / Gættæ / Thættæ / Thættæ /
 Thættæ / Mættæ / Thættæ / Mættæ / Thættæ / Thættæ /
 Thættæ / Mættæ / Thættæ / Mættæ / Thættæ / Thættæ*

alique vixit, sive & cætera populorum vixit.

UPSALÆ

Ætæolæ Thættæ Chættæ S. K. M. & Academiæ Upsal. Bibliopola.

y. A. Fig. 1

OLAVI RUDBECKII

ATLANTICA

Sive

MANHEIM

C. Pinnio Sec.

BINNOJANNA

SVEONIA.

CAP. I. CAP. I.

*De rebus ad japhetis antiquitatem
 notitiam pertinentibus.*

*Con Nennio ferentibus
 formam illi in rebus japhetis
 gentibus hantibus.*

Rest in humanis quibus aliqua occurrunt, quos mirandi vel explicandi rationem, ipsi non tenent, propriæ quod præterit esse, & oculis ad ipsam conspecti non sunt, ad id utique in lætæ præferendum & in explicandum. alioquin hæc utique ætate oportet habere, quæ autem in antiquitate, & in præterita locutione hæc depicimus referunt. Ad hæc, quibus præterita, non dicuntur, etiam hæc illa vixit, ut si in rebus hinc sunt, præterea hinc utique aliorum auctoritas hincque tribuendam esse, certè in rebus, quæ multo ante non accedunt, explicatio ad ipsam fieri non potest, quæ propter id ea quæque antea, ipsa præterita tribuenda sunt, in rebus præterita multo ætate, & veritas multo præterita, tantum, tamquam idem tribuuntur, in rebus in præterita tribuuntur, in rebus in præterita tribuuntur, in rebus in præterita tribuuntur.

Antiquitas hæc, quæ in rebus hinc sunt, præterea hinc utique aliorum auctoritas hincque tribuendam esse, certè in rebus, quæ multo ante non accedunt, explicatio ad ipsam fieri non potest, quæ propter id ea quæque antea, ipsa præterita tribuenda sunt, in rebus præterita multo ætate, & veritas multo præterita, tantum, tamquam idem tribuuntur, in rebus in præterita tribuuntur, in rebus in præterita tribuuntur.

Titelbladet och första sidan ur den tvåspråkiga utgåvan av Rudbecks Atlantica. (Kungliga biblioteket, Stockholm.)

sig på de antika och teologiska auktoriteterna, framstod universiteten efterhand som föråldrade institutioner. Den mest slagkraftige representanten för den nya hållningen var filosofen och matematikern René Descartes. Descartes pålade sig själv uppgiften att systematiskt tvivla på allt som över huvud taget kan betvivlas. På åtskilliga sätt står Descartes för en traditionell hållning. Han accepterade det platonskt-aristoteliska vetenskapsidealets villkor att de grundläggande utsagorna i vetenskaperna skall vara nödvändigt sanna (aprioriska, som Kant skulle ha sagt; evidenta eller självfallna, som Descartes själv formulerade det). Han bröt inte med det traditionella väsenstänkandet. Och hans vetenskapsideal var hämtat från det matematiska området (ett deduktivt ideal, till skillnad från det nya hypotetiskt-deduktiva idealet som Descartes tydligen inte lade märke till).

Men hans angrepp på auktoriteterna och hans försvarstal för förnuftets makt och möjligheter var desto mera effektiva. Hans kritik av det etablerade vetenskapssystemet träffade också de humanistiska ämnena och den etablerade konsten. I den programmatiska skriften *Om metoden* från 1637 beskriver Descartes sin egen bildningsväg. Han vill på intet vis förneka att han haft nytta och glädje av att lära sig klassiska språk och av att själv läsa de klassiska författarna. Poesi, matematik, retorik, teologi har alla tillfört honom värdefulla upplevelser, konstaterar han. Men så snart han bara kunde lämnade han sina lärare för att i stället utforska världen på egen hand. Han ville, som han själv uttryckte det, se vad som var att finna ”i honom själv och i världens stora bok”.

Hans hållning till den etablerade vetenskapen var prövande och skeptisk: ”vårt eget århundrade verkar att vara precis lika blomstrande och produktivt i fråga om goda tänkare som alla tidigare sekler. Därför tog jag mig friheten att bedöma alla andra med utgångspunkt i mig själv och att föreställa mig att det inte fanns någon sådan kunskap i världen som jag tidigare

hade blivit ledd att anta existensen av", skrev Descartes i *Diskurs om den riktiga metoden att använda sitt förnuft och att söka sanningen i vetenskaperna*, Första diskursen.

I och med detta förkastade Descartes också föreställningen om antiken som det oöverträffade och oöverträffbara mönstret, som hade styrt humanisternas arbete med de fria konsterna. Han tog ställning för "de moderna" och mot "de gamla" och har därmed också en plats i historien som en av dem som bidrog till att röja vägen fram till det moderna genombrottet på det humanvetenskapliga området. Uppgörelsen med föreställningen om antiken som en "guldålder" som inte kunde överträffas men kanske återfödas sträckte sig över en lång tid. Ett stycke av denna långvariga uppgörelse har gått till historien under namnet "striden mellan de gamla och de moderna" (*la querelle des anciens et des modernes*), men samma beteckning skulle mycket väl kunna användas på hela den långa period av nödvändiga förarbeten, som så småningom utmynnade i de moderna humanistiska vetenskapernas uppkomst mot slutet av 1700-talet och början av 1800-talet.

Den franska "striden mellan de gamla och de moderna" började en januaridag år 1687, då den franska akademien hade samlats för att celebrera konungens tillfrisknande efter en sjukdom. En av medlemmarna i akademien, Charles Perrault, läste upp en nyskriven dikt med titeln "Ludvig den Stores århundrade". I dikten kritiseras både Homeros och andra antika auktoriteter. Och samtidens filosofer, konstnärer och författare prisas så kraftigt att Ludvig den Stores sekel framstår inte blott som likvärdigt med Augustus århundrade utan till och med som detta överlägset. Uppläsningen möttes med harm från Boileau, den konservative konstkritikern, och förde till en lång debatt, som slutade med att Boileau skickade ett försoningsbrev till Perrault år 1700, utan att därför i grund och botten ha förändrat mening.

Det revolutionerande nya, som framkommer i diskussionen

mellan de gamla och de moderna, är föreställningen om framsteg under historiens gång: naturen förändrar sig inte men det gör mänskligheten. De moderna ansåg att nutiden var forntiden överlägsen både på det vetenskapliga och på det konstnärliga området, för att inte nämna teknologiska framsteg i stil med boktryckarkonsten. I detta ligger det ett brott med den platonskt-aristoteliska traditionen på en avgörande punkt: historieuppfattningen.

Enligt traditionen från Platon och Aristoteles var världen given en gång för alla i sina grunddrag. Världen är evig och oföränderlig. Det finns egentligen inte någon plats för historieskrivning som vetenskap inom denna ram. Historiska kunskaper måste man givetvis ha för att rätt kunna läsa och tolka de klassiska författarna. På samma vis som språkstudier hade därför historiska studier sin givna plats som en del av de klassiska textstudierna, filologin, utan att därför tillskrivas vetenskaplig rang. Historieskrivningen var ju heller inte med på listan över de fria konsterna. Den enda egentliga historieteorin i antiken var stoikernas lära om den eviga återkomsten. Allt upprepas, samma epoker kommer tillbaka i samma ordning.

Idén om den eviga återkomsten passar dåligt ihop med den kristna synen på världshistorien. I ett kristet perspektiv framstår världens historia som ett unikt skeende med syndafallet, Jesu offerdöd, frälsningen och den yttersta domen som viktiga stationer på vägen. När världshistorien uppfattas som en frälsningshistoria av detta slag, innebär det egentligen att det blir plats för framsteg. Utbredningen av kristendomen måste till exempel te sig som ett framsteg från kristen synpunkt sett. Men detta perspektiv slog inte igenom på det vetenskapliga området.

Den nya naturvetenskapen förändrade inte den traditionella bilden. Dess intresseområde var tvärtemot de oföränderliga strukturer som man kan finna i den materiella världen, alltifrån de minsta partiklarna, "korpuskulorna", till de största fö-

remålen, planeterna och solen och fixstjärnorna. Descartes, till exempel, såg inte på historiska kunskaper som kunskap i egentlig mening. Men i ett arbete från 1725 kritiserades den traditionella uppfattningen, inklusive Descartes.⁴ Författaren till detta verk, Giambattista Vico, var professor i retorik vid universitetet i Neapel och alltså verksam på de fria konsternas område. Vico förkastade uttryckligen det deduktiva vetenskapsidealet med dess krav att vetenskapliga utsagor skall vara nödvändigt sanna eller evidenta.

Descartes hade föreslagit att man bara skall acceptera utsagor som framstår som självklara eller lika självfallna som de mest evidenta sanningar som man kan komma fram till med hjälp av systematiskt tvivlande. (Descartes egna exempel på den sistnämnda typen av utsagor inkluderade "Jag tänker, alltså finns jag" och "Gud existerar".) Mot detta ställde Vico ett nytt förslag: människan kan bara ha säker kunskap om det som hon själv har skapat. Naturen betraktade han som Guds verk. Historien, däremot, betraktade Vico som människans eget verk. Därmed ryckte den historiska kunskapen och kunskap om mänskliga handlingar och handlingsresultat över huvud taget upp på första plats i kunskapshierarkin.

Vico drog av detta också slutsatsen att människans natur är föränderlig. Människan är historiens verk. Alla mänskliga samhällen och institutioner, inklusive rätten och moralen, är historiskt föränderliga, och det är historikerns uppgift att följa dessa utvecklingskeenden. När Vico själv skrev om Roms historia, så var det institutionernas framväxt som intresserade honom, till skillnad från traditionella framställningar av det slag som kan illustreras av Livius romerska historia, där institutionerna förutsattes ha existerat i evärdeliga tider och uppgiften för historikern egentligen var av moraliskt slag: att inskräpa de klassiska förebilderna och föreställningen om Roms storhet.

Vico verkade i kungariket Neapel. Kanske var detta något

som bidrog till att hans verk inte fick något omedelbart genomslag, kanske det finns andra och bättre förklaringar. Hur som helst skulle det dröja ett halvt århundrade innan den nya historieuppfattningen och den nya synen på människans natur slog igenom för fullt.

Striden mellan det klassiska vetenskapssystemets försvarare och de nya humanisterna och debatten mellan de gamla och de moderna utmynnade med tiden i en ny syntes. Den stora franska *Enoyklopedin*, som redigerades av Diderot och utkom i 33 band från 1751 till 1777, markerar det klassiska vetenskapssystemets sammanbrott. De klassiska fria konsterna har nu uppgått i ett system som omfattar det klassiska arvet såväl som nutidens konst, litteratur, naturvetenskap och teknologi. Det gjordes också försök att grundlägga en ny vetenskap om människans natur. ”När vi därför försöker att förklara den mänskliga naturens principer, framlägger vi i själva verket ett fullständigt system av vetenskaper, som är uppbyggda på ett så gott som helt nytt fundament – det enda som de kan basera sig på med någon form av säkerhet”, heter det hos David Hume i hans *Avhandling om den mänskliga naturen* från 1739. Men hos Hume och de andra upplysningsfilosoferna lyser fortfarande det historiska sinnet med sin frånvaro. Som andra filosofer under upplysningstiden räknade Hume med möjligheter för framsteg i människornas värld, men människans natur uppfattade han och hans samtida (med undantag av Vico) som given och oföränderlig. Därför förlägger vi det slutgiltiga brottet med det klassiska vetenskapsidealet på humanvetenskaperens område till en period som vi vagt kan avgränsa som ”cirka 1770 – cirka 1830”.

En nyckelfigur är Herder, som gav uttryck för samma slags idéer som Vico hade framlagt femtio år tidigare och som till skillnad från denne fick omedelbart och starkt genomslag för sina nya synpunkter. Herder föreslog att allt som sker i människans värld följer en grundläggande lag: *allt som sker är be-*

tingat av tid, plats och folkets karaktär. Historiska händelser kan förstås mot bakgrund av den givna geografin och andra yttre omständigheter, mot bakgrund av den historiska situationen, och mot bakgrund av den naturliga eller historiskt formade nationalkaraktären. Alla historiska förklaringar innebär sålunda att händelserna, aktörerna och institutionerna ses i relation till de historiskt givna bestämmande faktorerna, som är föränderliga och vanligen av kortlivad natur. Detta sista är för övrigt något som Herder uppfattade som något positivt. De flesta traditioner hotar nämligen med att raskt förvandlas till hinder för den fortsatta utvecklingen, men lyckligtvis är ju alla mänskliga strukturer förgängliga! Här finns det inte längre något utrymme för hänvisningar till människans eller tingens "väsen" eller dolda "natur". Därmed är brottet med det platonskt-aristoteliska vetenskapsidealet fullbordat. Dess statiska historie- och människosyn har ersatts av en dynamisk historieuppfattning och en dynamisk syn på människans natur.

På grundval av den nya historie- och människouppfattningen formulerade Herder ett program för historievetenskapen: "Alla historiker torde vara överens om att en enbart beundrande och berättande framställning inte förtjänar namnet historia. Och om detta nu är riktigt, så måste det undersökande intellektet uppvisa största möjliga skarpsinnighet i fråga om varje historiskt faktum, på samma sätt som i fråga om naturens företeelser. I en historisk framställning söker det därför den strängaste sanningen. När det bildar sina föreställningar och omdömen, söker det alltid efter den mest fullständiga förbindelsen och söker aldrig att förklara något som existerar eller inträffar med hänvisning till något som icke finnes", står det i Herders huvudarbete *Filosofiska idéer om mänsklighetens historia (Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, 1784–1791)*.⁵ Utrustade med en sådan hållning är vi också beskyddade mot tendensen att betrakta historiska fakta som resultatet av osynliga krafters dolda avsikter "som vi aldrig skulle våga

appellera till i förbindelse med naturens fenomen”, enligt Herders mening.

Detta uttalande vittnar om stor aktning för den nya naturvetenskapen med Newtons *Principer* som ledande paradigm. ”Jag uppställer inte hypoteser”, skrev Newton. Han hade ambitionen att undvika alla referenser till dunkla och inte observerbara krafter på sitt undersökningsområde. I Herders program ingår en föreställning om en historievetenskap som är lika ”sträng” i vetenskapligt avseende som fysiken. För att kunna uppnå detta mål behövdes det redskap på historiens område som kunde bidra till att öka prövbarheten på detta fält på liknande vis som fysiken hade lyckats med genom att använda sig av kvantifiering och systematiskt bruk av experiment och observationer. Detta redskap tillverkades i den närmast följande perioden: källkritiken och därmed förknippade metodiska krav som skiljer den nya historievetenskapen från tidigare historiska arbeten.

Alla historiska händelser och verk är laddade med mening. Mänskliga handlingar är betydelsebärande till skillnad från händelserna i naturen och måste därför utsättas för tolkning. På grund av det specifikt mänskliga områdets egenart kommer hermeneutiska (tolkande) ansträngningar att spela en speciell roll. På grundval av denna insikt (som inte formuleras klart förrän i vårt eget århundrade) kan vi tillåta oss att tolka Herders historiska grundlag i följande riktning:

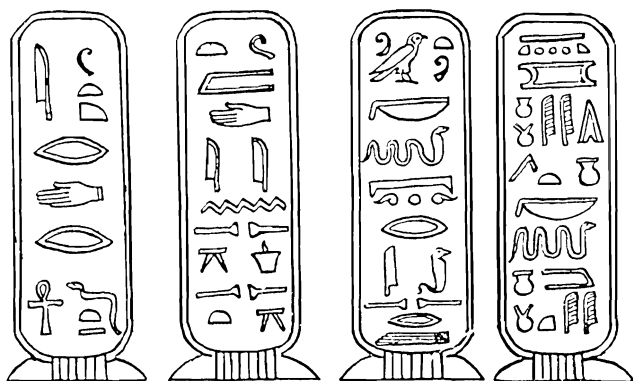
Alla människoverk måste förstås på sina egna premisser. Detsamma gäller personer, institutioner, samhällen, stater, tidsåldrar och så vidare.

Här föreligger det ett tydligt brott med hela traditionen från den grekisk-romerska kulturen till renässansen och upplysningstiden. ”De gamla” (*les anciens*) hade talat för forntidens överlägsenhet. De evigvarande mönstren på konstens och po-

litikens områden, till exempel, fanns i den klassiska kulturen. "De moderna" ansåg att de främsta av samtidens prestationer låg på en minst lika hög nivå. Men båda parterna i striden mellan de gamla och de moderna var rörande eniga om att medeltiden utgjorde en förfallsperiod, vilket var anledningen till att dessa århundraden betraktades bara som ett mellanspel. Och de utomeuropeiska folken och kulturerna betraktade man genomgående som "vilda"; de var "ociviliserade" väsen som tillhörde naturen mera än kulturen. "Naturfolken" blev den stående benämningen på dem som inte hörde till den europeiska kulturkretsen.

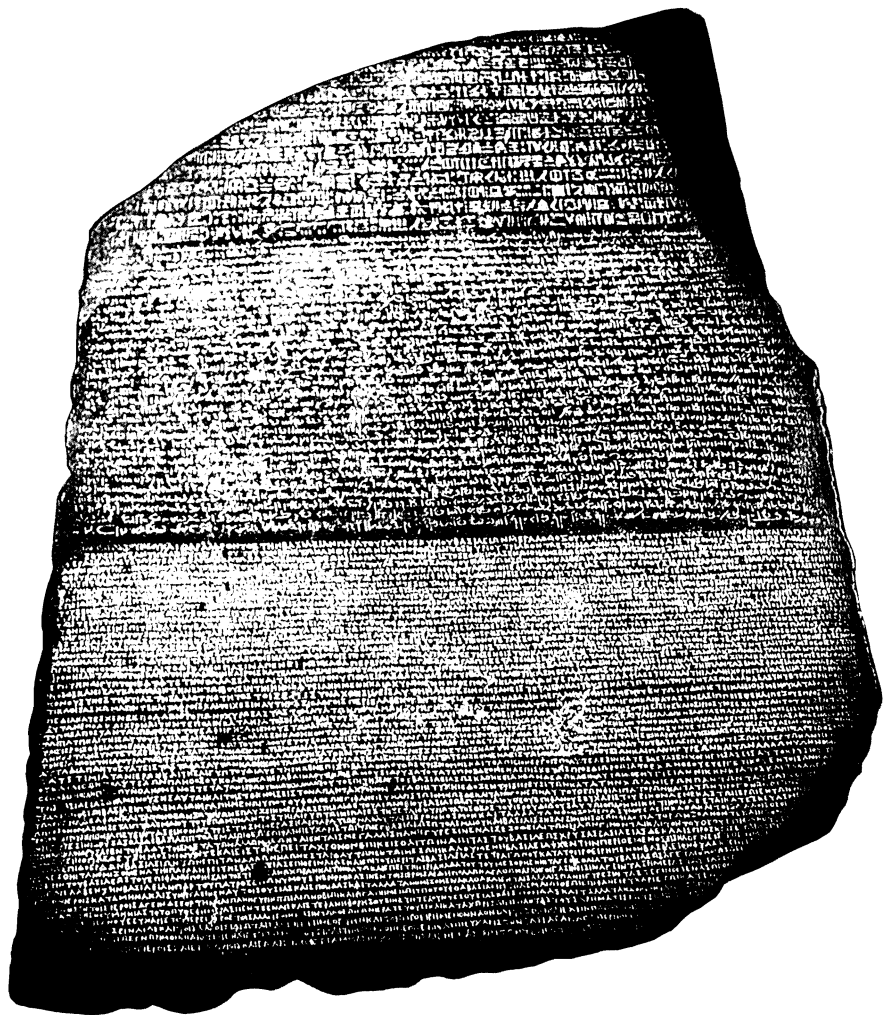
Omkring mitten av 1700-talet börjar en ny hållning till medeltiden att slå igenom. Den förste som uttrycker sig positivt om de gotiska katedralerna är en fransk skribent vid namn Laugier (i ett arbete från 1753 med titeln *Essai sur l'architecture*, Avhandling om byggnadskonsten), och några år senare lovsprisar Goethe och den nyss nämnde Herder domkyrkan i Strasbourg i lyriska vändningar. Lowth föreläste från 1741 till 1750 över hebreisk och orientalisk poesi och såg i dessa föreläsningar på de behandlade diktarna som äkta språkrör för sin tids primitiva kultur. Och "primitiv" var för Lowth inte ett nedsättande uttryck. Det primitiva var det genuina uttrycket för dåtidens känslor och kultur. Gray översatte Eddan till engelska, det var år 1761. Medeltidens sånger upptäcktes och tolkades som det omedelbara uttrycket för folksjälens på dess dåvarande utvecklingsnivå. Också Herder insamlade och utgav det som man nu började kalla för "folkvisor" (samlingen *Stimmen der Völker in Liedern*, Folkens stämmor i sånger). Detta bara som några exempel, listan kunde lätt göras längre.

Språket betraktades också historiskt i Herders perspektiv. Språket var nämligen i likhet med alla andra kulturuttryck ett utslag av folkkaraktären. I detta ligger ännu ett brott med den platoniskt-aristoteliska traditionen. I traditionen från Platon och Aristoteles betraktade man språket som något yttre. Värld-

EGYPTOLOGINS FÖDELSE

De egyptiska pyramiderna och hieroglyferna har i århundraden inbjudit till spekulationer och fantastier. Nyckeln till den vetenskapliga utforskningen av hieroglyferna var ett föremål som påträffades av den franska vetenskapliga expeditionen till Egypten år 1799: i närheten av orten Rashid, i Europa också kallad Rosetta, fann man en stentavla med inskrifter med vanlig grekisk skrift, med s.k. demotisk skrift och med hieroglyfskrift. Den svenske diplomaten och språkbegåvningen Johan David Åkerblad (1763-1819) fick raskt tillgång till en teckning och en avgjutning av Rosette-stenen och lyckades dechiffrera några av personnamnen i texten (Ptolemaios, Kleopatra osv.). Det visade sig nämligen vara så att *samma* text var nedskrivet i tre versioner: på grekiska och på gammalegyptiska i två varianter. Åkerblads avhandling *Lettre sur l'inscription égyptienne de Rosette* (1802) var en av utgångspunkterna för genombrottsarbetet på detta fält, Jean François Champollions 52-sidiga bok med titeln *Lettre à M. Dacier, secrétaire perpétuel de l'Académie Royale des inscriptions et belles-lettres, relative à l'alphabet des hiéroglyphes phonétiques employés par les égyptiens pour inscrire sur leurs monuments les titres, les noms et les surnoms des souverains grecs et romains* (Paris 1822). /= Brev till herr Dacier, ständig sekreterare i den Kungl. Akademin för inskrifter och vitterhet, angående det fonetiska hieroglyf-alfabetet, som egyptierna använde sig av för att på sina monument skriva titlarna, namnen och efternamnen på de grekiska och romerska härskarna./ I boken finns också fyra stora, prydligt hopvikta planscher inklistrade. Hieroglyferna upptill på denna sida är hämtade från en av dessa planscher.

den hade sin givna struktur, och språkliga uttryck såg man på som etiketter för de givna begreppen eller "idéerna". Språkliga uttryck behövde man för att kunna kommunicera med andra, de hade en nyttofunktion men tillhörde egentligen ytfenomenen i världen. Denna språkuppfattning har i våra dagar fått beteckningen "namnteorin om språklig mening". Med Herder och hans efterföljare Hamann och von Humboldt läggs grunden för en ny syn på språkets natur och därmed för en ny typ av språkvetenskap. Enligt denna nya språkuppfattning struktureras världen genom språket, och den verklighetsgestaltning som föregår genom det inhemska språket är en väsentlig aspekt på vederbörande kultur. I språket uttrycks nationalkaraktären direkt, enligt denna för romantiken typiska språkuppfattning. Genom att studera språk, särskilt i deras äldsta form, kunde man därför, menade man, få möjligheter till en djupare förståelse av den egna folkkaraktären liksom av andra folks nationalkaraktär. Språkligt släktskap ansågs vittna om affinitet också när det gällde nationalkaraktärerna.

Med historiseringen av människans natur och alla dess kulturella yttringar i form av språk, konst, filosofi och så vidare hade grunden lagts för de nya humanistiska vetenskaperna. Brottet med det platoniskt-aristoteliska vetenskapsidealet kunde genomföras också på humanioras område.

Ett nytt program för humaniora

Hur kulturella utvecklingsförlopp indelas i stadier och epoker är beroende av de perspektiv som humanisten själv medför i sitt intellektuella bagage och av de forskningsintressen som styr hennes eller hans undersökningar. Brott i ett avseende förutsätter kontinuitet i andra avseenden. I perioden omkring 1800 sker det en kraftig utveckling på humanioras område, som i vårt sammanhang gör det berättigat att tala om ett avgö-

rande brott i den historiska processen. Vi utnämner alltså denna tid till de moderna humanistiska disciplinernas etableringsfas. Perioden från omkring 1770 till omkring 1830 kan betraktas som de moderna humanvetenskapernas egentliga grundläggningsperiod.⁶ Kontinuiteten med de tidigare traditionerna inom filosofi, språkvetenskap och historia är förvisso stark, men hållningarna till de föregående traditionerna förändras i och med historiseringen av människan och hennes kulturella produkter. Den nya historieuppfattningen och den nya människosynen öppnade dörren för nya ansatser på det humanistiska området, som också kom att utnyttjas med den självsäkerhet som vissheten om att stå för något nytt förde med sig.

Herder hade hävdat att allt som sker i den kulturella sfären måste ses som uttryck för folkets karaktär och den givna historiska situationen (tid och plats). Detta tolkade vi i det närmast föregående avsnittet som en insikt i den hermeneutiska grundprincip som kan formuleras med dessa ord: *Alla kulturella verk måste förstås på sina egna premisser*. Bröderna Friedrich och August Wilhelm Schlegel gav i början av 1800-talet uttryck för samma insikt. ”Den bästa konstteorin är dess historia”, skrev Friedrich Schlegel 1812, och i sina föreläsningar i Berlin och Wien några år tidigare hade brodern framlagt liknande synpunkter. Pantheon skiljer sig inte mer från Westminster, föreslog han, än ett drama av Sofokles från Shakespeare. ”Kan vi inte gå med på att varje verk är storartat och beundransvärt på sitt vis, fastän det ena är och skall vara något helt annat än det andra?”⁷ Varje konstverk måste betraktas från sin egen utgångspunkt, säger A. W. Schlegel, men det måste också betraktas som ett led i den oändliga räckan av framsteg. Det enskilda konstverket måste sättas in i det kulturhistoriska sammanhang som det ingår i. När konst- eller litteraturhistorikern gör detta, kan han också få en djupare förståelse av det enskilda verket än konstnären själv, detta i kraft av sin större historiska överblick.

När denna historiserande hållning sammankopplas med starkare krav än tidigare på de vetenskapliga påståendenas prövbarhet, kan vi säga att de moderna estetiska disciplinerna uppstår. Äldre framställningar av konstens och litteraturens historia hade vanligtvis utgått från konstnärernas liv. Ett typiskt exempel, som också tjänade som mönster för liknande framställningar i några hundra år, är Vasaris arbete om "de mest framstående italienska arkitekternas, målarnas och skulptörernas liv", *Le vite de piu eccellenti Architetti, Pittori e Scultori Italiani* från 1550. Ett undantag i vissa avseenden är Johann Joachim Winckelmanns arbete om antikens konsthistoria, *Geschichte der Kunst des Altertums*, 1764. Detta arbete räknas ibland som konsthistoriens begynnelse (Winckelmann som "konsthistoriens fader"). Det nya hos Winckelmann är intresset för olika stilar och deras utveckling. Det biografiska kommer därmed i bakgrunden. Men hos Winckelmann saknas både historiskt sinne och källkritik. Hans grundläggande intention var att avslöja konstens väsen, som enligt hans mening hade förverkligats bäst i den klassiska grekiska konsten. Arbetets första och längsta del har också titeln "En undersökning av konsten med avseende på dess väsen". Målet var att instruera samtida konstnärer och konstintresserade lekmän om konstens sanna natur. Winckelmanns arbete är modernt i sitt krav på självsyn: konsthistorikern måste själv lära känna de arbeten som han behandlar genom att befatta sig med dem under längre tid. Modern är också inriktningen på stilanalys. Men för övrigt rör han sig fortfarande inom ramen för det traditionella väsenstänkandet med den normativa inriktning som brukar stå i samband med detta.

Ett kritiskt historiskt medvetande på det estetiska området finner man först i arbeten från början av 1800-talet. I Fiorillos arbete om "de tecknande konsternas historia i Tyskland och Förenade Nederländerna" från 1815 finner man för kanske första gången på detta område en klar betoning av vikten av

att kritiskt granska det tillgängliga källmaterialet. Och om man skall framhålla en enskild person som konsthistoriens grundläggare (företag av detta slag är ju kollektiva angelägenheter), så skulle det vara rimligt att föreslå Carl Friedrich von Rumohr, samme person som uppväckte Goethes vrede i den lilla dikten som citerades i det första kapitlet av denna bok. von Rumohrs "Italienska forskningar" från 1827 (*Italienische Forschungen*) bygger på grundliga studier av material i italienska arkiv, som satte honom i stånd att falsifiera åtskilliga av de traditionella uppfattningarna som härstammade från Vasari och hans efterföljare. Vasari och andra tidigare författare måste, det insåg von Rumohr, behandlas källkritiskt för att konsthistorien skall kunna höja sig från "det novellistiska och halvsanna" till "historisk äkthet och värdighet".⁸

August Wilhelm Schlegels princip att varje konstverk måste förstås på sina egna premisser tillsammans med den kritiska bearbetningen av skriftliga källor och andra rester från äldre tider öppnade vägen för historiskt inriktade undersökningar på hela det estetiska området. Det utfördes efterhand en mängd specialstudier av det slag som vi är vana vid inom de estetiska disciplinerna i våra dagar. Ett par tidiga exempel är Franz Kuglers pommerska konsthistoria från 1840 och Wilhelm Lübkes arbete om medeltidskonsten i Westfalen från 1854. Mängden av specialarbeten skulle med tiden utmynna i större synteser. Översiktsverket över den nationella konstens utveckling och den globala översikten över "världskonstens" historia framstod som kronan på verket, och detsamma gäller litteraturens och de andra konstarternas historia. Kuglers *Handbuch der Kunstgeschichte* ("Konsthistorisk handbok") från 1842 är ett av de första exemplen på en sådan syntes.

G. G. Gervinus motsvarande litteraturhistoriska översiktsverk från åren 1835-1842 är ett annat tidigt exempel på denna fortfarande populära genre (*Geschichte der poetischen Nationallitteratur der Deutschen*, "Tyskarnas poetiska nationallitteraturs

Johann Winckelmanns,
Präsident der Alterthümer zu Rom, und Secretare der Vaticanischen Bibliothek,
Mitglieder der Königl. Englischen Societät der Alterthümer zu London, der Maleracademie
von St. Luca zu Rom, und der Herrlichen zu Carona,

Geschichte der Kunst des Alterthums.

Erster Theil.

Mit Königl. Preussisch. und Churfürstl. Sächs. allergnädigsten Privilegio.

Dresden, 1764.

In der Walterschen Hof-Buchhandlung.

WINCKELMANNS ARBETE OM ANTIKENS KONST från 1764

befinner sig på tröskeln till
den moderna konsthistoris-
ka vetenskapen. Här titel-
bladet till verkets första
del.

ZEUS PÅ NATTLIGT ÄVENTYR:

Komisk framställning på
ett kärl från Paestum, 300-
talet f.Kr.

Illustration i Winckel-
manns Geschichte der
Kunst des Alterthums, del
1, s. 126. Tillhörde då
Winckelmanns gode vän
Raphael Mengs; nu i Mu-
seo Etrusco Gregoriano i
Vatikanen, Rom.

historia", i fem volymer, som raskt utkom i fyra upplagor). P. D.A. Atterboms *Svenska siare och skalder* och *Poesins historia* hör till pionjärarbetena i denna genre i Skandinavien.

Till skillnad från Winckelmann hänvände sig de nya konst- och litteraturhistorikerna inte först och främst till konstnärerna i samtiden. Konstens och litteraturens historia betraktades nämligen som ett väsentligt inslag i den egna nationens anda och dess utveckling. För att förstå sig själv och det egna folkets relationer till omvärlden måste varje bildad människa därför skaffa sig kunskaper om nationens historia. I den nyare konsthistorieskrivningen "handlar det om lärd forskning", skrev en tysk konsthistoriker i en återblick år 1914, "och dess problemställningar och resultat angår alla bildade människor".⁹ Kännedomen om de humanistiska ämnena hade nu blivit ett väsentligt inslag i allmänbildningen vid sidan av grundläggande insikter i naturvetenskaperna.

Detta var kärnan i den så kallade "nyhumanismen", vars främste företrädare var filosofen, språkforskaren och universitetsadministratören Wilhelm von Humboldt. Till skillnad från renässansens humanism betraktade man nu inte längre kunskaper om antikens språk och kultur som den enda grunden för människans daning, för utvecklingen av humanitet. Målet var just en allmän bildning, en bred historisk och vetenskaplig orientering som skulle sätta individen i stånd att själv handla på ett insiktsfullt vis.

Konstens och litteraturens historia hade en central roll i detta bildningsprogram. Ty i konsten och litteraturen ansåg man sig kunna skönja de mest omedelbara uttrycken för den nationella andan, antingen det nu rörde sig om så kallad "folkdiktning", där man kunde förnimma folkets själ i dess mest direkta och naiva form, eller om de stora "geniernas" verk, i vilka tids- och nationalandan fann sina mest slående uttryck i kraft av de stora författarnas och konstnärernas specialbegåvning (Shakespeare, Goethe, Michelangelo, Tizian och så vidare).

Detta historiserande forskningsprogram, som vi nu har fått några glimtar av på det estetiska området, kunde naturligtvis lika väl tillämpas på alla andra kulturella områden. Och det gjorde man också. Det nationella var ett problem inte minst i Tyskland, som var uppdelat i en mängd småstater. I diskussionerna om hur man skulle kunna nå fram till nationellt enande föreslogs det bland annat att man borde utarbeta en gemensam lagstiftning för hela det tyska området. Juristen Friedrich Karl von Savigny hävdade i en berömd stridsskrift från 1814 att enandet inte borde ske genom lagstiftning. Ett rättsligt system måste nämligen växa fram organiskt ur folkets själ. Den borgerliga rätten har en egenart, som är bestämd av folket, hävdade von Savigny, ”på samma sätt som dess språk, moral och författning” (*Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, ”Vår tids uppgift i fråga om lagstiftning och rättsvetenskap”). Och år 1815 gjorde von Savigny en distinktion mellan två sätt att uppfatta historien. I den inledande artikeln till den nya tidskriften *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft* (Tidskrift för historisk rättsvetenskap) skilde han nämligen mellan ”den historiska skolan” och ”den ohistoriska skolan” och införde därmed också det namn som sedan blev det gängse som beteckning på den nya historieforskningstraditionen i Tyskland, ”den historiska skolan”.¹⁰

Den fråga som von Savigny ställde var denna: ”I vilket förhållande står det förflutna till nutiden?” Ett möjligt svar kunde vara att ”varje tidsålder frambringar sin egen existens, sin värld helt fritt på sina egna villkor, god och lycklig eller dålig och olycklig i enlighet med sin insikt och kraft. I ett sådant sammanhang är reflektion över det förflutna givetvis inte att förakta, ty därigenom kan man få reda på hur man gick fram och hade det i flydda tider. Historien blir då en moralisk och politisk exempelsamling.” Detta synsätt kallar von Savigny för ”den ohistoriska skolan”. Hans karakteristik av den historieuppfattning som ligger till grund för ”den ohistoriska sko-

lan” är en obarmhärtig men träffande beskrivning av ett av inslagen i det platoniskt-aristoteliska vetenskapsideal som hade styrt den historiska forskningen ända fram till upplysningstiden.

Enligt ”den historiska skolan”, däremot, är historian ”inte bara en exempelsamling utan den enda väg som leder till sann kunskap om vår egen belägenhet”. När det gäller rättssystemet, till exempel, antar den historiska skolan att ”det rättsliga stoffet har givits genom hela nationens samlade historia, dock inte godtyckligt så att det lika gärna kunde förhålla sig på det ena sättet som det andra utan som en produkt av nationens innersta väsen och dess historia”.¹¹

Här har vi i ett nötskal hela programmet för 1800-talets nationalistiska humanistiska forskning. Den övergripande uppgiften var att studera människoandans utveckling. I systematisk form utvecklades detta i Hegels filosofi, som kan läsas som ett försök att åstadkomma en syntes av de aktuella strömningarna i begynnelsen av 1800-talet. Inom denna ram blev uppgiften att studera exempelvis litteraturens, konstens, teaterns, juridikens och politikens historia tolkad som uttryck för tidsandan och nationalandans utveckling. Och inom ramen för dylika nationellt inriktade projekt kunde man så koncentrera sig på särskilda epoker, riktningar, enstaka individer och enskilda verk.

Nya mönster i denna anda etablerades på 1810-talet på den allmänna historians och språkvetenskapens områden. Historikerna och filologerna Barthold Georg Niebuhr och August Boeckh räknas som grundläggarna av den historiska källkritiken med sina arbeten om Roms och Atens historia (Niebuhr, *Römische Geschichte*, vol. 1-3, 1811-1832; Boeckh, *Die Staatshaushaltung der Athener*, 3 band, 1817). Källkritiska överväganden saknas förvisso inte hos de bästa av de ledande föreläsarna för vår västerländska historieskrivningstradition (t.ex. Thukydides och Beda; jfr kap. 2 ovanför). Men med Niebuhr

och Boeckh började man praktisera källkritik systematiskt som en metod, som ingår i upplärningen av envar som på allvar vill ägna sig åt historisk forskning på en fackmässig nivå.

Kriterier för att bedöma de berättande källornas tillförlitlighet utarbetades, exempelvis genom kritisk granskning av de motiv som vederbörande skribent kunde tänkas ha haft för att framställa saken på det viset som han faktiskt gjorde. I och med de ökade kunskaper om språkens historiska utveckling som den nya jämförande språkvetenskapen förde till, fick man långt bättre möjligheter att datera skriftliga dokument från äldre tider, och förfalskningar kunde ibland avslöjas på rent språkliga grunder. Metoder för att bestämma den inbördes ordningen mellan olika varianter av samma text i olika handskrifter utarbetades, s.k. stemmatisk analys; och så vidare. Källkritiken har också sin historia, och kraven skärptes efterhand och nådde en extrem punkt i de så kallade positivisternas stränga krav omkring sekelskiftet 1800/1900.¹²

På 1810-talet slog det historiska perspektivet likaså igenom på lingvistikens område. År 1866 firades femtioårsjubileet av den jämförande språkvetenskapens födelse. En ny stiftelse, Bopp-stiftelsen, upprättades för att befrämja den komparativa lingvistik. Det som man då räknade som utgångspunkten för den nya vetenskapsgrenen var ett arbete av Franz Bopp med titeln *Das Konjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenen der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache* (1816). Som titeln säger behandlar detta arbete de grammatiska böjningsmönstren i sanskrit, grekiska, latin, persiska och de germanska språken. Franz Bopp var sanskritist, en av de första i Europa som studerade detta gamla indiska språk med sin rika litteratur. Genom sina sanskritstudier upptäckte han för det första en mängd likheter mellan detta indiska språk och europeiska språk som grekiska, latin och tyska. Och för det andra kunde han bygga på den fornindiska grammatikaliska litteraturen, som visade sig användbar i långa

stycken också på de besläktade språken i Europa. (Den indiska grammatiktraditionen går tillbaka till Panini på 400-talet före vår tidräknings begynnelse.) Med detta arbete och det som räknas som hans viktigaste verk, en jämförande grammatik för sanskrit, avestiska, armeniska, grekiska, latin, litauiska, fornslaviska, gotiska och tyska, och med sin centrala position som professor vid dåtidens bästa universitet, det nya universitetet i Berlin, fick Bopp snabbt status som en av de ledande, och kanske den främste av dem alla, på det språkvetenskapliga området under första hälften av 1800-talet. I *Brockhaus Konversations-Lexikon* från 1907, denna guldgruva när det gäller information om tekniska och kulturella förhållanden fram till det senaste sekelskiftet, utnämns Bopp till grundläggaren av den moderna språkvetenskapen över huvud taget.

Åtminstone två till bör emellertid nämnas här och nu, nämligen Jakob Grimm och Rasmus Rask. Jakob Grimm brukar man räkna som grundläggaren av den tyska filologin, och hans tyska grammatik från 1819 tillhör de paradigmatiske verken på humaniora-området. I detta arbete analyserade Grimm systematiskt ett antal regelbundenheter i de germanska språkens utveckling ("ljudlagarna") på ett så övertygande vis att några på 1800-talet faktiskt betraktade språkvetenskapen som en naturvetenskap, som en vetenskap som etablerar naturlagar på samma vis som fysiken och liknande naturvetenskaper. Tydligare kunde det inte sägas att åtminstone vissa delar av humaniora ansågs ha uppnått fullvärdig vetenskaplig status. Grimm byggde bland annat på Rasmus Rasks verk. Rask hade lagt grunden för det fortsatta studiet av fornnordiska språk med sitt arbete *Vejledning til det Islandske eller gamle Nordiske Sprog* från 1811 och *Undersøgelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse* från 1818, som också hör hemma bland de klassiska mönsterbildande prestationerna inom de humanistiska kärnområdena i början av 1800-talet.¹³

THE APOCALYPSE OF PAUL

V, 2: 17, 19-24, 9

[12]

[] τὰποκαλύψις Παύλου
20 [] 10±] γ. [...] Ἰδοὶ ἰδ[
[] 14±] εὐ[
(4± lines lacking)

[13]

(Line 1 lacking)

2 [.] ψε δε [...] ἡ δ[
[ἡ] τε ζῆν [α] γω [α] φοῦσ ψῖ μαϛ
4 [ε] φχω Ἰμος χε [εἰναβωκ ζῆ αψ]
ἡ ζῆν εζραῖ εθ[ἡ] [ἡ· αφοῦσ ψῖ]
6 Ἰδοὶ πκοῦει ψη[ἡ] εφχω Ἰμος
χε αχι πεκραν χε[ε] [ααε εἰεταμο ἡ]
8 μοκ ετεζῆν· νερ[ε] πκοῦει ψη[ἡ]
νεφσοοῦν ἡ πα[γ] λος χε ἡ[ἡ] [πε]
10 αφοῦσ ψ ερ ψη[ἡ] [ῆ ψα] χε ἡ
μαϛ ζῆ νεφψαχε ζ[ῆ] [μα α] εφ
12 ἡ δῆνε ἡ νοῦλαε [ῆ] [ῆ] ψαχε
ἡ ἡ μαϛ· αφοῦσ ψῖ Ἰδοὶ πκοῦει
14 ψη[ἡ] εφχω Ἰμος χε ἡ σοοῦν
ἡ μοκ παῦλος χε ἡ τκ ἡ ἡ· χε
16 ἡ τοκ πε ἡ ταῦσ μοῦ εροκ χῆν
ζῆ ἡν ἡ τεφμαῦ· ἐπιαν α[ῆ]
18 εροκ χε ἐκ ἡ [βωκ εζρα] [εθ] [ἡ ἡ]
ψα νεκ ψη[ἡ] [ῆ] ἀποστολος αῦσ
20 ετ[ε] παῖ αῦ[ῆ] [ῆ] εροκ αῦσ
ἀνοκ πε πε[ῆ] [ἡ] ετ μοοψε ἡ ἡ

18,5 "to [Jerusalem]": The reading is not certain, and the letter ο seems to be a correction. Cf. Gal 1: 17-21; 2: 1-2.

16-17 "blessed from his mother's womb": Cf. 23, 3-4; Jer 1: 5; Gal 1: 15.

DET FILOLOGISKA HANTVERKET

Att göra textkritiska utgåvor tillhör det grundläggande hantverket inom många av de humanistiska disciplinerna. Finns det bara en enda handskrift, kan editionen inskränka sig till ett återgivande av texten med kommentarer

THE APOCALYPSE OF PAUL

V,2:17,19-24,9

[17]

- | The Apocalypse of] Paul
 20 {
 {
 (4± lines lacking)

 [18]
 (Line 1 lacking)
 2 {
 the road. And [he spoke to him],
 4 saying: "[By which]
 road [shall I go] up to [Jerusalem]?"
 6 The little child [replied, saying]:
 "Say your name, so that [I may show]
 8 you the road." [The little child]
 knew [who Paul was].
 10 He wished to make conversation with
 him through his words [in order that (ὅνα)] he
 12 might find an excuse for speaking
 with him. The little child spoke,
 14 saying: "I know
 who you are, Paul.
 16 You are he who was blessed from
 his mother's womb. For (ἐπειδή) I have [come]
 18 to you that you may [go up to Jerusalem]
 to your fellow [apostles. And]
 20 for this reason [you were called. And]
 I am the [Spirit (πνεῦμα) who accompanies]

18,17-18 "I have [come] to you": ΔΙ[ΗΔΥ] would also be possible (though long), and the translation would be, "I have [seen] that you are to [go up]."

och eventuellt också en översättning, som i detta religionshistoriska exempel: ett par sidor från en utgåva av den apokryfiska skriften *Paulus uppenbarelse*. I andra fall kan förekomsten av varierande handskrifter föra till en omfattande notapparat.

Det nya vetenskapsbegreppet

I det klassiska vetenskapssystemet hörde de humanistiska ämnena hemma bland de fria *konsterna*. Att befatta sig med historiska eller språkliga eller andra kulturella företeelser ansågs inte som vetenskaplig verksamhet i sträng mening. Med utgångspunkt i det platoniskt-aristoteliska vetenskapsidealet framstod de humanistiska områdena nödvändigtvis som ovetenskapliga eller möjligen förvetenskapliga aktiviteter. De uppfyllde nämligen inte det grundläggande kravet på vetenskaper: alla vetenskaper bygger enligt Platon och Aristoteles, och med dem hela traditionen fram till brottet med det platoniskt-aristoteliska vetenskapsidealet, på nödvändigt sanna principer. Ännu i den första upplagan av *Encyclopædia Britannica* från år 1771 heter det: "Science, in philosophy, denotes any doctrine, reduced from self-evident and certain principles, by a regular demonstration."¹⁴ (Ungefärligen: "Vetenskap, i filosofisk mening, står för alla lärosatser som härletts från självfallna och säkra principer medelst ett uttryckligt bevis.")

Uttrycket "konst" betydde då något annat än i våra dagar. Det grekiska ordet "techne" och dess motsvarighet på latin, "ars" (i flertal: "artes") betecknar färdigheter av allsköns slag.

Dels står dessa ord för de praktiska färdigheter som tillhör livets nödvändighet men som det inte ägnade sig för den fria mannen att nedlägga sin tid på ("de ofria konsterna"). Och dels står orden "techne" och "ars" för de färdigheter som den fria medborgaren förutsattes behärska ("de fria konsterna"). Det moderna konstbegreppet, där "konst" refererar till bildkonst, skönlitteratur, musik, dans och liknande, uppstår någon gång omkring mitten av 1700-talet. Därmed blev det också så småningom möjligt att dra en klarare skiljelinje än tidigare mellan "konst" och "vetenskap". Det nya vetenskapsbegreppet växer fram som en pendang till det nya konstbegrep-

pet, skulle man kanske kunna säga.

På 1700-talet var det vanligt att tala om "de sköna vetenskaperna" till skillnad från "de stränga vetenskaperna". I ett arbete från 1792 kan man inhämta att beteckningen "sköna vetenskaper" står för poesi och vältalighet och också, i oegentlig mening, för språkkunskap, filosofi och historia. De sköna vetenskaperna i denna betydelse kontrasteras i samma arbete med "de egentliga sköna konsterna", till vilka räknades sådant som musik, danskonst, skådespelarkonsten, teckningskonsten, måleriet och dylikt. Det är tydligt att den som författat detta haft ganska oklara föreställningar om vad vetenskap och konst är.

Filosofen Immanuel Kant förkastade vid samma tid föreställningen om sköna vetenskaper med hänvisning till ett av det platoniskt-aristoteliska vetenskapsidealets krav på vetenskapliga utsagor. "Vetenskap i egentlig mening kan bara sådana kallas som har apodiktisk visshet; kunskap som bara kan innehålla empirisk visshet är blott vetande i oegentlig mening", enligt Kant. Därför ansåg han att kemi, till exempel, snarare borde kallas för "en systematisk konst" än betecknas som "vetenskap" (vilket med tanke på dåtidens kemi inte är gripet ur luften). För Kant fanns det helt enkelt inte något utrymme för något sådant som humanistiska *vetenskaper*.

Men man kan faktiskt, om man söker flitigt och länge, finna belägg för att "scientia" (vetenskap) börjar användas som liktydigt med "ars" redan på medeltiden. Hos en författare vid namn Berchorius används uttrycket "scientiae humanae", "humanvetenskaperna" eller "de mänskliga vetenskaperna", synonymt med "artes liberales", "de fria konsterna". Detta finns i en skrift från omkring 1360. Men för att "scientia" och motsvarande uttryck på franska, engelska, tyska, italienska och så vidare skulle kunna komma att brukas systematiskt i den moderna betydelsen av "vetenskap" måste det klassiska vetenskapsidealet först kritiserats och ersättas av något annat. Den-

na uppgörelse ägde rum i två steg: först för naturvetenskapernas del på 1500- och 1600-talen, och därefter för humanvetenskapernas vidkommande mot slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet.

Brottet med det klassiska vetenskapsidealet skedde för humanioras del först och främst i Tyskland. Från och med artonhundratalets första år börjar man att använda uttrycket "Wissenschaft" systematiskt som en benämning för all slags systematisk forskning, vare sig det nu gäller undersökningar av naturen eller människans värld eller matematiska storheter. Fram till början av 1800-talet betyder "Wissenschaft", enligt de utredningar som jag konsulterat, först och främst "kännedom" eller "vetskap", som i uttrycket "ha vetskap om något", "Wissenschaft von etwas haben". Det är först på 1800-talet som man börjar tala om "konstvetenskap", "litteraturvetenskap", "historievetenskapen" och så vidare.

På engelska lever för övrigt den äldre betydelsen av "science" fortfarande och är fortfarande den dominerande betydelsen. En "science" är enligt vanligt engelskt och amerikanskt språkbruk detsamma som en naturvetenskap. Och säger man bara "science", så brukar man mena naturvetenskaperna. De humanistiska ämnena kallas vanligen för "the humanities" eller "the arts" – här kan man fortfarande se spåren av idén om de fria konsterna. Då och då kan man stöta på benämningen "the human sciences" eller "the cultural sciences", och även samhällsvetenskaperna kallas numera ofta för "sciences" – "the social sciences". Men det stretar emot på engelska att kalla till exempel teatervetenskap för en "science" – på det estetiska området handlar det, i detta perspektiv, mera om lärdom ("scholarship) än om vetenskaplighet i sträng mening ("science").

På franska blev under 1700-talets lopp beteckningen "lettres" vanlig som substitut för "arts liberaux" (de fria konsterna), "bonnes arts et belles sciences" (goda konsterna och sköna

vetenskaper) och dylikt. När Napoleon genomförde den stora universitetsreformen i Frankrike år 1806, indelades universitetet i fem fakulteter. Utöver de fyra traditionella fakulteterna (artist-fakulteten, medicin, juridik och teologi) fick man nu för första gången en naturvetenskaplig fakultet ("la faculté des sciences"). Den historisk-filosofiska fakulteten, alltså den gamla artes-fakulteten, döptes nu om till "la faculté des lettres" och senare standardiserades beteckningen "la faculté des lettres et sciences humaines".

På engelska lever alltså den klassiska betydelsen av "scientia" vidare i begreppet 'science'. En 'science' är först och främst en naturvetenskap men numera i mera vidsträckt mening också andra forskningsdiscipliner av det slag som vi på svenska brukar kalla för "vetenskaper". Detta återspeglar kanske en ökande prestige för de humanistiska forskningsaktiviteterna också i England och USA. Allt sedan det moderna genombrottet på naturvetenskapernas område (den nya mekaniken på 1500- och 1600-talen) och inte minst i 1800-talets Tyskland har uttrycket "vetenskap" varit ett honnörsord, som först och främst återger något av den prestige som vidlåder projekt som fysik och kemi och andra höggradigt matematiserade vetenskaper. I och med att samma benämning ("Wissenschaft", "vetenskap") började användas systematiskt om de nya humanistiska ämnena var de också inlemmade i samma sfär som naturvetenskaperna och matematiken.

Sammanfattning

Uppgårelsen med det klassiska vetenskapsidealet ägde rum i två steg: för naturvetenskapernas del på 1500-talet och 1600-talen, och för de humanistiska ämnenas del i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet.

För att kunna bryta med den platonskt-aristoteliska vetenskapstraditionen måste villkoret att vetenskapernas grundlägg-

gande utsagor skall vara nödvändigt sanna förkastas. I stället för kravet på nödvändig sanning kommer nu ett krav på empirisk prövbarhet. För humanvetenskapernas del börjar detta krav att tillfredsställas först när den historiska källkritiken utarbetas systematiskt i början av 1800-talet. Och vidare måste det klassiska väsenstänkandet med dess statiska historiesyn och människouppfattning ersättas med något nytt. En början till en mera dynamisk syn på historien finns i upplysningstänkarnas idé om framsteg. Och i väl artikuleraad form föreligger en dynamisk historie- och människouppfattning från och med Herder. Hos Herder formuleras också grundprincipen för den nya historiserande hållningen: *kulturella händelser, skeenden och verk måste förstås som uttryck för sin speciella historiska situation och de övriga villkor som är för handen (tid och plats) såväl som för den nationella andan.*

I perioden från omkring 1770 till omkring 1830 läggs grunden för ett nytt program för de humanistiska kärnområdena: historia, språkvetenskap, de estetiska ämnena och filosofi.

Åtskilliga paradigmatiska arbeten inom de sålunda nystrukturerade humanistiska ämnena förskriver sig från 1810-talet. Det gäller t.ex. för arbeten av Niebuhr och Boeckh, i vilka kombinationen av historiskt sinne och källkritiskt metodiskt medvetande föreligger i klar form. Detsamma kan sägas om ett antal verk av Bopp, Rask och Grimm, vilka tillsammans kan sägas ha grundlagt den nya historiska och komparativa språkvetenskapen. De nya attityderna slog snabbt igenom också på det estetiska forskningsområdet, där de nya disciplinerna konsthistoria och litteraturhistoria växte fram under 1800-talets första årtionden.

Också på filosofins område medför den historiserande hållningen ett skifte som kan illustreras med övergången från Kant till Hegel. Kants perspektiv är ahistoriskt. Han tänker inte systematiskt in den kulturella sfären i sin filosofi. Hos Hegel ligger däremot tyngdpunkten klart och tydligt på den histo-

riska utvecklingen med nationalandans, den mänskliga andans och den universella andans (världsandans) utveckling som organiserande framställningsprinciper.

Uppgårelsen med den klassiska vetenskapstraditionen (den naturvetenskapliga revolutionen och den humanvetenskapliga traditionen) återspeglas också i språkbruket. I det klassiska perspektivet betraktades de humanistiska ämnena som *konster*, som inte hade egentlig vetenskaplig status. I det nya perspektivet blir de humanistiska disciplinerna en del av ett system som omfattar både matematiska, naturvetenskapliga och humanvetenskapliga *vetenskaper*. Alla dessa discipliner, speciellt i de skepnader som de uppträder i vid universiteten och liknande högre läroanstalter och forskningsinstitutioner, utgör tillsammans det som vi väljer att kalla för *det moderna vetenskapssystemet*.

4. Den historistiska positivismen

Professionalisering och specialisering

Den engelske matematikern Charles Babbage förklarade år 1830 att alla vetenskaper med undantag av matematik kan bedrivas av människor med andra yrken. Därför menade han att man borde lägga förhållandena vid universiteten till rätta på ett sådant vis att universitetsutbildningen också lämnade tid till naturvetenskapliga studier.¹ Han menade tydligen att själva universitetsutbildningen som sådan inte skulle inkludera naturvetenskaperna, men att det vore angeläget att de lärde också fick tid att befatta sig med naturvetenskapliga teman. Den nya naturvetenskapen hade alltså ännu i början av 1800-talet inte fått lov att göra sitt intåg på de engelska universiteten. Att syssla med naturvetenskapliga iakttagelser och experiment betraktades då som en uppgift för lärda amatörer. I en anmälan av Babbages bok nämner recensenten ett antal prominenta engelska naturvetenskapsmän som alla hade det gemensamt att deras verksamhet var förlagd till andra ställen än universiteten. Det är namn som Priestley, Cavendish, Rumford, Davy, Dalton, Herschel, Faraday och så vidare, alltså figurer med en framstående plats i naturvetenskapernas historia. Anmälan fortsätter med att säga att "det finns för närvarande vid alla de åtta universiteten i Storbritannien inte en enda människa som är känd för att bedriva någon form av originalforskning".²

De engelska universiteten befann sig sålunda vid denna tid fortfarande helt och hållet inom det klassiska vetenskaps-

systemets ramar. Universitetslärarna var i första hand lärda män, som meddelade undervisning. I Frankrike, däremot, hade vid samma tid de nya naturvetenskaperna gjort sitt intåg på de högskolor som avlöste de gamla universiteten i och med Napoleons högskolereform. Och där hade, som vi redan sett, den gamla grundläggande fakulteten, artistfakulteten, delats upp i en humanvetenskaplig och en naturvetenskaplig fakultet. De nya naturvetenskapliga fakulteterna i Frankrike utrustades med utmärkta laboratorier och observatorier, men forskning betraktades fortfarande som en individuell angelägenhet. Det är först i Tyskland på 1800-talet som forskning blir till en karriär och vetenskaperna utvecklar sig till yrken, professioner, med sina egna rekryterings- och befodringskriterier och så vidare.³

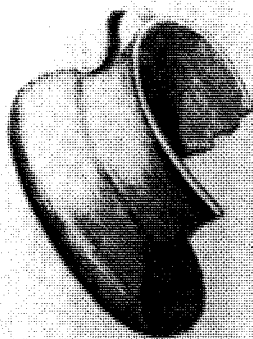
Ett avgörande steg i denna riktning togs när det nya universitetet i Berlin grundlades år 1810. Den ideologi som den nya institutionen byggde på var föreställningen om en bred allmänbildning utan tanke på direkta nyttovärden. På samma vis som i antikens Aten betraktade man nu åter kunskap som något som har ett egenvärde oberoende av eventuella praktiska applikationer. Wilhelm von Humboldt, som utformade ideologin som genomsyrade det nya universitetet, såg också på sig själv som en förnyare av det grekiska *paideia*-idealet. (Om detta se kap. 2 ovan.) Han var "nyhumanist".

Renässansens klassiska humanism baserade sig ensidigt på den klassiska kulturen, och studiet av de två klassiska språken grekiska och latin var i det perspektivet all lärdoms grund. Kärnan i det nya Berlin-universitetet var de humanistiska ämnena, nu uppfattade som studiet av den nationella kulturen i ett jämförande och historiskt perspektiv, givetvis inklusive studier av det klassiska arvet men inte ensidigt inriktat på det.

Nyorienteringen i de humanistiska ämnena i begynnelsen av 1800-talet medförde snabbt ett behov av en organiserad forskarutbildning. Både känslan för det historiskt möjliga och

Olof von Dalin, oljemålning av okänd konstnär, antagligen från 1730-talet, nu i Statens porträttsamling på Gripsholm.

"Det kan intet annat vara än en hjälm."

PARODI OCH PERSIFLAGE

Det akademiska avhandlingsskrivandet inbjuder också till parodi och persiflage.

Till de stora mästarna i denna speciella genre hör författaren Axel Wallengren (1865–1896), mera känd som Falstaff, fakir (*En hvar sin egen professor*, 1894), och författaren, historikern och hovmannen Olof von Dalin (1708–1763). Dalin parodierade den storsvenska historieskrivningen (rudbeckianerna) i sitt arbete *Wisdoms-Prof eller Herr Arngrim Berserks förträffliga tankar öfver et fynd i jorden* (1739). Framställningen illustreras med en bild av fyndet i fråga. Arngrim Berserk föreslår att kärlet är en hjälm: "Det kan intet annat vara än en hjälm, det syns väl på den ena sidans öppning, där ansiktet suttit, och av ringen, som sitter i nacken, kan man se huru vigd de forna kämpar uppknutit sina hår." Invändningen att pottan är alltför stor för att kunna vara en hjälm bemöter Berserk med att hänvisa till att våra förfäder delvis bestod av jättar. Att vi är så små nu för tiden beror på att jättarna efterhand beblandade sig med småbytingarna som också fanns förr.

Herr Berserk avslutar sin lilla avhandling med en allmän rekommendation att "bortlägga den onödiga eftertankan i allting och hålla det skadeliga förnuftet i tvång och dvala" – "då tror jag landet skulle må väl".

det kritiska umgänget med allt större materialsamlingar kunde bäst läras och utvecklas under en erfaren forskares ledning. Så uppstod *forskningsseminariet*, som blev själva fundamentet för de framväxande humanistiska vetenskaperna.

Kärnan i den traditionella universitetsundervisningen var föreläsningarna kompletterade med privata övningsgrupper ("kollegier"). Vid de tyska universiteten och i deras efterföljd efterhand också vid andra liknande läroanstalter förskjuts nu tyngdpunkten alltmer till "proseminariet", avsett för de färska studenterna, och "det högre seminariet", avsett för de blivande forskarna. Seminarierna och den handledning som professorn själv gav sina utvalda adepter framstår nu som kärnan i de universitet som såg forskning för forskningens egen skull som sin huvuduppgift.

Den nya undervisningsformen kan jämföras med förhållandet mellan en välskolad hantverkare, en mästare, och hans lärningar. Den erfarne snickaren eller skomakaren förmedlar sina materialkunskaper, sina tekniska färdigheter och sin yrkesetik till sina elever i praktiska övningar. Genom eget arbete under mästerns ledning förvärvar lärningarna med tiden de praktiska kunskaper, den förtrogenhet och de färdigheter som behövs för att de själva skall kunna utöva yrket på egen hand. På samma sätt skulle nu de blivande historikerna lära ämnets tekniker och regler genom egna övningar under den skolade fackmannens ledning.

I det lägre seminariet förmedlades historieämnets grundläggande tekniker genom övningar i sådana saker som behandling av dokument och andra källor, källhänvisningarnas metodik och referatteknik. I det högre seminariet låg tyngdpunkten på kritisk behandling av forskaradepternas egna avhandlingsutkast. Motsvarigheten till gesällproven på de olika hantverksområdena var här doktorsavhandlingen, som skulle granskas offentligt i en disputation. Doktorsavhandlingarna på 1800-talet brukade vara tämligen blygsamma till omfånget, ofta

några tiotals sidor bara. Det var något som tog några få månaders av studentens liv. Men kraven blev större efterhand. På 1900-talet har det blivit vanligt att lägga fram digra humanvetenskapliga doktorsavhandlingar, ofta på tre-fyrahundra sidor eller ändå mera, något som kräver många års insats.

Den nya modellen för humanistisk forskarutbildning utvecklades vid det nya universitetet i Berlin. Föregångsmannen på detta område var Leopold von Ranke, som i en bilaga till sitt första större arbete *Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535* ("De romanska och germanska folkens historia från 1494 till 1535", del 1, 1824) hade formulerat den historiska källkritikens grundläggande principer. Ranke var professor i historia vid universitetet i Berlin från 1825 till 1871 (de första åren som extraordinarie professor, därefter som ordinarie lärostolsinnehavare). Under denna långa forskningsperiod lyckades han publicera en ansevärd mängd vetenskapliga arbeten. Hans samlade verk, som utgavs under åren 1867-1890, omfattar inte mindre än femtiofyra volymer. Genom sina regelbundna seminarier, från 1833 då han tillträdde den ordinarie professuren, kom han att framstå som den historiska skolans egentliga grundläggare. Målet för seminarieverksamheten var att utbilda professionella historieforskare. Andra hänsyn såsom blivande gymnasielärares behov kom i bakgrunden eller kanske riktigare: en solid forskarutbildning betraktades som den bästa grunden också för pedagogiska och andra liknande uppgifter. Genom seminarierna och den personliga handledningen från den etablerade vetenskapsidkaren fick rekryterna på vetenskapens fält sin yrkesskolning, som de skulle dokumentera i egna, mer eller mindre självständiga forskningsarbeten.

Vid de tyska universiteterna lades förhållandena sålunda bättre till rätta än tidigare för en ren forskarkarriär. Tidigare hade alla forskarbegåvningar varit tvungna att försörja sig på andra vis, som lärare, bibliotekarier, sekreterare och dylikt. Nu öpp-

nade sig en möjlighet för några att satsa på en bana som yrkesforskare, något som också bidrog till att öka produktiviteten på de olika vetenskapliga områdena.

Forskaradepterna skulle vara produktiva redan från början. Till att börja med fungerade de som professorns assistenter. Det betraktades som en ärebetygelse när sidor som en lärjunge hade skrivit dök upp i ett av professorns arbeten, naturligtvis utan att de rätta förhållandena avslöjades för utomstående, skriver en av Wilhelm Diltheys favoritelever, Georg Misch.⁴ Seminarieverksamheten och det täta lärar-elev-förhållandet är därmed också en del av förklaringen till de vetenskapliga arbetenas ofta voluminösa omfång. (Ännu i ett verk som konsthistorikern Gregor Paulssons *Svensk stad* från mitten av 1900-talet är stora delar av verket författade av lärjungar utan att det särskilt tydligt redovisas vem som skrivit vad.) Forskningen börjar bli en kollektiv angelägenhet.

Den nya inriktningen på stringent, professionell forskning medförde också att man helst valde mindre omfattande teman än de ambitiösa översiktsarbeten som man tidigare hade haft en viss förkärlek för. Specialundersökningen blir nu favoritgenren, och de stora översiktsarbeten som fortfarande produceras blir till samlingsverk som är resultatet av ett antal specialisters bemödanden. Mycket arbete nedläggs på kritiska utgåvor av grundläggande dokumentsamlingar, typexempel *Monumenta Germaniae Historica* som startade 1819 och som från 1834 finansierades av de tyska staterna. När den franske historikern Guizot blev undervisningsminister i Frankrike på 1830-talet, lade han förhållandena till rätta för en omfattande publikationsverksamhet med statligt understöd. Det franska historiska sällskapet har nu utgivit mer än 400 volymer. Specialiserade sammanslutningar för historisk humanvetenskaplig forskning stiftades i långa banor. I Tyskland grundades ett Bach-Gesellschaft år 1850, som sedan utgav den kompositörens samlade verk i perioden 1851-1900; 1856 grundlades ett

Händel-sällskap, som sedan publicerade Händels musikaliska verk i hundra band; och så vidare. Förstaupplagan av L.A.F. Köchels katalog över Wolfgang Amadeus Mozarts kompositioner utkom 1862 och är fortfarande grundvalen för alla hänvisningar till denne tonsättares verk. (Klarinettkonserten i A-dur har t.ex. Köchel-nummer 622.) Andra exempel från det musikvetenskapliga området under 1800-talets andra hälft är utgåvorna av de samlade verken av komponister som Joseph Haydn, Palestrina, Purcell, Chopin och Corelli.⁵

Det utvecklas med andra ord specialiserade mönster och institutioner på humaniora-området, som den blivande forskaren bara kan göra sig förtrogen med genom aktivt arbete under en etablerad forskares personliga ledning. Detta är en process som fortsätter under hela 1800-talet på hela det humanvetenskapliga fältet. Resultatet av detta är att den tidigare humanisttypen, den lärde mannen med de breda perspektiven och vittfamnande kunskaperna, ersätts mer och mer av en ny humanisttyp, den specialiserade yrkesforskaren med en djupare men också snävare kompetens på ett mindre område. Uttrycket "den lärde mannen" skall för övrigt uppfattas bokstavligt. Fram till slutet av 1800-talet hade kvinnor inte tillträde till universiteten, lika litet som till krigsmakten eller symfoniorkestrarna.

Till professionaliseringen av humanvetenskaperna på 1800-talet hör också framväxten av specialiserade facktidsskrifter och forskarsammanslutningar, som organiserar forskningskongresser både på lokal, regional, nationell och internationell nivå. Den tyska nationella historiska tidskriften *Historische Zeitschrift* grundlades 1859, den franska *Revue Historique* 1876, den italienska *Rivista Storica Italiana* 1884. Det engelska organet *English Historical Review* började utkomma 1886, och motsvarande amerikanska tidskrift *The American Historical Review* startades 1895. Den tyska musikvetenskapliga tidskriften *Vierteljahrsschrift für Musikwissenschaft* härstammar från året 1885, för

att nu nämna några exempel bland många.

Parallellt med utvecklingen på humaniora-området, och ofta en hästlängd före, sker det en fortlöpande professionalisering och specialisering på det naturvetenskapliga området. Parallellen till seminariet på det sistnämnda området är forskningslaboratoriet, som också tillhör innovationerna i den akademiska världen på adertonhundralet. De första mönster-skapande exemplen är Johannes Müllers fysiologiska laboratorium i Berlin och Justus von Liebig's kemiska laboratorium i Giessen från slutet av 1820-talet. Några av dessa forskningslaboratorier fick med tiden rykte och ställning som världsledande centra på sina områden. De flesta ledande fysiologer omkring sekelskiftet 1800/1900 hade arbetat hos Carl Ludwig i Leipzig. På 1880-talet var det lika oundgängligt för en psykolog med ambitioner att ha studerat under Wilhelm Wundts ledning, också han verksam vid universitetet i Leipzig.⁶

Med framväxten av forskningslaboratorierna och den exceptionellt snabba professionaliseringen och specialiseringen på det naturvetenskapliga området blev det under århundradets lopp naturvetenskaperna som fick ställningen som de mest prestigeladdade disciplinerna i vetenskapens värld, med gott stöd av den positivistiska vetenskapsideologi som slog igenom under seklets andra hälft.

Den raska professionaliseringen och specialiseringen av vetenskapen i Tyskland på 1800-talet, som spreds till andra länder i den europeiska kulturkretsen, medförde emellertid inte att föreställningen om den vetenskapliga kunskapens egenvärde utsattes för revision. Varken naturvetenskaperna eller humanvetenskaperna försökte legitimera sin existens med hänvisning till sitt nyttovärde. Tvärt emot ansågs praktiska användningar av vetenskapliga resultat vara något som hörde hemma vid de tekniska högskolorna och andra anstalter av liknande slag, men absolut inte vid universitetet som var den fria forskningens högborgar.

Det kan vara värt att lyssna på en av dåtidens mest kända naturvetenskapsmän, Hermann von Helmholtz (ur en föreläsning som han höll i Heidelberg år 1862):

Den som söker omedelbar praktisk nytta i det vetenskapliga arbetet kan generellt sett vara övertygad om att han söker fåfängt. Allt vetenskapen kan uppnå är fullkomlig kunskap och fullkomlig förståelse av de naturliga och moraliska krafternas verkan. Var student må nöja sig med att finna sin belöning i glädjen över nya upptäckter eller nya segrar i medvetandets kamp med materian eller i njutningen av den estetiska skönheten i ett välordnat kunskapsfält, där varje detaljs sammanhang och förbindelse klart framstår för medvetandet och där allt vittnar om ett styrande intellekts närvaro. Han må nöja sig med vetenskapen om att också han har åstadkommit ett bidrag till den ökande mängden av kunskap, som människans herradöme över de förnuftsfiendliga krafterna vilar på . . .⁷

Här talar en yrkesforskare fullt medveten om att företräda den nya tidens mest prestigeladdade område, Vetenskapen, utan minsta antydning till tvivel på att både vetenskaperna om naturen och vetenskaperna om människan (studier av "de moraliska krafterna" som von Helmholtz i filosofen John Stuart Mills efterföljd kallade det) har ett värde i sig. I Vetenskapen talar nämligen Förnuftet självt.

Historism och positivism

Från mitten av 1800-talet har det varit brukligt att använda termen "historism" som en beteckning på olika inslag i de historiserande humanvetenskaper som växte fram under seklets gång. Med tiden har uttrycket "historism" blivit tämli-

gen mångtydigt. I likhet med många andra ord av samma slag – ”ismer” i stil med ”positivism”, ”rationalism”, ”expressio- nism” och så vidare – står ”historism” för ett meningskom- plex, i vilket det ena betydelselagret har lagt sig utanpå det andra som årsringarna i en trädstam.

Kärnan i det betydelsekomplex som ”historism” refererar till är en stark tillit till det historiska perspektivets fruktbarhet på det vetenskapliga området, på samma sätt som ”expressio- nism” står för en stark betoning av det uttrycksmässiga på konstens område och ”rationalism” på det filosofiska områ- det står för en stark tro på förnuftets möjligheter att nå fram till giltig kunskap om världen.

I en något mer precis betydelse står ”historism” för två grundläggande inslag i det historiserande perspektiv som växte fram i traditionen från Vico och Herder: (1) alla historiska händelser, skeenden och verk är *unika*; de är inte bara varian- ter av ett allmänt, oföränderligt schema (det som i den klassiska traditionen kallades för tingens ”väsen” eller ”natur”); (2) alla historiska händelser, skeenden och verk har ett *egenvärde*; de måste förstås och bedömas på sina egna premisser och inte i förhållande till evigt giltiga normer eller aprioriska före- ställningar om framsteg och förfall.⁸

Men uttrycket ”historism” används också i många andra betydelser, till exempel som en beteckning på hela massan av hållningar som kännetecknar de historiserande vetenskaperna på 1800-talet (och det betyder i praktiken samtliga humanvetenskaper på den tiden). Historism i denna vida mening är hela den breda rörelse på det humanvetenskapliga området som börjar med Vico, Herder och Humboldt och som fortsätter med pionjärerna på historie- och språkveten- skapernas områden i början av 1800-talet (Bopp, Rask, brö- derna Schlegel, bröderna Grimm och så vidare).

Ganska snart började man också att använda termen ”his- torism” kritiskt för att hänvisa till allehanda företeelser i den-

Esaias Tegnér.

Erik Gustaf Geijer.

DE POETISKA HUMANISTERNA

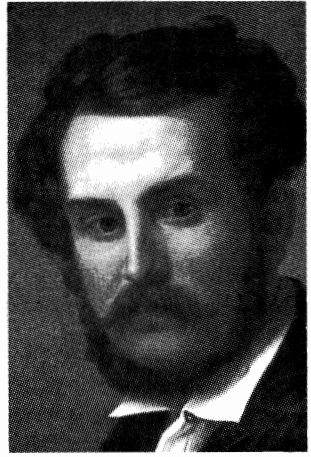
Esaias Tegnér, Erik Gustaf Geijer och Per Daniel Amadeus Atterbom kombinerade diktarrollen med professorlig verksamhet i humanistiska ämnen. Tegnér (1782–1846) var professor i grekiska i Lund från 1812 till 1824, då han flyttade till biskopsstolen i Växiö. Erik Gustaf Geijer (1783–1847) var historieprofessor i Uppsala från 1817 till 1847 och skrev i denna sin roll bland annat *Svenska folkets historia* i tre band (1832–1836). Atterbom, författaren till sagospelet *Lycksalighetens ö*, levde från 1790 till 1855, var

*Per Daniel Amadeus
Atterbom*

*Bernard Elis Malm-
ström*

Carl Wilhelm Böttiger.

först professor i teoretisk filosofi vid Uppsala universitet och från 1835 innehavare av den nyinrättade professuren i estetik vid samma lärosäte. Han gjorde bland annat det första större försöket att skriva den svenska litteraturens historia: *Svenska siare och skaldar* (1841-1855).

Hans efterträdare på estetikprofessuren hette Bernhard Elis Malmström (1816-1865), också han en på sin tid uppburen poet och upphovsman till *Grunddragen af svenska vitterhetens historia* (1866-1868). Carl Wilhelm Böttiger (1807-1878) tillhör numera de föga lästa poeterna. Han blev med tiden professor i "nyeuropaisk lingvistik, modern litteratur och estetik" i Uppsala.

na breda rörelse som man uppfattade som negativa inslag i en eljest framstegsbetonad process. Både hos en filosof som Hegel och historiker som von Ranke och Droysen finner man en allmän världsåskådning eller metafysik. Historien antas hos dessa författare ha en riktning och ett mål. I de historiska förloppen spårade de moraliska idéers yttringar. Man antog att utvecklingen nödvändigtvis måste ske i en serie stadier, där den egna kulturen i dess nuvarande skepnad sågs som det hittills högsta utvecklingsstadiet. (Tänk till exempel på 1800-talstänkaren Karl Marx föreställningar om världshistoriens utveckling fram till dåtidens "kapitalism" och hans antaganden om en framtida utveckling i riktning mot ett "kommunistiskt" samhälle!) Från mitten av 1800-talet växer det fram kritiska hållningar till sådana inslag i de historiska vetenskaperna. Ofta finner man därför uttrycket "historism" som ett negativt ord som används för att markera avstånd från det som man betraktar som alltför vidlyftiga spekulationer.

Uttrycket "positivism" är minst lika mångtydigt som uttrycket "historism". För det första är det ett namn på en utvecklingsfilosofi som härstammar från den franske filosofen Auguste Comte på 1830-talet. Comte tänkte sig att mänskligheten var på väg att lämna det primitiva, religiösa stadiet. Religionen skulle nu ersättas av vetenskapen, som var garanten för en framtida förnuftig värld. Denna starka tro på vetenskapernas möjligheter både på det rent kunskapsmässiga området och på de praktiska tillämpningarnas område är kännetecknande för 1800-talet. (Jämför citatet från von Helmholtz i det föregående avsnittet om professionalisering och specialisering.)

För det andra används ordet "positivism" ofta med ungefär samma betydelse som "empirism". Båda orden står då för en viss filosofisk tradition som börjar med de brittiska erfarenhetsfilosoferna på 1700-talet och 1800-talet (med David Hume och John Stuart Mill i spetsen) och som leder fram till den så

kallade logiska positivismen eller logiska empirismen i mellankrigstiden (med Rudolf Carnap som den kanske mest kände företrädaren).

Och för det tredje används "positivism" som en benämning på den hållning som innebär att man ställer sig avvisande till allt som man uppfattar som spekulationer och metafysik, en nykter, jordnära hållning med stark tonvikt på att hålla sig till fakta. Det är först och främst i denna betydelse som positivismen är av intresse för oss i detta sammanhang. För en *faktapositivist* tillhör också sådant som Comtes utvecklingsfilosofi eller Mills empiristiska filosofi området för ovetenskaplig spekulation.⁹

Kärnan i faktapositivismen är önskan att öka de vetenskapliga utsagornas provbarhet. Inom de estetiska vetenskaperna uppstod det från mitten av 1800-talet en reaktion mot det som litteraturhistorikern Henrik Schück benämnde "den spekulativa estetikens gungflyn".¹⁰ Samma slags utveckling präglar hela det historiska området, och det innebar den gången det samma som hela det humanvetenskapliga fältet. De källkritiska kraven blir allt strängare, och tyngdpunkten i forskningen förskjuts allt mer mot sällning och bedömning av föregivna fakta. Principiellt ansåg också de mest positivistiska av dåtidens forskare att en historiker hade både analyserande och syntetiserande uppgifter. Mot bakgrund av den stränga källkritiska analysen skall han försöka konstruera en ny och mer hållbar syntes.¹¹ "Genom att tvivla på allt, gallrar han småningom ut de fakta, på vilka han bygger den historiska konstruktionen."¹² Men i praxis kan man notera en kraftig tendens att lägga störst vikt vid det kritiska arbetet med källmaterialet. Som idéhistorikern Sven-Eric Liedman har formulerat det:

Genomgående betraktas "forskning" ("humanistisk forskning") som liktydigt med arbetet med konkret empiriskt material, källor o.dyl., medan hanteringen av generella pro-

Ellen Fries (1855–1900), historiker, den första kvinnan som tog filosofisk doktorsgrad i Sverige, promoverad vid Uppsala universitet 1883.

Universiteten var länge reserverade för det manliga könet. Svenska kvinnor fick 1870 rätt att avlägga studentexamen och att studera vid medicinsk fakultet. Läkaryrket ansågs nämligen passande för kvinnans moderliga instinkter. Tre år senare öppnades vägen till alla universitetsexamina utom de teologiska och juris licentiatexamen. Den första studentskan i Uppsala hette Betty Pettersson; hon inskrevs 1872. 1883 blev Ellen Fries den första kvinnliga filosofie doktorn i landet. Hon blev med tiden studierektor vid Åhlinska skolan i Stockholm och hann före sin död år 1900 publicera en rad böcker (*Erik Oxenstierna*, 1889; *Märkvärdiga kvinnor*, 2 band, 1890-91; *Täckningar ur svenska adelns familjelif*, 1895-1901; *Den svenska odlingens stormän*, 1896-99).

blem och teoretiska frågor hänförs till en förvisso icke förbjuden men mindre vägande, mindre avgörande del – en uppgift snarare för läro- och handboks författare än verkliga forskarbegåvningar.¹³

De faktapositivistiska hållningarna passade mycket väl ihop med vissa delar av historismen, nämligen de icke-spekulativa delarna av den breda tradition som man brukar kalla för "historism". De två grundläggande antagandena i historismen – att alla historiska händelser, skeenden och verk är *unika* och att de har ett *egenvärde* som gör att de måste bedömas från sina egna utgångspunkter och inte med hänvisning till allmängiltiga normer – dessa två antaganden ingår som självfallna antaganden i de positivistiska paradigmen. Den typiska hållningen på humaniora-området mot slutet av 1800-talet och långt in i vårt eget århundrade är därför det som har kallats "den positivistiska historismen" och som lika gärna kunde kallas "den historistiska positivismen".¹⁴ Vi skall här använda uttrycket "*den historistiska positivismen*" för att betona att det handlar om positivistiska grundhållningar.

Kärnan i den historistiska positivismen är föreställningen att naturvetenskapernas sätt att bilda kunskaper är ett mönster för all kunskapsproduktion över huvud taget. Den naturvetenskapliga metoden betraktades som en garanti för framsteg både på vetenskapens fält och på alla andra områden. Det man då menade med "den naturvetenskapliga metoden" var flera saker:

- (1) Man ansåg att vetenskapen måste avhålla sig från spekulativ av alla slag. Vetenskapen befattar sig inte med metafysiska eller religiösa föreställningar annat än som objekt för värderingsfria beskrivningar och analyser.
- (2) Man ansåg att det skulle vara oförenligt med den vetenskapliga objektiviteten att ta ställning i politiska eller etiska eller andra värdeladdade frågor. Det kan inte finnas en vetenskap i

moral, bara *om* moral, som Axel Hägerström formulerade det i sin installationsföreläsning vid universitetet i Uppsala år 1911.¹⁵

(3) Man ansåg att fakta är självförklarande så att man inte behöver några teorier i arbetet med att etablera fakta. Den nyktra koncentrationen på arbetet med de tillgängliga datamängderna gick hand i hand med en allmän teorifientlighet.

(4) Man ansåg att den centrala uppgiften i allt vetenskapligt arbete består i att finna fram till sammanhangen (korrelationerna) mellan de enskilda fakta. Dessa sammanhang kan beskrivas som orsakssammanhang med hänvisning till allmänna lagar.

(5) Med hjälp av de allmänna lagar som man har funnit fram kan man också förutse det som kommer att ske. Därmed låg också vägen öppen för en rationell politik på vetenskaplig bas.

Den historistiska positivismen, inklusive de fem just nämnda dragen, blev den dominerande strömningen i humanvetenskaperna i en period som varade omkring hundra år, från 1860-talet till 1960-talet. Det positivistiska vetenskapsidealet dominerade inte minst hos de franska historikerna, där det betraktades som självfallet att historiska fakta i allt väsentligt är självförklarande och inte behöver något stöd i form av tidigare hypoteser eller tolkande teorier eller allmänna utvecklingskeman. I de positivistiska forskarmiljöerna dyker kravet på "sträng vetenskaplighet" upp gång på gång. (Filosofen Edmund Husserl publicerade t.ex. en avhandling med den karakteristiska titeln *Philosophie als strenge Wissenschaft* (Filosofi som sträng vetenskap, 1911). En träffande benämning på hela denna vetenskapliga miljö är uttrycket «scientific history».¹⁶ Ordet "scientific" skall här (som vanligt på engelska) uppfattas som "naturvetenskaplig". ("Scientific history" kunde då översättas som "scientistisk historia" eller "historievetenskap som bedrivs på sätt som inspirerats av naturvetenskaperna".)

Med utgångspunkt i franska litteraturforskare som Sainte-Beuve (1804–1869) och Hippolyte Taine (1828–1893) slog den positivistiska strömningen igenom också på det litteraturvetenskapliga området, något som vi skall komma tillbaka till mera i detalj i kap.7. I Tyskland var det kretsen omkring Wilhelm Scherer (1841–1886) som behärskade scenen, och i Sverige blev Henrik Schück den allt dominerande figuren i långa tider. Också litteraturforskaren skulle nu närma sig sitt objekt, mängden av skönlitterära arbeten inom olika språkområden, på ett objektivt och neutralt vis. Det som särskilt intresserade den positivistiske forskaren var förekomsten av orsaksförhållanden, och man drömde om att kunna uppställa lagar för litteraturens utveckling i analogi med de redan etablerade lagarna på områden som fysik, kemi, biologi och språkvetenskap. Den dominerande metoden var den historisk-biografiska, som bygger på antagandet att en skönlitterär författares verk utgör en helhet som bara kan förstås i relation till författarens liv. Författarens verk kan förstås i ljuset av hans liv och omvänt. Som den danske litteraturhistorikern Vilh. Andersen formulerade det i sin bok om Oehlenschläger: boken «behandlar diktarens poesi som en källa till förståelse av hans liv och personlighet och omvänt. Den är därför mera ett bidrag till vetenskapen om människan – utifrån förutsättningen att det verkligt själsgranskande studiet av ett betydande människoliv aldrig har större utsikter att lyckas än när det som material har en rad personliga diktverk – än en genetisk undersökning av en litterär produktion, i vilken alla led belyses lika mycket, alltifrån det första intrycket till den fullkomliga idén.»¹⁷

På samma vis som de ledande historisterna (till exempel von Ranke) lade också de ledande positivisterna vikt på *objektivitet* i det humanvetenskapliga arbetet. En historiker skulle i sin yrkesutövning avstå från alla slags värderingar. Kravet på vetenskaplig objektivitet drevs ad absurdum när man på fullt allvar

tänkte sig att vetenskapen skulle vara ”värderingsfri”. (Kravet är absurt av den enkla anledningen att vetenskapliga aktiviteter är lika genomsyrade av värden och normer som alla andra målinriktade mänskliga handlingar, något som blivit gott klarlagt i de senaste årens vetenskapsfilosofiska litteratur.)¹⁸

Den eftersträlvade objektiviteten skulle säkerställas genom rigorös tillämpning av stränga källkritiska regler. Denna del av den positivistiska historismens program ingår fortfarande som en självfallenhet i våra dagars mönster på det humanvetenskapliga området. Däremot befinner sig den avvisande hållningen till metod- och teordiskussioner generellt sett på vikande front. Att helt avstå från till exempel alla former av analys av de styrande mönstren och sådana inslag i dem som deras människosyn och historieuppfattning framstår för många numera som en icke nödvändig och oönskad begränsning.¹⁹

Ett exempel: framväxten av en vetenskaplig miljö i Norge

”Antagligen har intet hindrat det norska folket så starkt i dess växt som att det i många generationer icke fick gehör för kravet om ett eget universitet”, står det i en skrift om *Bergen och Norge* från 1921, författad av en Hjalmar Christensen. De som ville utbilda sig för kyrkliga och världsliga ämbeten i Norge var tvungna att resa ned till universitetet i Köpenhamn. Men redan på 1600-talet hade det framförts krav om ett eget norskt universitet. På riksdagen i januari 1661 bad det norska borgerskapet, utan framgång, om att det måtte upprättas ett norskt universitet, en norsk hovrätt samt ett norskt kommerskollegium. Med den växande nationalkänslan på 1700-talet

upprepades kravet gång på gång, inte minst under de tre år då det rådde tryckfrihet i Danmark-Norge, från 1770. Ansträngningarna kröntes så småningom med framgång. År 1811 grundades Det Kongelige Fredriks universitet i Kristiania (som Oslo hette då).

Därmed var ett avgörande villkor för kontinuerlig forskning i landet äntligen uppfyllt. Man fick en fast institutionell ram som möjliggjorde större forskningsprojekt som sträckte sig över längre tid. Yrkesforskaren kunde göra sin entré på scenen också på den andra sidan av Kölen. Sjuttonhundratalet hade varit de mer eller mindre lärda amatörernas tid. Utan deras insatser och entusiasm skulle det knappast vuxit fram någon vetenskaplig miljö i Norge.²⁰ De mest betydande humanisterna hade emellertid nödgats fara till universitetet i Köpenhamn under hela 1700-talet. Det gällde Ludvig Holberg, eljest mest känd som teaterförfattare, som blev professor vid universitetet i Köpenhamn; det gällde Gerhard Schøning som med tiden blev professor vid Sorø akademi i Danmark och geheimearkivarie vid riksarkivet i Köpenhamn; och det gällde något senare Niels Treschow som blev professor i filosofi i Köpenhamn.

Men till att börja med var det nya universitetet i Kristiania en undervisningsanstalt och inte något mer. Dess uppgift var att utbilda präster, ämbetsmän och läkare. Omkring hälften av studenterna studerade teologi under universitetets första år, men under 1800-talets lopp ökade antalet juridik- och medicinstudenter efterhand. År 1850 hade universitetet kommit upp till 100 teologistudenter, 200 juridikstudenter och sammanlagt 100 medicinare och filologer.²¹ De humanistiska ämnena utportionerades inom ramen för den i Norge fortfarande obligatoriska förberedande universitetsexamen som numera kallas för "examen philosophicum" och som den gången hette "examen philologicum-philosophicum". De ämnen som då ingick i det förberedande studiet erinrar ganska så mycket om

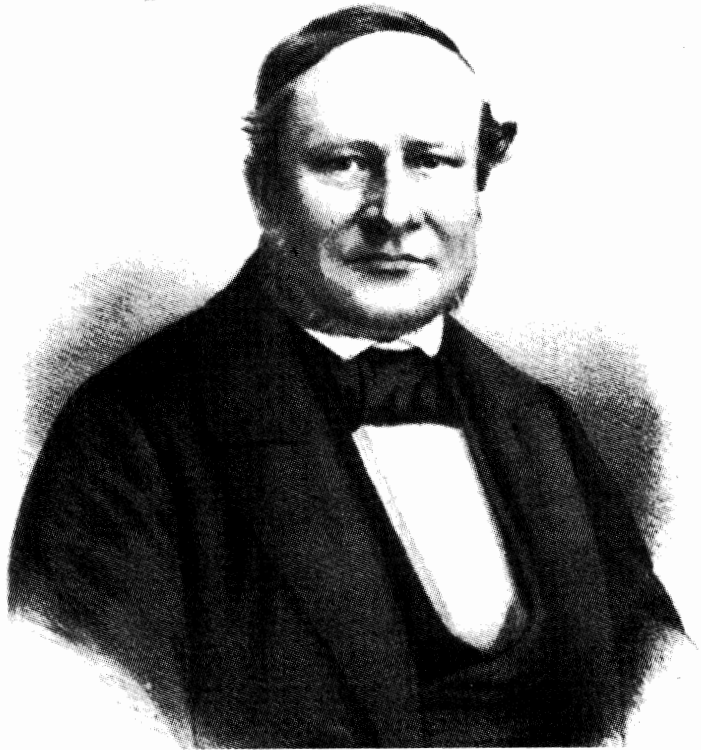
den gamla listan med de sju fria konsterna. Examen philologicum-philosophicum omfattade grekisk och romersk filologi, hebreiska, matematik, astronomi, filosofi, naturlära och naturhistoria.²² Under flera decennier på 1900-talet omfattade examen philosophicum filosofihistoria, logik och psykologi. Nu är den vanligaste kombinationen filosofihistoria, logik i form av argumentationsanalys och saklighetslära, samt vetenskapsfilosofi, med ett omfång som motsvarar halvtidsarbete under en termin.

Antalet studenter som fortsatte med humanistiska ämnen efter den förberedande examen var de första åren försvinnande litet. I tidskriften *Budstikken* kan man i ett nummer från 1818 inhämta följande: "I fråga om filologistudiet så finns det, enligt den tillgängliga informationen, för närvarande blott *tre* studenter som helt ägna sig åt detta, förvisso med en ovanligt prisvärdig flit. Emellertid äro utsikterna för den som uteslutande offerar sig för filologiska studier ovanligt litet lockande. Och dessa studier kräva också en alltför lång vistelse vid högskolan för att den som saknar privatförmögenhet eller särskilt understöd från universitetet skulle kunna ägna sig åt desamma, även om han skulle ha lust och anlag därföre."²³ För att bli lärare i skolan var det nämligen varken obligatoriskt eller lönsamt att underkasta sig en omfattningsrik filologisk ämbetsexamen.

De första professorerna i humanistiska ämnen vid Det Kongelige Fredriks Universitet var föreläsare och administratörer men inte forskare. Den första professorn i "historia och statistik", som det hette (statistik var den gången närmast det som vi skulle kunna kalla för kvantitativ samhällsvetenskap), Ludvig Stoud Plato, anställdes år 1813, för att nämna ett exempel. Men redan 1815 övergick han till en post i inrikesdepartementet. Han fortsatte dock att föreläsa över historiska och "statistiska" och kanske också geografiska ämnen åtminstone fram till slutet av 1820-talet. I en översikt över den norska his-

torievetenskapen från 1911, skriven till universitetets hundraårsjubileum, heter det om honom: ”någon vetenskapsman var han icke”.²⁴ Hans tryckta produktion inskränker sig till två smärre skrifter, den ena med titeln *Historisk Udsigt over Norges skiebne i den syvaarige nordiske Krig* och den andra med den fascinerande titeln *Historisk Undersøgelse om Saltkogning og Salt-sydning i Norge*, förutom läroböcker i geografi som användes i de norska skolorna och i översättningar också i de andra nordiska länderna. På samma vis heter det om de första universitetslärarna i grekiska och latin i Kristiania att under deras tid kunde det inte bli tal om forskning.²⁵ Detsamma gäller för filosofins del. År 1813 hade det nya universitetet kallat den norskfödde filosofen Niels Treschow från universitetet i Köpenhamn till den nyinrättade professuren i Kristiania. Men redan 1814 övergick Treschow, som verkar att ha varit en god filosof, till politisk verksamhet. Han utnämndes till statsråd, något som enligt hans sentida efterträdare Anathon Aall inte var till båtnad för landet: ”Universitetet förlorade mera på detta än vad regeringen vann.”²⁶ Efter detta låg filosofiundervisningen länge på en elementär nivå, och lärarna i ämnet saknade egen forskningserfarenhet på detta område.

Men någorlunda snart dyker det upp några forskarbegåvningar, som anställs som lärare och forskare vid universitetet: filologerna och historikerna Fredrik Ludvik Vibe (född 1803), Rudolf Keyser (född 1803) och Peter Andreas Munch (född 1810). Med dem lyftes forskningen på humaniora-området i Norge upp på en professionell nivå, särskilt av historikerna Munch och Keyser, som var de två ledande figurerna i denna de humanistiska vetenskapernas etableringsfas i Norge. Keyser och Munch brukar räknas som grundarna av den första egentliga forskningstraditionen på humanioras område i Norge, ”den norska historiska skolan”. Den klassiske filologen Vibe lämnade sin professur år 1848 för att i stället bli rektor vid katedralskolan i Kristiania med en för senare tiders humanister

PATRIOTISK HISTORIEFORSKNING PÅ 1800-TALET

Rudolf Keyser (1803-1864), historiker, grundläggaren av "den norska historiska skolan", professor i historia vid Det Kongelige Fredriks Universitet i Kristiania från 1837 till 1862.

Litografi av Em. Bærentzen, 1866.

På nästa sida inledningen till Keyzers arbete *Om Nordmændenes Herkomst og Folkeslægtskab* från 1839, omtryckt i Keyzers *Samlede Afhandlinger* (1868), där också porträttet finns med.

Om Nordmændenes Herkomst og Folkeslægtskab.

(Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie VI S. 283—482. 1839.)

Det er en erkjendt Sandhed, at hos det enkelte Menneske Fødsel og Slægtskabsforholde hyppig have en afslørende Indflydelse paa Udviklingen af dets Charakter og Retningen af dets Livs Virksomhed. At det Samme er Tilfældet med Folketærdene, — at deres Folkecharakter, deres Dannelses hurtigere eller langsommere Udvikling og deres Indgriben i Verdensbegivenhedernes Gang i hoi Grad er betinget af deres Afstamning og Folkeslægtskab, — vil Ingen nægte, der med Opmærksomhed har gransket Historien. Det kan saaledes ingenlunde anses for et unyttigt Arbejde, naar Historieforskeren stræber at forfølge et Folks Herkomst endog i dets fjærneste Spor.

Arbejdet er imidlertid vanskeligt. Det fører ham nemlig som oftest hen i et Tidrum af Folkets Tilværelse, da det, saalangt fra at have Dannelse nok til i Skrift eller historiske Sagn selv at stildre sin Tilstand, tværtimod neppe engang er blevet sig bevidst som et eget selvstændigt Heft.

Vel have de fleste Folk visse mythiske Sagn om deres Herkomst og Oprindelse; men ikke at tale om, at disse Sagn ofte ere aabenbar falske, saa ere de i fast alle Tilfælde hvijs vanskelige at tyde historisk, og maa i det Hele behandles med den skarpeste Kritik for ikke at vildlede. De dreie sig almindelig om Gæt af To, enten om en Fremstilling af Folket som Vandets Afkom (Kautochthoner, Aboriginer), som paa en Maade frembrorne af selve Jorden, de bebo, eller om en ældgammel Indvandring. Med Hensyn til det første Slags maa vi bemærke, at en ældgammel Mythe, der forestiller den hele Menneskeslægts første Stamfædre som oprundne af Jorden, en Mythe, til hvilken

intressant motivering: arbetsvillkoren för den klassiska filologin på universitetet var alltför dåliga. Några år tidigare (1836) hade samme Vibe för övrigt publicerat en skrift som säger mycket om arbetssituationen för dåtidens humanister i Norge. Det var numera möjligt för män som saknade verklig andlig bildning att uppnå offentliga positioner, den moderna statsförfattningen tog alltför mycket fasta på det materiella och det praktiska, skrev Vibe på en latinsk prosa som väckte beundran också utanför landets gränser.²⁷

De humanistiska ämnena hade det alltså trångt i Norge på den tiden, inte minst i jämförelse med förhållandena vid det ledande universitetet i Tyskland, universitetet i Berlin, där det nyhumanistiska bildningsidealet hjälpte till att befrämja discipliner som filosofi, historia och språkvetenskap. Men i och för sig borde den ideologiska grunden för de nya humanvetenskaperna i Tyskland ha passat som hand i handske också i dåtidens Norge. Detta var det som blivit kallat ”den nationella självfördjupningens tid”, då den nya nationen försökte finna sin egen identitet. I den nya bas för humaniora-ämnena som utarbetades i perioden från Herder till Humboldt och Hegel låg tyngdpunkten på de nationella särigheterna (”nationalandan”, ”folksjälen”) och deras historia. Den nationella kulturen och dess framväxt blev det övergripande perspektivet i alla de humanvetenskapliga disciplinerna. Det långsiktiga målet för språkvetenskapen, till exempel, var att få insikt i de likheter och olikheter i fråga om nationalkaraktär som man ansåg sig kunna skönja återspeglningar av i de olika nationalspråken. Språkligt släktskap tolkades som tecken på andligt släktskap.

Detta var också utgångspunkten för det arbete som man brukar räkna som startpunkten för den norska historiska skolan, Rudolf Keyzers stora avhandling *Om Nordmændenes Herkomst og Folkeslægtskab* (Om normännens ursprung och folksläktskap), först publicerad 1839 och omtryckt i Keyzers *Samlede Afhandlinger*, 1868, s. 3-246.

Nordens äldsta historia låg den gången i ett dunkel, i vilket myter och mer eller mindre fantastiska berättelser inte kunde skiljas tydligt från det som av en senare tid betraktas som den hållbara kärnan av faktiska omständigheter. Den norröna litteraturen kunde betraktas som antingen gammaldansk, gammalnorsk eller fornisländsk. På det ideologiska planet utspelade det sig en strid om historien, där företrädarna för de olika nationerna gärna föreställde sig att just den egna nationen hade störst anciennitet och att den i kraft av detta också representerade det mest äkta i den nordiska folksjälens. I så måtto skiljer sig inte Keyser nämnvärt från sina föregångare i genren. Också han ansåg att den egna nationen var den mest ursprungliga av de nordiska folken, något som inte minst välkomnades av dem som sökte stöd för en bättre självkänsla i den nya nationalstaten.

Det som skiljer Keyserns arbete från mera amatörmässiga bidrag till detta forsknings- och diskussionsområde är hans noggranna granskning av alla tillgängliga skriftliga källor och också det på den tiden tämligen magra arkeologiska materialet. Utöver de klassiska språken hade Keyser under en stipendiatvistelse på Island lärt sig isländska, och han behärskade allt tillgängligt skriftligt material av relevans för det aktuella ärendet. Det källkritiska arbetet tvingade sig på av sig självt, kan man säga, i arbetet med frågan om vilket av de nordiska folken som representerade den mest genuina nordiska andan. Keyser går igenom den ene skribenten efter den andre och försöker bedöma hur hållbara deras utsagor är. När han kommenterar den romerska geografen Pomponius Mela från mitten av det första århundradet efter vår tideräknings början, så försöker Keyser, för att nu bara ta ett exempel ur högen, att avgöra vilka folkslag och vilka områden som de latinska benämningarna rimligen kan tänkas ha åsyftat. Vad menade Pomponius med "teutoner" och "hermoner" och så vidare? Och han försöker sortera ut de rent fiktiva inslagen hos de klassis-

ka författarna. Ett litet smakprov: ”Längre mot öster rör han sig i en fabelvärld, som han av namnen att döma måste ha funnit i äldre grekiska berättelser, vilka i sin tur bygger på missförstånd eller ren diktning eller måhända en blandning av bådadera.”²⁸

När det gäller själva kärnfrågan om det norska folkets relationer till de omgivande nationerna, utgick Keyser först och främst från språkliga förhållanden. ”Språkförhållandena äro dock över huvud taget den säkraste grunden och det som man så att säga med nödvändighet måste utgå från för att vinna vissa fullständigt fasta stödjepunkter, till vilka man sedan kan ty sig för att ej alltför mycket sväva ut på gissningarnas stora tummelplats. Språket är nämligen det skarpaste uttrycket för ett folks särprägel, och språkligt släktskap – väl att märka när det rör sig om ett inre släktskap, som framträder i språkens grundväsen, i deras uppbyggnad – antyder alltid folksläktskap.”²⁹

Här befinner sig Keyser helt och hållet inom ramen för den språkuppfattning som hade utarbetats i traditionen från Herder till Humboldt. I sina försök att bedöma de berättande källornas utsagor likaväl som i sina allmänna betraktelser omkring ”folksläktskap” bygger han uttryckligen på de nyare paradigmatiske arbetena på den tyska och nordiska filologins område (Jakob Grimm, Rasmus Rask).

Den hypotes som Keyser försökte demonstrera, den så kallade invandringsteorin, behöver vi inte gå närmare in på i detta sammanhang. Hypotesen gick ut på att norrmännen hade invandrat norr- och österifrån och att de efterhand hade trängt undan de icke-nordiska germanska stammar som då skulle ha befolkat de sydliga delarna av Skandinavien. Hypotesen sattes snabbt för nedgörande kritik. Det påpekades att man svårligen kan föreställa sig ett åkerbrukande folk på vandring genom lappmarken med kvinnor, barn och husdjur.³⁰

Det som är intressant för oss i detta sammanhang är inte så mycket innehållet i Keyzers teori som det förhållandet att han

med detta verk etablerade ett mönster som kunde ligga till grund för den fortsatta forskningen. Detta är begynnelsen till det som med tiden skulle utveckla sig till en hel forskningstradition känd under namnet "den norska historiska skolan". I detta mönster ingår det både grundläggande antaganden om vad språk och historia och vetenskaplig verksamhet är för något och metodiska regler som den vidare forskningen kunde bygga på. Med etableringen av ett mönster av detta slag uppstår möjligheten för det som i den vetenskapsteoretiska litteraturen ofta kallas för "normalvetenskaplig forskning".³¹ Det är Keyser och de andra samtida pionjärernas stora insats att de lade förhållandena till rätta för normalvetenskaplig forskning på det humanvetenskapliga området.

I och med grundandet av universitetet i Kristiania och i någon mån också i och med tillkomsten av muséet i Bergen (1825), som långt senare, efter det andra världskriget, blev Norges andra universitet, hade de *institutionella* förhållandena tillrättalagts för mera systematiskt vetenskapligt arbete i landet. Dessutom måste också vissa *intellektuella* villkor uppfyllas för att vetenskapliga discipliner skulle kunna etableras. Till dessa villkor hör först och främst skapandet av ämnesspecifika paradig. Också i Norge kännetecknas utvecklingen på adertonhundratalet av en fortlöpande professionalisering och specialisering. Detta innebär att mängden av paradig efterhand ökar på de olika vetenskapliga områdena, inklusive humaniora. Specialiseringen verkar som en pådrivande kraft i professionaliseringen av det humanistiska området likaväl som av det naturvetenskapliga området.

När Keyser utnämndes till docent vid Det Kongelige Fredriks universitet år 1828, angavs hans verksamhetsområde som "Historie og Statistik med Forpligtelse især at foredrage Fædrelandets Historie, dets Oldsprog og Antiquiteter". Vid sidan av Peter Andreas Munch tillhör han därmed också den nordiska filologins grundare i Norge. Munch var den mest

dominerande figuren av dessa två. Han framstår som den ledande gestalten i norskt kulturliv över huvud taget på 1840- och 50-talen. Han har karakteriserats som ”den egentlige bäraren av den nationella renässansen”.³² Den jämförande språkforskningen låg den gången i händerna på Christopher Andreas Holmboe, som inspirerades av Franz Bopp till att jämföra sanskrit och gammalnorska. Också han bidrog sålunda till etablerandet av den norröna filologin i landet. Då Munch dog 1863, markerade det enligt den tyske filologen Möbius slutet på ”den nordiska filologins guldålder i Norge”³³

Utbyggnaden av det språkvetenskapliga området med den allt starkare specialisering och professionalisering som är utmärkande också för detta område framgår tydligt om man jämför läget i landet 1823 med situationen 1911, då universitetet såg tillbaka på sitt första sekel. 1823 fanns det sammanlagt tre lärartjänster i filologiska ämnen på universitetet. 1911 omfattade listan professurer i grekisk filologi, klassisk filologi (latin), semitiska språk, germansk filologi, romansk och engelsk filologi, landsmålet (det som numera kallas för nynorsk) och dess dialekter, slaviska språk, gammalnorska och det isländska språket och litteraturen; extraordinära professurer i egyptologi, sanskrit och jämförande språkvetenskap, indisk filologi och finsk-ugriska språk; och dessutom flera docenturer och lektorat i franska, engelska, tyska med mera.³⁴

Den omfattande satsningen på språkvetenskapliga ämnen i Norge på 1800-talet och i början på 1900-talet motsvarades inte av någon liknande utbyggnad av de estetiska disciplinerna, som var svagt företrädda då. Den förste professorn i litteraturhistoria, Chatrinus Bang, innehade sitt ämbete från 1869 till 1898 och har gått till historien mest på grund av att han under denna avsevärda period inte publicerade ett enda litteraturhistoriskt arbete. Han var mycket lärd men överdrivet självkritisk, skrev hans efterträdare Gerhard Gran 1911.³⁵ Och Bang är ju inte det enda exemplet på att den kritiska atmosfären vid

universiteten kan verka förlamande på eljest goda begåvningar.

Den förste professorn i konsthistoria i vårt broderland var Lorentz Dietrichson (1834–1917). Han tillhörde de produktiva, både på litteraturhistoriens och på konsthistoriens område. Från 1700-talet finner man ett växande intresse för konst i Norge, som manifesterade sig i utställningar, privata samlingar, artiklar om konst och konstnärer i populära magasin av samma slag som florerade i det svenska riket på 1700-talet och 1800-talet. Det är publikationer med namn som *Skilling-Magazinet*, *Almuevennen* och *Illustreret Nyhedsblad*, som ofta rapporterade om aktuella utställningar eller inkluderade en artikel om något klassiskt konstverk. Men, skrev Dietrichson i en översiktsartikel från år 1912, ”att konsten hade en *historia*, som ingick som ett viktigt led i själva världskulturen såväl som i den nationella kulturens historia – det såg ut att ha undgått det allmänna medvetandet totalt.”³⁶ Dietrichson tillträdde den nyupprättade professuren 1876 och möttes till att börja med av åtskillig skepsis. Detta var en ”damvetenskap” enligt de mera illasinnade kritikerna.

För att konsthistorien skulle kunna uppstå som en vetenskaplig disciplin måste åtminstone följande intellektuella förutsättningar vara uppfyllda: de tre begreppen ’konst’, ’historia’ och ’vetenskap’ måste föreligga i en någorlunda välutvecklad form. Konstens frigörelse från hantverk och liknande praktiska verksamheter skedde under 1700-talets lopp nere på kontinenten, men det tog sin tid innan det nya konstbegreppet slog igenom i Norge, som konsthistorikern Siri Meyer har visat i sin avhandling om konstvetenskapens uppkomst i Norge. Och detsamma måste man säga om begreppen ’historia’ och ’vetenskap’. Modeller för den vetenskapliga behandlingen av konstverk i ett historiskt perspektiv utvecklades under 1800-talets första hälft i Tyskland (von Rumohr och andra), och den första professuren i konsthistoria upprättades 1844 vid universitetet i Berlin. Men modellerna måste också importe-

ras och anpassas till de lokala förhållandena i Norge.

Till de intellektuella förutsättningarna för etableringen av ämnet konsthistoria som vetenskaplig disciplin hörde utvecklandet av adekvata begrepp om konst, historia och vetenskap. Detsamma kan sägas om hela det vetenskapliga fältet. För att en vetenskap om ett visst verklighetsområde skall kunna komma till stånd måste man för det första göra sig ett begrepp om detta områdes karaktär. För att man skall kunna etablera ämnesområden som språkvetenskap, religionsvetenskap, litteraturhistoria, kulturhistoria och så vidare måste alltså begrepp som 'språk', 'religion', 'litteratur' och 'kultur' föreligga i en någorlunda välartikulerad form. För det andra måste det klargöras vad det vetenskapliga består i på vederbörande område. Och för det tredje måste själva historiebegreppet föreligga i en någorlunda klar form för att historiska vetenskaper av det slag som 1800-talets humanvetenskaper representerade skulle kunna uppstå. Begreppsutveckling av detta slag är en nödvändig betingelse för att de humanistiska vetenskaperna skall kunna etableras. Det framstår som en intressant uppgift att spåra dessa begreppsutvecklingskeenden i utvecklingen av alla de specialiserade humanistiska discipliner som växte fram på 1800-talet och 1900-talet, i Norge, i Sverige och i många andra länder.

Teatervetenskapens uppgift

Den historistiska positivismen blev den dominerande ideologin på humaniora-området från och med 1800-talets andra hälft. För att få ett bättre grepp på vad detta innebar skall vi nu se på ett par exempel som är hämtade från den relativt unga teatervetenskapens fält.

Teatervetenskapen har som egen disciplin omkring hundra

år på nacken. Mot slutet av 1800-talet växte det fram en förståelse av att det som kännetecknar teatern som konst inte helt kan fattas med de metoder som har utvecklats inom litteraturvetenskapen. Det teatrala konstverket bygger ofta på ett litterärt verk, en dramatext. Men dramatik och teater är inte detsamma. Teatervetenskapens egentliga grundläggare, professor Max Hermann i Berlin, inskräppte i början av 1900-talet att teatervetenskapen alltid måste behandla de dramatiska texterna *från teatersynpunkt* och att en universitetsinstitution för teatervetenskap i tillägg till texterna måste behandla sådana teman som regi, estetik, bildkonst, byggnadskonst, musik, teaterns sociala, rättsliga och tekniska aspekter, och sist men inte minst själva skådespelarkonsten.³⁷

När Max Hermann skrev detta, var den positivistiska ideologin helt dominerande i vetenskapernas värld. Den faktapositivistiska betoningen av empiriska belägg ledde t.ex. till att det blev föreslaget att den nya teatervetenskapliga disciplinen borde följa de framgångsrika naturvetenskapernas exempel. Också teatervetenskapen behövde laboratorier. "Ingen vetenskap klarar sig idag utan experiment, alla behöver ett laboratorium för praktiska försök, också den empiriska estetiken, och sålunda också scenestetiken."³⁸

Låt oss nu se på ett par texter som behandlar teatervetenskapens mål. Båda texterna är skrivna av äldre teaterhistoriker, som när de skrev sina texter i början av 70-talet kunde se tillbaka på ett långt livs arbete som teatervetenskapliga forskare. Den ena texten är en artikel av Gösta M. Bergman, "*Teatervetenskapens forskningsfält – en introduktion*", som ingår i boken *Om teatervetenskap* (1973) tillsammans med en annan artikel med titeln "*Ur teaterhistoriens bilderbok*". Den andra texten är avslutningssidorna i Heinz Kindermanns tiobandsverk om Europas teaterhistoria, *Theatergeschichte Europas* (1974), en "epilog" där författaren reflekterar över avsikterna med sitt monumentala verk.

Gösta M. Bergman var – det visar han inte minst i artikeln ”Ur teaterhistoriens bilderbok” – en äkta humanist med stor historisk lärdom. Men när han presenterar sitt ämne, uppträder han som äkta positivist. När vi karakteriserar honom som ”positivist”, är det bl.a. följande fem drag vi tänker på:

(1) Bergman befattar sig inte alls med historiefilosofiska scheman av det slag som var populära på 1800-talet, inte minst hos Hegel och hans efterföljare. Hos Bergman finner man inte några antaganden om att historien har en riktning och ett mål (exempelvis världsandans självupptäcktsprocess eller nationalandans framväxt). Texten kan i all sin soberhet läsas som en reaktion mot allt som har med ”spekulation” och ”romantik” att göra.

(2) I stället finner man en stark betoning av de hårda fakta som historiska discipliner måste bygga på. Teaterhistoria som vetenskap måste bygga på de lämningar från det förflutna som föreligger nu. Det källkritiska arbetet blir grundläggande också i teaterhistorikerns arbete.

(3) Likaså finner man ett avvisande av allt som har med värderingar att göra. Det vetenskapliga arbetet innebär objektiv, värdeneutral forskning.

(4) Grundvalsproblematiken reduceras till metodlära. Den vetenskapsteoretiska självreflektionen inskränks med andra ord till det minimum som man anser vara nödvändigt för upplärningen av nya forskare på området.

(5) Författens egen position döljs efter bästa förmåga. Den allmänna misstänksamheten mot luftiga spekulationer leder också till att premisserna för teaterhistorikerns egen verksamhet stort sett inte blir tematiserade på annat vis än i form av metodiska betraktelser omkring källkritik.

Bergman ser på teatervetenskap som en estetisk disciplin som

är nära besläktad med litteraturvetenskap och konstvetenskap. Det centrala på dessa tre områden är (skriver han) ”studiet av själva budskapet”, alltså det litterära verket, konstverket och teaterföreställningen.³⁹ Huvuduppgiften på alla dessa estetiska områdena är att studera själva verken. Men på det teatervetenskapliga området står man inför en speciell svårighet i det att konstverken inte längre finns, till skillnad från de dikter, romaner, målningar o.s.v. som är de andra estetiska vetenskapernas objekt. Följaktligen måste man börja med att rekonstruera teaterföreställningarna innan man kan sätta igång med t.ex. genetiska, komparativa och strukturella analyser av verken. ”Den teatervetenskapliga forskningens *primäruppgift* måste vara att med olika metoder söka återskapa och studera föreställningen-scenkonstverket under olika epoker och i olika genrer, även om våra möjligheter att komma åt referensramarna är begränsade, dvs. hur de skapande artisterna och den samtida publiken upplevde betydelsen av ordet och bilden som symboler.”⁴⁰ I artikeln ”Ur teaterhistoriens bilderbok” skriver han på samma sätt att det gäller att låta föreställningarna eller teaterformerna i olika epoker få leva om sitt liv – ”i vår fantasi”. Det ligger nära till hands att anta att uttrycket ”få leva om sitt liv” anspelar på Pär Lagerkvists drama *Mannen som fick leva om sitt liv* och att Bergman önskar antyda en analogi mellan författarens kreativa användning av fantasin och forskarens re-kreativa användning av fantasin för att återskapa det som konstnären en gång skapade. Bakom detta ser det ut att ligga en romantisk estetik och hermeneutik (inlevelsensläran som var populär bland 1800-talets historiker), men detta utvecklas inte i Bergmans text. Det skulle ju också vara oförenligt med hans nyktra positivism att gå närmare in på sådana saker, som alltså dock visar sig spela med i hans text.

Den största delen av Bergmans presentation av teatervetenskapens forskningsfält ägnas i stället åt en klar och översiktlig genomgång av teatervetenskapens källmaterial. Källmaterial-

let består av: (1) den litterära texten, (2) ännu existerande lämningar från föreställningen, (3) dekorationsskisser, kostymskisser, regiböcker, (4) bilder (och här kunde man nu tillägga film- och videoupptagningar), (5) skriftliga dokument, minnesanteckningar, recensioner, teaterhistoriska arbeten m.m.⁴¹

Att det ligger dolda inslag bakom texten som är med på att styra den kan man konstatera inte minst av den enkla anledningen att Bergman inte själv gör det som han säger att han skall göra. När han skisserar några stadier i Europas teaterhistoria, försöker han inte att rekonstruera några enskilda föreställningar. Det han gör är att visa något av den europeiska teaterns utveckling. Avsnittet om den italienska renässansen börjar med följande mening:

Den romerska kyrkans senliturgiska spel under 1400-talet kan vara en lämplig övergång till den italienska renässansens teater, vars största insats i det teaterhistoriska perspektivet var skapandet av den moderna teaterbyggnaden, vad vi kallar "hovteatern", och den illusionsskapande perspektivscenen med fonder och kulisser och hela det maskineri, som ända till 1900-talets början ju var allenarådande på våra teatrar.⁴²

Här talas det om "det teaterhistoriska perspektivet" – en storhet som inte beskrivs närmare i den systematiska framställningen av teatervetenskapens natur. Här framgår det att teaterhistorikern själv har med sig något i bagaget när han ämnar beskriva teaterlivet i det förflutna, något som kommer i tillägg den källkritiska skolning som Bergman betonar själv. Teaterhistorikern har med sig ett "perspektiv" på de delar av historien som han eller hon intresserar sig speciellt för. Av det korta citatet ovan framgår det att det i detta perspektiv ingår ett medvetande om vad som är nytt i en epok och vad som är ett vidareförande av existerande traditioner. Och det framgår

också av den citerade meningen att det i perspektivmedvetenheten ingår förtrogenhet med en mängd teaterspecifika förhållanden som har sina egna benämningar ("senliturgiskt spel", "hovteatern", "kulisser" o.s.v.). Teatervetenskapen har sitt eget språk, som delvis består av äldre tiders egna fackuttryck, delvis av nutidens teatervetenskapliga begreppsreper-toar.

När Bergman faktiskt bedriver teaterhistoria och inte bara talar om teaterhistorieskrivning, så är det fenomenen tradition och förnyelse som står i fokus. Detta är nu inte totalt frånvarande i den teoretiska presentationen. När Bergman kritiserar den marxistiskt inspirerade teaterforskningen (inte minst den så kallade återspeglingssteorin om förhållandet mellan konst och samhälle), så kommer han också in på det som verkligen ligger honom på hjärtat. "Kontinuitet och tradition å ena sidan och personligt nyskapande, förnyelse utöver rådande normer å andra sidan kan inte gärna bortses ifrån."⁴³ Men det är ett understatement. Det handlar inte bara om något som man inte gärna kan se bort ifrån. Det handlar om det som är själva kärnan i historikerns verksamhet.

Kärnan i historikerns verksamhet är inte att återuppleva tidigare tiders upplevelser. Wilhelm Dilthey framhävde redan i början på 1900-talet att detta ger en skev bild av de historiska vetenskaperna. (Att Dilthey kritiserade inlevelseshermeneutiken redan då har inte förhindrat att myten om inlevelse och återupplevande har fått leva vidare i den vetenskapsteoretiska litteraturen. När Carl G.Hempel kritiserade hermeneutiken i sin artikel "*The Function of General Laws*" år 1942, var det just denna föråldrade och klart ohållbara varianten som han tog upp. Han har senare upprepat sin ståndpunkt i ett antal böcker och har också fått många efterföljare.)⁴⁴ Historikern använder de existerande lämningarna från det förflutna för att rekonstruera utvecklingslinjer och för att ordna det empiriska materialet på ett överskådligt sätt. Också detta kommer

Bergman in på utan att göra något stort nummer av det. Det existerande källmaterialet ”kan bli utgångspunkter för studier i olika riktningar, över t.ex. en skådespelares, regissörs, dekoratörs liv och verk, stilförändringarna under en period (spelstil, regi, scendekoration), teaterarkitekturen eller rekonstruktion och analys av en separat väsentlig iscensättning”.⁴⁵ Här dyker ytterligare ett väsentligt inslag i de estetiska disciplinernas begreppsrepertoar upp: begreppet ‘stil’ och det besläktade begreppet ‘stilförändring’. Vad är det som t.ex. teaterhistoriker faktiskt gör när de företar en stilanalys eller beskriver stilistiska utvecklingsprocesser? Det tillhör de centrala uppgifterna i de estetiska ämnenas vetenskapsteori att försöka klargöra det.

I den hermeneutiska filosofiska litteraturen skriver man ibland om den dubbelhet som är karakteristisk för all förståelse av andra epoker, samhällen och kulturer. I tvärkulturell förståelse handlar det om försök att förstå kulturella fenomen som ingår i en förståelseram med hjälp av begrepp som ingår i en annan förståelseram. Historikern står i sin samtid och ser tillbaka på det förflutna och försöker förstå det förflutna i ljuset av sin samtid och, inte minst, i ljuset av sitt projekt och sina frågor. Hon eller han ställer bestämda frågor till det förflutna och försöker att hitta svar på frågorna i sitt empiriska material. I 1800-talets inlevelseshermeneutik undertrycktes den dubbelheten med hjälp av myten om historikern som osynligt närvarande i det rekonstruerade förflutna. Idealet var att försöka utplåna sig själv och sina egna fördomar och helt generellt sin egen förståelsehorisont, för att på det viset fullständigt kunna smälta in i en förgången tid (eller i en annan ännu existerande kultur – de tvärkulturella förståelseproblemen är de samma antingen det rör sig om diakrona eller om synkrona undersökningar).

Detta är den röda tråden i Hans-Georg Gadammers inflytelserika arbete *Wahrheit und Methode* (Sanning och metod) från

1960. Medvetandet om att historiskt arbete har en sådan dubbelsidighet är också styrande för Kindermanns beskrivning av avsikterna bakom det teaterhistoriska projekt som han lagt ned trettio år av sitt liv på att genomföra. Teaterhistorikern jämför det som har skett under alla de sekler som den europeiska teatertraditionen har existerat och "lyfter fram det tidssymptomatiska och nutidsriktade", skriver han.⁴⁶ Och han betonar att både urvalet och framställningen av de historiska förloppen beror på "den frågandes position", på samma vis som Gadamer gör när han lyfter fram "fråga och svar – dialektiken" som själva kärnan i humanistens verksamhet.⁴⁷

Kindermann konstaterar att han lever i en tid som saknar perspektiv på sig själv. Epilogen har titeln "*Teaterhistoria i en a-perspektivisk tid*". Detta vill han bidra till att ändra på. Skälet för det är det grundläggande antagandet som styr all humanvetenskaplig forskning: för att förstå sig själv måste man förstå andra, för att förstå sin egen samtid måste man ha något att ställa upp mot samtiden, antingen i form av äldre tider eller i form av andra kulturer i nutiden. Max Müller, den jämförande religionsforskningens grundläggare på 1800-talet, uttryckte detta så: "Den som känner till en religion, känner inte till någon."⁴⁸ Jämförelser spelar med andra ord en helt fundamental roll i humanvetenskaperna.

Förståelsen av det förgångna och förståelsen av det nutida flätas in i varann, men för en historisk forskare som Kindermann får det förflutna prioritet. Om vi vill förstå varför dagens teater ser ut som den gör, är vi tvungna att skaffa oss kunskaper om dess historia. Nyckelbegreppen i den humanistiska självförståelse som Kindermann uttrycker är *att känna sig själv, att förstå sig själv*. "Att genomlysna det förflutna är nödvändigt i sig, det tillhör alla kulturnationers livsförutsättningar".⁴⁹

På teaterområdet (och vi kan tillägga att detsamma gäller för alla andra kulturella områden) är det sker nu "tvåspårigt", som

Kindermann formulerar saken. Gammalt och nytt existerar sida vid sida, äldre tiders dramatik framförs omväxlande med nyare verk i dagens europeiska teaterliv. För att förstå något nytt som nytt måste man veta något om det gamla. För att kunna utföra något nytt på ett självständigt och medvetet vis, krävs det kännedom om det som redan finns. Man behöver kunskaper om de "geologiska skikt" som tillsammans bildar de dramatiska och teatrala uttrycksformerna. För att förstå sammanhangen behövs det "ett jämförande klargörande av utvecklingslinjerna", som Kindermann sammanfattar det i en koncis formel.⁵⁰

Kindermann försvarar en "nutidsriktad historieuppfattning" och vänder sig uttryckligen bort från 1800-talets historism.⁵¹ Vad han lägger i det mångtydiga uttrycket "historism" framgår av hans utläggning av Nietzsches essä *Om historiens nytta och skada för livet* från 1873. Historien tillhör det levande på tre sätt, skriver Nietzsche: "den tillhör honom som handlande och strävande, som bevarande och formande, och som lidande som behöver befrielse". Och Nietzsche skiljer på motsvarande vis mellan tre sätt att förhålla sig till historien: *den monumentala, den antikvariska och den kritiska hållningen till historien*. Den aktivt handlande kan låta sig inspireras av historien, historien visar honom vad som är möjligt. Det är den "monumentala" hållningen till historien. Nyttan av den hållningen är att historien visar att "det stora som en gång var möjligt, dock var möjligt och därför kanske åter kan bli möjligt". Faran med detta perspektiv på historien är att det lätt kan hamna i fel händer, med katastrofala konsekvenser.

Nyttan med den antikvariska hållningen ligger i den pietet med vilken det bestående behandlas och bevaras. Faran ligger i att möjligheterna för ny utveckling kan stäckas, historien blir till en förlamande kraft. Det är "den historiska sjukdomen", enligt Nietzsche.

Därför behövs det också en kritisk hållning till historien.

För att kunna leva måste man också befria sig från det förflutna, som ju bland mycket annat också är ett resultat av andras förvirringar, passioner och fel.

Mot den bakgrunden betonar Kindermann att teaterhistorikerns urvalskriterium måste vara både *tidssymptomatiskhet* och *nutidsinriktning*. Urvalet kan vara nutidsinriktat i positiv eller negativ mening. Teater och andra kulturella fenomen utvecklar sig aldrig enspårigt. Det finns alltid alternativ, motföreställningar och andra aspekter.⁵² I detta ligger det två saker: för det första att en historia alltid är en produkt av en eller flera individers arbete i ett bestämt perspektiv; för det andra att det skulle vara fel att skriva t.ex. historien om den europeiska teaterns utveckling bara som förhistorian till nutidens teater.⁵³

Den teaterhistoriska uppgiften blir då inte att återuppliva tidigare tiders teaterföreställningar. Uppgiften blir att framskaffa en kritisk förståelse av teaterns utveckling, till exempel genom att ställa följande två frågor: Varför lyckades något i ett fall men inte i ett annat? Varför gick mottagandet av främmande teaterelement friktionsfritt i några fall men inte i andra?⁵⁴

När Gadamer och andra hermeneutiker försöker beskriva den dubbelhet som kännetecknar historikerns situation, griper de gärna till metaforer som "horisontsammansmältning" och "fråga-svar-dialektik". Med hjälp av de begrepp om verksamheter och mönster som infördes i det första kapitlet i denna bok, kan den grundläggande poängen uttryckas på följande vis. Det som är objektet för det teatervetenskapliga studiet är serier av handlingar på något bestämt område, t.ex. den europeiska teaterns utveckling från de gamla grekerna till våra dagar. Dessa handlingar ingår i verksamheter som styrs av bestämda mönster, teaterpraxisar som styrs av allmänna antaganden och mönsterfall (alltså det som tillsammans är "mönster i vid mening"). Själva det teatervetenskapliga studiet består också av verksamheter, som styrs av bestämda mönster ("klassiska arbeten" i teatervetenskapen, som alla forskare måste

känna till, plus ett antal grundläggande antaganden om vad vetenskap är, vad teater är, vad historia är etc.).

Sammanfattning

Utvecklingen på det humanvetenskapliga området på 1800-talet kännetecknas på samma sätt som på det naturvetenskapliga området av en ökande professionalisering och specialisering. Den lärde humanisten avlöses av den specialiserade yrkesforskaren.

Den historiserande hållningen, med tiden kombinerad med nyktert kritiska faktapositivistiska hållningar, dominerar på hela fältet. Detta gällde också exempelvis de nyetablerade humanistiska ämnena vid Det Kongelige Fredriks universitet i Kristiania och den forskning som bedrevs vid Bergens museum från 1825. Humaniora domineras till långt in på 1900-talet av den historistiska positivismen.

Till det som kännetecknar den historistiska positivismen hör följande:

- Historiefilosofiska scheman av det slag som man finner hos t.ex. Hegel och Marx avvisas.
- Alla antaganden om att den historiska utvecklingen har en riktning och ett mål avvisas.
- I stället betonas de hårda fakta som allt humanvetenskapligt arbete måste bygga på; källkritiken kommer alltmer i centrum, och de källkritiska kraven blir allt strängare med tiden.
- Humanvetenskapernas centrala uppgift ansågs vara att framskaffa historisk förståelse.

- Historisk förståelse uppfattades på 1800-talet och långt in på 1900-talet som ett slags inlevelse i förflutna tiders individer och förhållanden.
- Inlevelsen ansågs kunna uppnås genom att forskaren bortser från nutidens begrepp och erfarenheter, inklusive forskarens eget perspektiv och egna erfarenheter.
- Man försökte upprätthålla en skarp åtskillnad mellan faktautsagor (empiriska utsagor) och värderande utsagor (normer).
- Vetenskaperna skulle vara värderingsfria, ansåg man. Ett centralt inslag i föreställningarna om vetenskaplig objektivitet var kravet att en vetenskapsidkare måste avstå från moraliska och politiska värderingar i sitt vetenskapliga arbete.

5. Humanvetenskap och naturvetenskap

”Språkforskarna har också sitt mikroskop”

Forskarna på det humanistiska området jämförde på 1800-talet gärna sina egna ämnen med naturvetenskaperna. Här kommer några smakprov:

- Hos den jämförande språkvetenskapens grundläggare Franz Bopp heter det i hans huvudarbete, den jämförande grammatiken för sanskrit, avestiska, armeniska, grekiska och så vidare från åren 1833–1852: ”Jag har i denna bok för avsikt att ge en jämförande beskrivning av totaliteten av de i titeln nämnda språken som sammanfattar alla förbindelser dem emellan, en undersökning av deras fysiska och mekaniska lagar och av upphovet till de former som kännetecknar de grammatiska förhållandena.” Boken skulle enligt författarens intention vara en framställning av dessa språks ”fysik eller fysiologi”.¹
- Hos den tyske språkforskaren August Schleicher heter det om språkvetenskapen vid mitten av 1800-talet: ”Liksom naturvetenskaperna har också denna till uppgift att utforska ett område, på vilket de oföränderliga naturlagarnas herradöme kan urskiljas, vilka icke kunna förändras godtyckligt av människans vilja.”
- ”Historikern förhåller sig till sina texter som naturforskarna

ren till sina observationer.” (N. D. Fustel de Coulanges, professor i historia i Strasbourg och Paris, författare till verket *La cité antique* (Den antika staden), 1864, känd för sin stränga tillämpning av källkritiska metoder.

- ”Språkforskarna har också sitt mikroskop och sin kemiska analys, och skarpsinnet i deras överväganden, kombinationer och slutsatser är näppeligen underlägset naturforskarna.” (Wilhelm Scherer, germanist, författare till ett litteraturhistoriskt översiktsverk med titeln *Geschichte der deutschen Literatur*, 1888, som snabbt kom ut i många upplagor och fick stort inflytande.)
- Estetiken (det vill säga det som vi nu kallar för litteratur och konsthistoria) ”går fram på samma vis som botaniken, som med samma intresse studerar än apelsin- och lagerbärsträdet, än furan och björken; den är själv ett slags botanik, tillämpad icke på växter utan på människans verk.” (Hyppolyte Taine, *Philosophie de l'art*, 1866-1869.²)

Dessa uttalanden från framträdande företrädare för de humanistiska ämnena från mitten av 1800-talet och de närmast följande decennierna vittnar om stor respekt för naturvetenskaperna och likaså om en vilja att göra de humanistiska vetenskaperna till verkliga vetenskaper. Men vad är då kriteriet på vetenskaplighet? I dessa citat jämförs humanistiska ämnen av olika slag med en rad naturvetenskaper: fysik, kemi, fysiologi, botanik. De humanistiska ämnena utsätts för tämligen vaga jämförelser med olika naturvetenskapliga discipliner som väl kan antas skilja sig åtskilligt sinsemellan. Går det att uttala sig mera precist om eventuella likheter och olikheter mellan olika humanvetenskaper och olika naturvetenskaper?

Mot slutet av artonhundratalet börjar en vetenskapsfilosofisk debatt om just detta som ännu inte har avslutats. I det följande skall vi hämta fram några inslag i denna efterhand tämligen stora och vittförgrenade diskussion. Först skall vi se

12
på några av de *grundbegrepp* som utformas i den klassiska debatten om humanvetenskap och naturvetenskap omkring sekelskiftet. Det är nämligen begrepp som fortfarande sätter sin prägel på tänkandet omkring detta område, begrepp som 'andavetenskaperna' (die Geisteswissenschaften), 'kulturvetenskaperna', 'idiografiska vetenskaper' och så vidare. Och därefter skall vi kasta ett öga på den långa debatten om vilken roll som hänvisningar till *allmänna lagar* kan och bör spela på det humanvetenskapliga området.

Den klassiska debatten om humanvetenskap och naturvetenskap

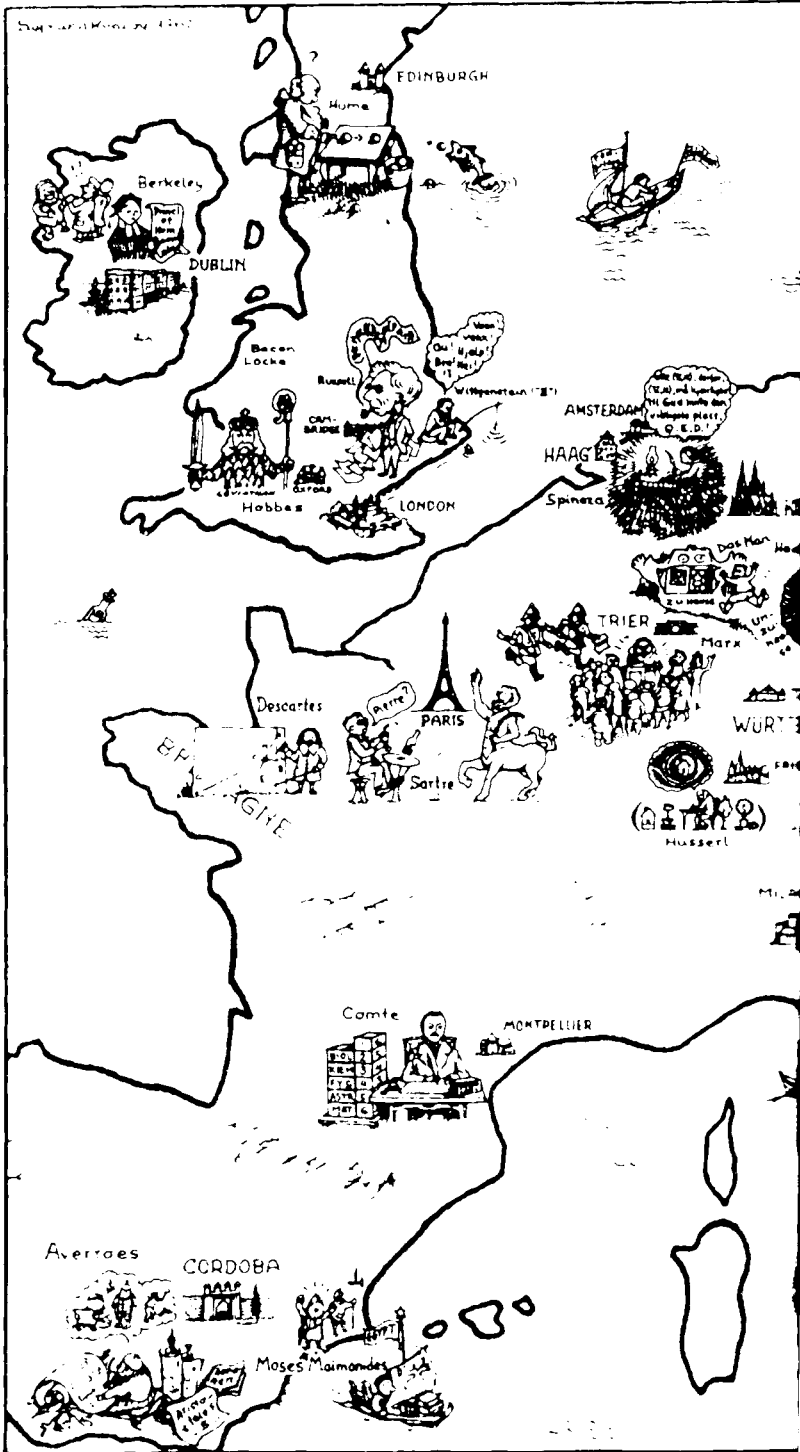
I den klassiska vetenskapstraditionen skilde man mellan *scientia* och *historia*. En vetenskap i sträng mening, *scientia* på latin och *epistémé* på grekiska, skulle behandla eviga och oföränderliga storheter och den skulle utgå från aprioriska principer. *Historia* och andra humanistiska ämnen måste i ett sådant perspektiv framstå som förvetenskapliga aktiviteter, som något som visserligen kräver kunnande (och i den betydelsen är konst) men som inte leder fram till någon djupare insikt. Med den humanvetenskapliga revolutionen omkring 1800 börjar man emellertid, som vi redan konstaterat, att betrakta historieskrivning och andra humanistiska verksamheter som "vetenskaper" i de fall då sådana stränga metodkrav som källkritiken representerade tillfredsställdes.

Men till att börja med hade man inte någon allmänt accepterad benämning på alla de nya specialvetenskaper som växte fram på det humanistiska fältet under 1800-talets lopp. (Uttrycket "specialvetenskaper" går tillbaka till filosofen Schelling, som gjorde en distinktion år 1803 mellan "die Einzelwis-

senschaften”, de partikulära vetenskaperna, i stil med konsthistoria och språkvetenskap, på den ena sidan, och den allmänna vetenskapen, det vill säga filosofin, på den andra sidan.³ Fanns det något som förenade dessa nya vetenskaper förutom det faktum att de inte hörde hemma bland de klassiska vetenskaperna såsom matematik och mekanik?

Ett av de svar som lanserades utgår från det verklighetsområde som de nya vetenskaperna undersöker. Filosofen Hegel använde liksom många andra på 1800-talet ofta och gärna uttrycket ”anda” (*Geist*) som en benämning på det som är speciellt mänskligt. I detta perspektiv betraktades mänsklighetens historia som historien om den mänskliga andans utveckling. När man dessutom tänkte sig att människoandan manifesterar sig på olika vis i olika tidsåldrar och i olika delar av världen (som ”tidsanda” och ”nationalanda”, för att inte tala om mera lokala varianter), så låg det nära till hands att hänvisa till hela fältet av vetenskaper om människan och hennes verk som anda-vetenskaper (*Geisteswissenschaften*). Den förste som gjorde detta systematiskt var filosofen Wilhelm Dilthey i det stora arbetet *Einführung in die Geisteswissenschaften* (Introduktion till andavetenskaperna), vars första del utkom år 1883 och vars andra del förblev ofullbordad.⁴

En syntes av Diltheys livslånga arbete med humanvetenskapernas grundvalsproblem finner man i hans sista arbete, *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*, en titel som vi kan översätta som ”Den historiska världens uppbyggnad i humanvetenskaperna”, publicerad 1910.⁵ I detta arbete betonar Dilthey att den historiskt-sociala verkligheten utgör en enhet. Alla de handlingar, institutioner och verk som man finner i en given kultur är uttryck för en eller annan gemensam tendens, som han i anknytning till Hegel-traditionen kallade för ”människoandan”, ”tidsandan”, ”nationalandan” och dylikt. Målet för allt humanvetenskapligt forskande blir i detta perspektiv att relatera de enskilda företeelserna till de

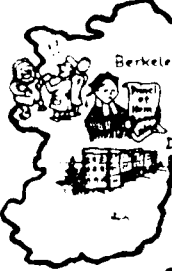

Europa en Noord-Afrika

EDINBURGH

Hume

Berkeley

DUBLIN

Bacon Locke

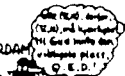

Russell

Wat voor een
Oud tijde
Bred' is!

Wittgenstein (?)

AMSTERDAM

HAAG

Spinoza

Hobbes

LONDON

TRIER

Marx

Descartes

Paris?

PARIS

Sartre

WÜRTEMBERG

Husserl

Comte

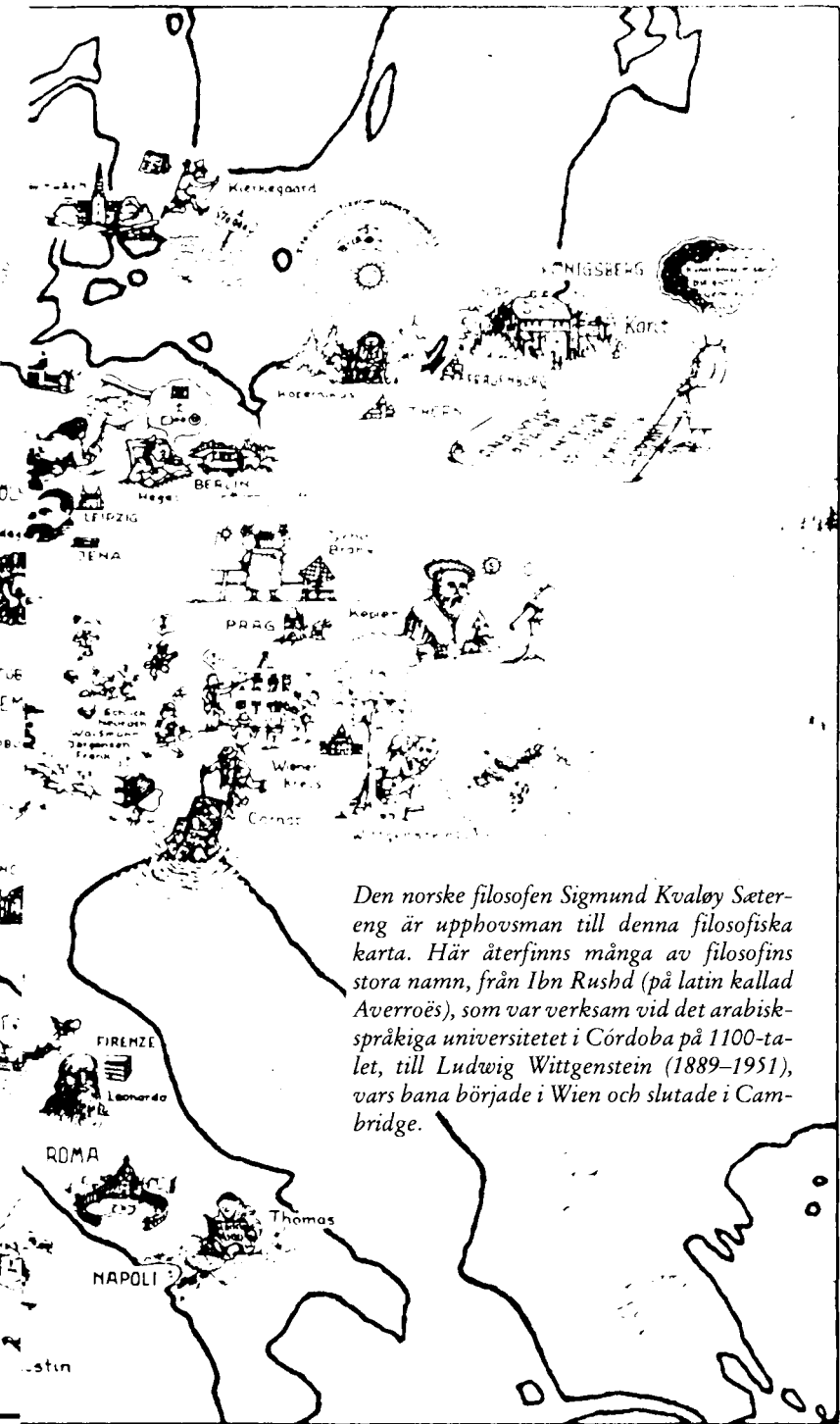
MONTPELLIER

Averroes

CORDOBA

Moses Maimonides

Den norske filosofen Sigmund Kvaløy Sætereng er opphavsman till denna filosofiska karta. Här återfinns många av filosofins stora namn, från Ibn Rusbd (på latin kallad Averroës), som var verksam vid det arabisk-språkiga universitetet i Córdoba på 1100-talet, till Ludwig Wittgenstein (1889–1951), vars bana började i Wien och slutade i Cambridge.

underliggande tendenser som det är forskarens uppgift att tydliggöra. Det som Dilthey kallade för "andavetenskaperna" (die Geisteswissenschaften) och som vi idag nog bäst refererar till med uttrycket "humanvetenskaperna" skulle sålunda utgöra en enhetlig grupp av vetenskaper i kraft av sitt enhetliga territorium. (Att, som ibland sker, översätta "die Geisteswissenschaften" med "andavetenskaperna" är vilseledande – det för lätt tankarna till andar i betydelsen "spöken" och dylikt, vilket ju inte var meningen. Och "andavetenskaperna" är språkligt sett inte någon helt lyckad konstruktion. "Humanvetenskaperna", däremot, fångar det som är kärnan i Dilthey-traditionens perspektiv: det andliga i denna speciella betydelse är just det specifikt mänskliga, det humana.)

Att uppfatta ett verk, en handling, en personlighet eller institution som ett uttryck för bakomliggande krafter eller strukturer eller tendenser av det slag som man på 1800-talet plägade kalla för nationalandan och tidsandan och dylikt, att uppfatta dessa företeelser på detta vis kräver också en egen metod, blev det hävdad av Dilthey och hans efterföljare. Denna metod var inlevande förståelse. På denna punkt uttrycker sig Dilthey tämligen oklart på samma sätt som andra i hans samtid gjorde. Det han var ute efter var uppenbarligen kategorin *mening*. Men man saknade adekvata begrepp på detta område, något som medförde en ansenlig grad av oklarhet i dåtidens vetenskapsteori. Om man talar om inlevelse och förståelse i samma andedrag, är det svårt att låta bli att associera till det som psykologer brukar kalla för "empati". Och över huvud taget medför själva språkbruket en benägenhet att se på den humanvetenskapliga verkligheten i ett psykologiskt perspektiv. Dilthey själv gick till att börja med tämligen långt åt det psykologiserande hållet, men särskilt i sitt sista verk, *Aufbau*, tar han tydligt avstånd från psykologiska utläggningar av det humanvetenskapliga tolkningsarbetet. För att förstå sig själv och sin historia är det inte nog att man känner sig själv inifrån,

påpekade han. Man måste enligt Dilthey kritiskt rekonstruera också sin egen historia, om resultatet skall kunna göra anspråk på objektivitet. Och objektivitet betraktade Dilthey som ett måste för allt vetenskapande värt namnet.

Dilthey försökte karakterisera den historiskt-sociala verkligheten med hjälp av begreppen 'upplevelse', 'uttryck' och 'förståelse'. Den historiskt-sociala verkligheten utgör en komplicerad helhet som består av just dessa tre slag av komponenter, enligt Diltheys förslag. Dessa begrepp, särskilt det sista, 'förståelse', antyder också vad det är som skiljer människans värld från naturen. Man kan säga att vi bara kan *förklara* händelserna i naturen men inte *förstå* dem, eftersom de inte i sig själva är meningsbärande. I så måtto skiljer sig händelser i naturen från handlingar i människans värld, som har en mening som vi kan förstå i den utsträckning som vi besitter den därför nödvändiga kompetensen och visar intresse för saken.

Detta är i korta drag bakgrunden till den indelning i *förklarande och förstående vetenskaper* som man finner hos Dilthey och liknande vetenskapsfilosofer. Vetenskapernas värld kan enligt detta förslag indelas i två sfärer, som båda känneknas av att de utgör ett enhetligt territorium och att de som en konsekvens av områdets karaktär bara kan utforskas med hjälp av en bestämd metod. Naturvetenskapernas område är då naturen, som består av ting som inte i sig är meningsbärande. Detta område kan utforskas med hjälp av orsaksförklarande metoder. Humanvetenskapernas område är enligt Diltheys förslag den historiskt-sociala verkligheten, som består av meningsbärande företeelser (språkliga uttryck, handlingar, institutioner, och alla de ting som är resultatet av mänskligt arbete, konstverk, vetenskapliga arbeten, byggnader och så vidare). Detta område måste på grund av sin speciella karaktär utforskas med hjälp av förstående (hermeneutiska) metoder.

Man kan säga att brottet med den platonisk-aristoteliska vetenskapstraditionen för naturvetenskapernas del bestod i upp-

täckten att naturen kan och bör utforskas med bortseende från allt som har med avsikter och mål att göra. I detta perspektiv innebär många av senare tiders försök att använda naturvetenskaperna som modell för humanvetenskaperna att barnet kastas ut med badvattnet. Ty om Dilthey och hans meningsfränder har rätt, är det just avsikter och mål som är typiska i den mänskliga sfären.

I de humanistiska vetenskaperna arbetar man i våra dagar med många slags metoder, alltifrån filologiska texttolkningsmetoder till kemiska analyser och röntgendiagnostik för att bestämma exempelvis ett redskaps ålder eller ett konstverks tillkomsthistoria. Men enligt det förslag som vi just har betraktat är kärnan i de humanistiska ämnena alltid meningsförståelse. Andra metoder används då och då, som när man använder sig av kemi och andra discipliner som hjälpvetenskaper. De humanistiska disciplinerna är, om man får tro Dilthey och hans efterföljare, i grund och botten *hermeneutiska vetenskaper* till skillnad från de kausalförklarande naturvetenskaperna.

Vad det är som utgör objektet för humanistens förståelse förblir tämligen oklart hos Dilthey. Han talar om konstverket som "uttryck" för konstnärens "upplevelser" som gör det möjligt för iakttagaren att själv erfa dessa upplevelser via verket. En klarare förståelse av vad förståelse innebär utarbetas först senare på 1900-talet. En av nyckelfigurerna på humanvetenskapsfilosofins fält är Ernst Cassirer. I *Zur Logik der Kulturwissenschaften* (Kulturvetenskapens logik) från 1942 använder han uttrycket "kulturvetenskaper" för att hänvisa till det område som Dilthey hade kallat för "die Geisteswissenschaften", andavetenskaperna.⁶ De två begreppen är avsedda att ha samma omfång, men de har olika innehåll. Det är resultatet av att de två begreppen bygger på olika världsuppfattningar (ontologier).

Hos de så kallade nykantianerna omkring sekelskiftet (Win-

delband, Rickert och andra) finns det bara två grundläggande kategorier, nämligen fakta och värden. Naturen består av fakta; den mänskliga sfären, som är uppbyggd av handlingar och resultaten av mänskliga handlingar, är alltid värderelaterad enligt detta förslag som i våra dagar har införlivats med allmänbildningen till den grad att det framstår som en självfallenhet för de flesta att det är precis så som verkligheten är beskaffad. Rickert karakteriserade därför kulturvetenskaperna som "värderelaterade vetenskaper" till skillnad från de "värdefria" naturvetenskaperna.

Mot detta invände Cassirer att till exempel de stilbegrepp som man använder sig av i konsthistorien har en beskrivande funktion. De är inte normativa eller värderande, och därför är det enligt Cassirers mening vilseledande att karakterisera alla humanvetenskapliga begrepp som "värdebegrepp". När konsthistorikern Wölfflin skriver om "barocka" konstverk, till exempel, så ligger det inte någon värdering i detta (till skillnad från det sätt som vi ofta använder ordet "barock" på i andra sammanhang). Och när Wölfflin beskriver övergången från den "lineära" stilen till den "måleriska" stilen (detta är termer som Wölfflin själv införde i sina studier av barockens konst), så är det avsett som en neutral karakteristik som inte innebär att den ena stilen betraktas som den andra överlägsen.⁷

När Cassirer själv behandlar "kulturvetenskapernas" grundvalar, så ersätter han därför sina föregångares referenser till värden med hänvisningar till *symboler*, det vill säga meningsbärande uttryck. Symbolerna är nyckeln till människans natur.⁸ Kulturvetenskaperna är därför enligt Cassirer först och främst *symboltolkande*. Han sammanfattade själv sitt perspektiv väl i följande passus: "Naturvetenskaperna lär oss med Kants uttryck 'att bokstavera fenomenen för att kunna läsa dem som erfarenheter'; kulturvetenskaperna lär oss att tolka symboler för att avslöja det innehåll som ligger dolt i dem – för att det liv som de ursprungligen är framsprungna ur ånyo skall bli synligt."⁹

I den kantianska tradition som Cassirer tillhörde präglades ytterligare två av de vetenskapsteoretiska begrepp som fortfarande ofta används. Jag tänker på distinktionen mellan *idiografiska* och *nomotetiska* vetenskaper. I ett tal som filosofen Windelband höll som universitetsrektor år 1894 yttrade han bland annat följande ord:

erfarenhetsvetenskaperna söker i kunskapen om verkligheten antingen det allmänna i naturlagens form eller det enskilda i dess historiskt bestämda gestalt. Några av dem betraktar den oföränderliga formen, andra de verkliga händelsernas unika innehåll. De förstnämnda är lagvetenskaper, de sistnämnda är händelsevetenskaper. De första belär oss om det som alltid är, de senare om det som en gång varit. Det vetenskapliga tänkesättet är – om ett par nya fackuttryck tillåtes – nomotetiskt i det första fallet och idiografiskt i det andra fallet. Om vi vill hålla oss till de traditionella uttrycken, så kan vi här också tala om naturvetenskapliga och historiska discipliner . . .¹⁰

Skillnaden mellan nomotetiska och idiografiska vetenskaper bygger, som detta Windelband-citat visar, på den platonsk- aristoteliska vetenskapstraditionens begreppspar *scientia* och *historia* med den skillnaden att också de historiska vetenskaperna nu betraktas som *vetenskaper* på samma nivå som naturvetenskaperna. Distinktionen mellan nomotetiska och idiografiska vetenskaper kan emellertid knappast användas för att dra en skarp gränslinje mellan naturvetenskaper och humanvetenskaper på det vis som Windelband synes ha avsett. Med dåtidens kraftiga betoning av det historiska perspektivet i alla humanvetenskapliga discipliner kunde man nog den gången med fog hävda att tyngdpunkten på det humanvetenskapliga området låg just på framställningen av unika historiska händelser och förlopp. Men i våra dagar är detta passé. I human-

vetenskaperna använder man både individualiserande och generaliserande metoder. (Och detsamma stämmer förmodligen också på det naturvetenskapliga området. Men det är nu en annan historia . . .) Men med detta påstående föregriper jag egentligen åtskilligt av det som skall avhandlas i det följande. Många har till exempel försvarat ståndpunkten att alla vetenskaper, både de som behandlar naturen och de som behandlar kulturen, eftersträvar allmänna lagutsagor. Hur ligger det egentligen till med detta? Det är temat för vårt nästa avsnitt.

Förklaring och förståelse i humanvetenskaperna

Enligt det klassiska vetenskapsidealet består en vetenskap, *scientia*, alltid av några grundläggande utsagor, från vilka de mindre grundläggande utsagorna på området i fråga kan härledas med enkla logiska steg. I den vetenskapsteoretiska litteraturen uppträder detta krav ofta som ett krav på vetenskapliga förklarings utformning. Det hävdas nämligen ofta att alla vetenskapliga förklaringar värda namnet måste hänvisa till allmänna lagar. Hos Kant, till exempel, heter det i *Kritik av det rena förnuftet* (1781): "För att förklara givna fenomen kan inga andra ting och förklaringsgrunder anföras än sådana som kan sättas i förbindelse med de givna fenomenen i enlighet med de redan kända lagarna för fenomenen." Och ett halvt århundrade senare skrev Comte på sin mera vaga prosa att "förklaringen av fakta är aldrig något annat än den etablerade förbindelsen mellan olika enskilda fenomen och några allmänna fakta" (*Cours de philosophie positive*, Kurs i positiv filosofi, 1830). Hos John Stuart Mill heter det i hans inflytelserika vetenskapsteoretiska arbete *A System of Logic ratiocinative and*

JÄMFÖRELSENAS ROLL

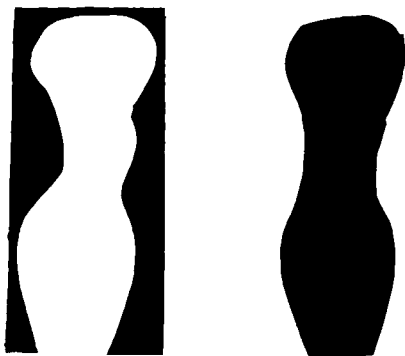
Jämförelser spelar en viktig roll i humanvetenskaperna. "Den som endast känner till en religion, känner inte till någon", skrev den jämförande religionsvetenskapens grundläggare Max Müller (1823-1900). Den komparativa lingvistik hade en blomstringstid på 1800-talet (med Franz Bopp som det mest kända namnet). Man upptäckte att det finns en mängd systematiska likheter mellan ett antal europeiska språk och det gamla indiska sanskrit-språket, något som ledde till omfattande jämförande studier och till spekulationer om ett postulerat indo-europeiskt urspråk.

Jämförelser spelar en viktig roll inte minst i de estetiska disciplinerna, där blicken kan skärpas genom jämförelser mellan olika verk. Sammanställningen av den egyptiska väggmålningen med Matisse-figurerna är hämtad från en av den danska konsthistorikern Marianne Marcussens många studier av perspektiv och bildrumskonstruktion (*Perspektiv. Om rumopfattelse og rumgengivelse*, Köpenhamn 1987).

Trots att de egyptiska figurerna är starkt stiliserade, kan vi uppfatta de kroppsliga formerna. Matisse-klippen är ännu mer stiliserade. De befinner sig i gränslandet mellan föreställande och abstrakt konst. Men i båda fallen är det möjligt för iakttagaren att gå från form till kontur.

Kvinnofigurer av en okänd konstnär i Rekhmires grav i Thebe. Utsnitt från en väggmålning, omkring 1430 f.Kr.

Henri Matisse, Jazz, 1947. Pappersklipp, nu i Statens museum for Kunst, Köpenhamn.

inductive från 1843: "An individual fact said to be explained by pointing out its cause, that is, by stating the law or laws of causation of which its production is an instance" ("Ett individuellt faktum säges ha förklarats när dess orsak har utpekats, det vill säga när man angivit den eller de kausala lagar som dess framkallande är ett exempel på.")¹¹

Men är nu detta krav att alla acceptabla förklaringar måste hänvisa till allmänna lagar tillämpligt också på det humanvetenskapliga området? Många har besvarat den frågan jakande, alltifrån Mill och de humanvetenskapliga positivisterna på 1800-talet fram till de logiska empiristerna och deras efterföljare på 1900-talet. Enligt Karl Poppers och Carl Gustav Hempels förslag, som nu har mer än femtio år på nacken, består alla vetenskapliga förklaringar av tre väsentliga inslag: en beskrivning av den ursprungliga situationen, i vilken skeendet startade; en beskrivning av den händelse eller process som anses behöva en förklaring; och utsagor som anger allmänna lagar (till exempel naturlagar som Ohms lag eller Boyles lag). Alla förklaringar är enligt detta förslag "nomologiska" (ett ord som bygger på det grekiska ordet för lag, "nomos"). Vidare så har alla vetenskapliga förklaringar en deduktiv struktur enligt detta förslag. Beskrivningen av det som behöver förklaring skall följa logiskt från beskrivningen av ursprungssituationen plus de allmänna lagutsagorna. I en acceptabel vetenskaplig förklaring skall sålunda utsagan om det förklaringsbehövande fenomenet följa logiskt som en konklusion från utsagorna om initialsituationen och lagutsagorna, vilka fungerar som premisser i det logiskt giltiga deduktiva argument som en förklaring utgör, om Hempel och Popper har rätt. Alla acceptabla vetenskapliga förklaringar skulle med andra ord vara "deduktiv-nomologiska", om detta förslag är riktigt. Denna redogörelse för vad en vetenskaplig förklaring är kallas ibland för *DN-modellen för vetenskapliga förklaringar*.

Historiska och andra humanvetenskapliga förklaringar har

sällan en tydlig deduktivt-nomologisk struktur. Detta pekar i Poppers och Hempels perspektiv bara på att de humanistiska ämnena ännu är förhållandevis "unga" som vetenskaper. De har inte nått den grad av mognad som kännetecknar de bäst utvecklade naturvetenskaperna, blir det hävdad. Och med de bäst utvecklade naturvetenskaperna brukar man då avse de matematiskt mest raffinerade vetenskapsgrenarna, särskilt inom fysiken. I historia och andra humanistiska discipliner finner man vanligen bara något som skulle kunna kallas för "förklaringskisser", men fullt genomförda vetenskapliga förklaringar lyser för det mesta än så länge med sin frånvaro på humanvetenskapernas område, om man får tro Hempel.¹²

Andra har däremot menat att DN-modellen inte är adekvat för humanvetenskapernas del. I den klassiska debatten om vetenskapliga förklarings natur omkring sekelskiftet påstods det ofta att humanvetenskapernas grundläggande mål skiljer sig från naturvetenskapernas mål. Naturvetenskaperna eftersträvar förklaringar med hänvisning till allmänna lagar. Men humanvetenskaperna strävar mot förståelse av det enskilda som unika fenomen utan att referera till några allmänna lagar, blev det hävdad av filosofer som Dilthey, Windelband, Rickert och andra. Mot den traditionella tesen att alla vetenskaper i grund och botten karakteriseras av samma grundläggande kunskapsintresse, nämligen att finna fram till lagförklaringar, ställs alltså en dualistisk tes. Enligt den dualistiska synen på vetenskaperna kan vetenskapernas värld delas upp i två stora områden, naturvetenskaperna och humanvetenskaperna, som kännetecknas av olika kunskapsintressen. Naturvetenskapernas grundläggande kunskapsintresse skulle vara att orsaksförklara det som sker, och humanvetenskapernas grundläggande kunskapsintresse skulle vara att nå fram till förståelse.¹³

På 1950- och 60-talen bidrog ett antal vetenskapsfilosofer till att teckna en ny bild av vetenskapernas värld. Det föreslogs bland annat att det finns två fundamentala förklarings-

typer i vetenskaperna, för det första lagförklaringar av den typ som DN-modellen försöker att klargöra, och för det andra förklaringar som hänvisar till människors avsikter med det de gör. Georg Henrik von Wright sammanfattade den nya positionen i en bok som utkom 1971 med titeln *Explanation and Understanding*.¹⁴ von Wrights tes är att naturvetenskaperna kännetecknas av en grundläggande förklaringsmodell, DN-modellen; humanvetenskaperna kännetecknas av en helt annan men lika grundläggande förklaringstyp, nämligen avsiktsförklaringsmodellen.

När vi vill förklara en persons handlingar, hänvisar vi ofta till vederbörandes avsikter. Fru Pettersson började springa för att hon ville nå tåget klockan sex, och det var enligt hennes bedömning av läget nödvändigt att springa för att uppnå detta mål. I ett vardagsexempel som detta finns de tre inslag med som är typiska för alla avsiktsförklaringar: för det första finns där en utsaga om en persons avsikter eller mål, för det andra finns där en utsaga om de föreställningar som denna person hade om nödvändiga sammanhang mellan mål och medel, och för det tredje finns där en konklusion som säger något om vad vederbörande faktiskt gjorde för att förverkliga sina avsikter

VARFÖR RITADE HAN SÅ?

Konsthistoriska förklaringar hänvisar ofta till konstnärens avsikter. "Varför framställs till exempel kvinnans vänsterfot som så stor? En förklaring kan peka på att om foten ser alltför stor ut enligt vedertagna begrepp, så är det i själva verket så att foten uppbär en större tyngd och därför ser större ut och känns större och är större. Hela benet som foten är en del av uttrycker genom sin form samma förståelse. Picasso framställer något mer än den synliga situationen, nämligen de fysiska krafterna som ingår i den. Därför är det oundvikligen så att dessa faktorer, som ju också ingår i situationen, måste deformera de traditionella formerna." (Hans Hess, *Pictures as Arguments*, Sussex University Press 1975.)

Pablo Picasso: Kvinna som tvättar fötterna. Teckning, 51 x 38 cm, 1946

när hon ansåg att den rätta stunden för att göra så var inne.

I en avsiktsförklaring av detta slag finns det inte någon hänvisning till allmängiltiga empiriska lagar. Sambandet mellan premisserna och konklusionen i en avsiktsförklaring är begreppsligt, kan man säga. Om en människa verkligen vill nå ett visst mål och om denna människa verkligen anser att det är nödvändigt att göra något vid ett visst tillfälle för att nå detta mål, så ligger det i detta att hon också försöker nå sitt mål genom att tillgripa de därför nödvändiga medlen när tiden har kommit för att göra så. Om hon aldrig gör något för att nå sina mål trots att hon har möjligheter att göra det, så måste vi säga oss att hon pratar i tomma luften när hon uttalar sig om sina avsikter och mål. Vi kräver med andra ord ett visst sammanhang mellan liv och lära.

Avsiktsförklaringar förekommer ofta i humanvetenskaperna. I Maurice Bessets arbete *Art of the Twentieth Century* (1900-talets konst) finns exempelvis följande kommentar till målaren Piet Mondrians geometriska tavlor från 20- och 30-talen: "Enligt Mondrian kan en bild bara uppnå autonomi på ett enda vis, nämligen genom att den behandlas som det den är, ett vertikalt plan. Allt som riktar sig mot en illusionistisk behandling av rummet, vare sig det är perspektiviskt eller inte, måste avlägsnas. Det är inte tal om att se bilden från olika synpunkter. Den får inte erbjuda några vyer. Den måste vara utan fokus ("afokal"). För att uppnå detta fördelas likformiga komponenter så jämnt som möjligt över bildytan. Detta förklarar varför Mondrian till att börja med (då han fortfarande behövde stöd av yttre motiv) valde sådana motiv som träd, byggnadsställningar och havet i vågor kring en pir."¹⁵ Schematiskt kan denna konsthistoriska utläggning sammanfattas på följande vis:

(1) Mondrian försökte uppnå ett estetiskt ideal som kan antydast med uttrycket "måleriets autonomi".

(2) Han ansåg att det enda sättet för honom att uppnå detta ideal var genom att försöka eliminera allt som kunde ge en illusion av djup, perspektiv, ting i verkligheten.

(3) Alltså satte han igång med att försöka eliminera detta när han ansåg att tiden var mogen för det.

För att denna avsiktsförklaringsmodell skall kunna göra den humanvetenskapliga verkligheten rättvisa, måste den emellertid förses med några kvalifikationer.

För det första måste vi lägga till att Mondrian inte började med att formulera ett estetiskt mål, som han sedan arbetade träget på att nå. Hans avsikter var vaga och famlande till att börja med. Hans experiment med olika stilar och uttryckssätt var lika mycket ett sökande efter ett mål som ett sökande efter lämpliga medel för att nå målet. Här som så ofta eljest betingade mål och medel varandra. Avsikter behöver inte alltid föreligga i en klar och välartikulerad form. De kan föreligga i form av intuitioner, en oro som driver på åt ett visst håll. I efterhand kan en sådan oro formuleras som en uttrycklig avsiktsförklaring. Men speciellt i fråga om kreativa skeenden kan detta inte ske på förhand. Ett visst mått av oförutsägbarhet ligger ju i skapandets natur.

För det andra måste vi lägga till att avsikter inte är det samma som vederbörande persons egna formuleringar eller medvetande om sina egna avsikter. Som Ludwig Wittgenstein påpekade i ett manuskript som utgivits under titeln *Filosofiska undersökningar*: "En avsikt är inbäddad i en situation, i mänskliga vanor och institutioner." (§ 337.) Åtskilligt av den kritik som riktats mot hänvisningar till upphovspersonens avsikter i estetiska sammanhang har att göra med aktörernas självförståelse och inte med deras avsikter i den mening vari ordet här används. Det gäller till exempel den klassiska kritiken av intentionsbegreppets användning i litteraturkritik och litteraturhistoria, Wimsatts och Beardsleys gemensamma artikel "The

Piet Mondrian i sin ateljé i Paris. Foto i tidskriften De Stijl 1924.

Intentional Fallacy” (Avsiktsmisstaget).¹⁶ Dessa författare förutsätter tydligen att en konstnärs avsikter är något helt annat än hans verk, och det stämmer på avsiktsformuleringar men inte på de avsikter som faktiskt bakats in i själva konstverken.

I den konsthistoriska litteraturen, till exempel, är de ymnigt förekommande hänvisningarna till konstnärernas avsikter ofta tvetydiga. Ömsom refererar man till de avsikter som faktiskt är uttryckta i de föreliggande arbetena, ömsom refererar man till konstnärernas försök att i ord uttrycka sina avsikter. Konsthistorikern Alois Riegl slog ned på denna tvetydighet i sina föreläsningar vid universitetet i Wien för bortåt hundra år sedan. Å ena sidan hänvisar han själv till konstnärernas avsikter i sina analyser. Den sidan av avsiktsbegreppet fångas in av Riegls begrepp ’konstvilja’. *Intentional* terminologi är över huvud taget ett karakteristiskt inslag i konsthistoriska framställningar. Det hänvisas ofta till det som konstnärerna försökte uppnå, vad de ville, vad deras program var. Och å andra sidan kritiserade Riegl skarpt konstnärernas egna försök att formulera sina avsikter, vilket han uppfattade som något typiskt för ”den moderna subjektivismen”. Som särskilt avskräckande exempel anförde han Federigo Zuccaros traktat *L'idea dé pittori, scultori e architetti* (Torino, 1607), men kritiken gällde också många senare konstnärers försök att instruera allmänheten om vad de ”egentligen” hade varit ute efter.

”Enligt Mondrian kan en bild bara uppnå autonomi på ett enda vis, nämligen att den behandlas som det den är, ett vertikalt plan. Allt som riktar sig mot en illusionistisk behandling, vare sig det är perspektiviskt eller inte, måste avlägsnas.”

(Konsthistorikern Maurice Basset i en kommentar till Piet Mondrians abstrakta målningar från mellankrigstiden.)

För *det tredje* måste vi tillägga att avsiktsförklaringar kan vara ganska komplicerade. I en uppsats från 1964 tar den norske konsthistorikern Staale Sinding-Larsen upp frågan varför kyrkan Il Redentore i Venedig skiljer sig på flera vis från de andra byggnader som har samme arkitekt till upphovsman, alltså Palladio. Det gäller inte minst de andra kyrkorna i samma stad som ritats av Palladio (San Giorgio Maggiore och San Francesco della Vigna). Efter en detaljerad genomgång av Il Redentores säregenheter framlägger Sinding-Larsen hypotesen att Palladio först hade ritat en kyrka av ett annat slag (med en centraliserad lösning), att detta förslag förkastades av uppdragsgivaren och att arkitekten då på kort tid var tvungen att ändra sitt förslag till en kyrka med traditionell basilikastruktur. Den första varför-frågan som konsthistorikern ställde sig var: "Varför skiljer sig Il Redentore från andra byggnader av samma slag av samme arkitekt?" Hans hypotes för till en hel rad andra varför-frågor: "Varför blev den centraliserade lösningen förkastad?" "Och varför framfördes detta förslag över huvud taget?" "Varför fick han så kort tid på sig för att omarbete förslaget?" Svaren på dessa frågor formuleras med hjälp av en intentional terminologi som lätt kan inpassas i avsiktsförklaringsmodellen. I fråga om det första spørsmålet skriver Sinding-Larsen bland annat detta: "Det föreligger inga uttalanden om detta från den aktuella tiden, men det viktigaste motivet har tydligen helt enkelt varit den funktion som kyrkan skulle ha. Det var nödvändigt att göra ett rum som var tillräckligt stort för de människomängder som skulle närvara vid de officiella ceremonierna, särskilt den årliga *Andatan*, samtidigt som rummet indelades så att det blev en klar skiljelinje mellan det allmänt tillgängliga skeppet och presbyteriet, som var reserverat för de högst uppsatta statliga och kyrkliga storheterna."

Svaret på denna varför-fråga är alltså utformat som en beskrivning av aktörernas mål och deras föreställningar om vil-

ka medel som var nödvändiga att tillgripa för att nå dessa mål. Den raffinerade argumentationen i Sinding-Larsens artikel kan brytas upp i en serie små manövrar, som alla har den struktur som avsiktsförklaringsmodellen klargör.

Avsiktsförklaringar spelar en ledande roll i konsthistorien, något som man lätt kan övertyga sig om genom att ta några smakprov från litteraturen på detta område. Men det är också alltid möjligt att gå vidare från avsiktsförklaringarna och fråga sig varför aktörerna hade de intentioner som man anser sig kunna konstatera att de hade. Detta är *den fjärde* och sista kommentaren som vi vill komma med till avsiktsförklarings-schemat. Vi kan då med fördel återvända till Wittgensteins anmärkning om att avsikter är inbäddade i situationer, vanor och institutioner. Den handlandes avsikter är beroende av handlingssammanhanget på olika vis, vilket kan leda till en rad andra förklaringstyper – inflytandeförklaringar, funktionalistiska och strukturalistiska förklaringar av olika slag.

De avsikter som är viktigast för den konsthistoriska forskningen och för humaniora generellt är de institutionaliserade intentioner som nedfaller sig i estetisk praxis och andra verksamheter. För att få fram något av det som ligger i detta skall vi kort betrakta ytterligare ett exempel från konstens historia. Leonardo da Vincis "Nattvarden" kan som alla andra konstverk betraktas på två tämligen olika vis. För det första kan tavlan betraktas som ett konstverk utan beaktande av dess ursprungliga kontext. Detta är konnässörens hållning till verket, som låter dess estetiska egenskaper träda i förgrunden. Denna hållning till bilder uppmuntras starkt av den nutida formen av konstnjutande, som i stor utsträckning bygger på reproduktioner (först kopparstick, senare fotografier och diabilder), som frikopplar bilden från det fysiska och sociala sammanhang som den ursprungligen hörde hemma i. För det andra kan man rikta uppmärksamheten mot den funktion som tavlan hade i sin ursprungliga miljö, inbegripet de verksamheter som tavlan ingick i.

Gunnar Danbolt, den norske konsthistorikern, påpekar i en artikel om Leonardos "Nattvard" att tavlan inte är helt korrekt konstruerad om man utgår från de vedertagna reglerna för en centralperspektivisk framställning. Bordet och figurerna är nämligen överdimensionerade, som ett par andra konsthistoriker redan tidigare hade påpekat. När det gäller ett tekniskt geni som Leonardo är det föga troligt att han skulle begå en sådan blunder utan att vilja något speciellt med det. Avvikelserna måste rimligtvis vara avsedda som sådana från konstnärens sida. Varför? För att få fram ett svar på den frågan går Danbolt först till andra framställningar av den första nattvarden för att få fram det som är originellt i Leonardos version av detta motiv. En jämförelse med tidigare nattvardsframställningar visar att det inte var något nytt när Leonardo knöt samman det fysiska rummet och bildrummet så att det avbildade bordet framträdde som ett fjärde bord utöver de tre andra i munkarnas matsal i dominikanerklostret Santa Maria delle Grazie i Milano. Detta var, som Danbolt demonstrerar, en genrekonvention. Det nya i Leonardos variation på temat var enligt Danbolt "hans varken-eller-struktur, detta att han varken skapade en illusion av refektoriets förlängning in i bildrummet eller markerade något skarpt brott utan i stället

AVSIKT OCH VERK

Arkitekten Palladios kyrka *Il Redentore* (bilden t.v.) skiljer sig på flera sätt från hans andra verk, till exempel de två andra kyrkorna i Venedig som han också är upphovsman till (*San Giorgio Maggiore* och *San Francesco della Vigna*). Konsthistorikern Staale Sinding-Larsen har föreslagit att Palladio ursprungligen ritade en annan typ av kyrka och att han i all hast måste revidera sitt förslag. Varför förkastades det första förslaget? Varför var det så bråttom? De svar som konsthistorikern föreslår illustrerar en förklaringstyp som är vanlig i konsthistoria och många andra humanistiska vetenskaper: avsiktsförklaringar (teleologiska förklaringar).

lät nattvardsbordet fungera som ett förmedlande led mellan refektoriet och bildrummet”.

För att förklara det som är speciellt med Leonardos framställning av Jesu sista måltid analyserar Danbolt därefter den funktion som den gemensamma måltiden hade i munkarnas liv på den tid då målningen blev utförd. Måltiderna hade en mycket central funktion i klosterlivet, visar det sig. Den symboliska betydelse som tillades de gemensamma måltiderna var så stor att matsalen fick en status som närmar sig själva kyrkorummet; den var ett heligt rum. Målningen hade tillsammans med de texter som lästes upp under de eljest stillatigande måltiderna delvis en aktualiserande funktion. Bilden inskärpte att abbotens måltid tillsammans med munkarna var en religiös handling av samma slag som Jesu sista måltid tillsammans med sina lärjungar. Kristus intog faktiskt sin kvällsmat hos dominikanerna i Milano, som Goethe formulerade saken efter ett besök på platsen.

Men alla inslag i Leonardos målning kan inte förklaras med hänvisning till aktualiseringsfunktionen, om man får tro den norske konsthistorikern. Tavlan har också en historisk aspekt. Den påminner om det som skedde en gång i det förflutna på en speciell plats. För att förklara egenheterna i Leonardos framställning av den första nattvarden måste vi enligt Danbolt pendla mellan en aktualiserande och en historisk tolkning. Med utgångspunkt i den historiska tolkningsvarianten framstår det som obegripligt varför det avbildade bordet är en kopia av de verkliga borden i matsalen i Milano-klostret. Och med utgångspunkt i den aktualiserande tolkningsvarianten blir det svårt att förklara varför Judas framhålls så starkt, skriver Danbolt. (Men han pekar själv på att poängteringen av Judasfiguren kan tolkas som en etisk uppmaning till munkarna att inte svika gemenskapen.) Klosters verksamhet och funktion beskrivs träffande just genom denna pendling mellan de två tolkningssätten, hävdar Danbolt: ”Den historiska tolkningen

klargör villkoren för den gemenskap som munkarna upplever genom den aktualiserande tolkningen.”

Konstnärens avsikter kan med andra ord klargöras genom att man närmare beskriver den funktion som bilden hade i det sammanhang som den tillverkades för. De avsikter som är relevanta för förståelsen av verket är de som är betingade av den praxis som verket ingår i, i detta fall en religiöst färgad verksamhet.

På vetenskapernas område kan man finna en lång rad olika förklaringstyper. Om von Wrights tes i *Explanation and Understanding* håller, kan denna mångfald reduceras till två grundläggande förklaringstyper, för det första den deduktiv-nomologiska förklaringstypen (som von Wright föreslår är fundamental på naturvetenskapernas område) och för det andra den typ av förklaringar som vi just har illustrerat med ett antal exempel från det humanvetenskapliga området (och som von Wright föreslår är lika grundläggande på det området som lagförklaringarna är inom naturvetenskaperna).

von Wrights tes har mött motstånd från dem som fortfarande försvarar enhetsvetenskapstesens. Hempel och hans efterföljare har fortsatt att hävda att alla acceptabla vetenskapliga förklaringar måste hänvisa till allmänna lagar och att detta är vad som faktiskt sker också på det humanvetenskapliga området, vare sig humanisterna själva vet det eller inte. Mot detta brukar det framhållas att de exempel på allmänna lagar i humanistiska ämnen som har framlagts inte håller för en närmare granskning.

Låt oss se på ett exempel igen. I en artikel av historikern Knut Mykland om varför Fredrik IV av Danmark-Norge gick med på att avstå från Norge 1814 förekommer bland följande utsaga: ”En människa berövas inte en kär familjeklenod utan att fråga sig om det är möjligt att få den tillbaka.” Vad är det för slags utsaga som historikern här kommer med? En möjlighet kunde vara att det rör sig om en empirisk utsaga, en psy-

kologisk hypotes som kan ingå som en allmän lagsats i en deduktivt-nomologisk förklaring.¹⁷ En annan möjlighet kunde vara att det egentligen bara är en analytiskt sann utsaga, alltså ett påstående som är sant på grund av sin mening och som därför saknar empiriskt innehåll. För att citera den norske filosofen Audun Øfsti som tillhör enhetsvetenskapstesens kritiker: "Ansträngningarna att 'få det tillbaka' är ju inte minst ett mått på hur kär familjeklenoden är. Detta betyder inte nödvändigtvis att historikerns (i detta fall Myklands) framställning är 'tom', utan empiriskt innehåll. Men detta innehåll, med andra ord det empiriskt-hypotetiska inslaget, ligger i det perspektiv som införs - 'att avstå från något som man gillar' - för att se om materialet kan 'låsas upp' med den 'nyckeln'."¹⁸

På bägge sidorna i denna debatt är man överens om att man måste hänvisa till något allmänt när man skall förklara enskilda historiska händelser. Men man är inte överens om vad detta allmänna består i. Enligt enhetsvetenskapstesens protagonist består det allmänna i *generella lagar*, på det humanvetenskapliga området likaväl som på det naturvetenskapliga området. Och enligt enhetsvetenskapstesens kritiker består det allmänna i *allmänbegrepp* snarare än allmänna lagar. När Øfsti skriver om att finna den "nyckel" som kan användas för att "låsa upp" materialet, är han tydligen ute efter de begrepp som bör användas för att klargöra situationen. Den avgörande frågan för historikern i vårt exempel blir då: *Vad* var det som Fredrik IV gjorde? Vilka begrepp bör vi använda för att beskriva händelserna på ett sådant vis att skeendet framstår som begripligt för oss? Från Audun Øfstis och min synpunkt sett överförenklar enhetsvetenskapstesens försvarare över hövan när de framställer alla hänvisningar till något allmänt som referenser till universella lagar av det slag som är vanligt på naturvetenskapernas område.

Sammanfattning

Under 1800-talets lopp fick naturvetenskaperna en allt större prestige, och det blev vanligt att forskarna på det humanvetenskapliga området framställde sin egen forskning som lika "vetenskaplig" som naturvetenskaperna. I den långa debatt om humanvetenskap och naturvetenskap som började mot slutet av 1800-talet myntades många av de vetenskapsteoretiska uttryck som fortfarande används: uttryck som "andavetenskaper", "humanvetenskaper" och "kulturvetenskaper" till skillnad från "naturvetenskaperna"; "historism" och "positivism"; distinktionen mellan "nomotetiska" och "idiografiska" vetenskaper; och så vidare.

Humanvetenskaperna uppfattas efterhand av många som förstående verksamheter till skillnad från de kausalförklarande naturvetenskaperna. Med tiden växer det fram en förståelse av vad det är som skiljer humanvetenskapernas undersökningsområde från naturvetenskapernas territorium: i humanvetenskaperna handlar det om mänskliga handlingar och institutioner som är meningsbärande. Det rör sig om målriktade handlingar, meningsbärande verk, skeenden som delvis styrs av betraktelser angående mål och medel och värden som aktörerna vill förverkliga eller undgå.

I en kausalförklaring förklaras enstaka händelser eller förlopp med hänvisning till allmänna lagar. I den mer än sekellånga diskussionen om förklaring och förståelse i humanvetenskaperna finner man än försvar av enhetsvetenskapstesens ("Alla vetenskaper använder sig av samma grundläggande förklaringschema"), än kritik av denna tes. Kritikerna har ibland gått in för ett dualistiskt motförslag ("Det finns två grundläggande typer av vetenskaper, nämligen förklarande och förstående vetenskaper"). Både enhetsvetenskapstesens och den dualistiska ståndpunkten innebär kraftiga överförenklingar.

Vi leds därmed i riktning mot en vetenskapsfilosofisk plu-

ralism: "Det finns vetenskapliga verksamheter av många olika slag, som utmärks av olika förklaringsmönster och tolkningsförfaranden."

6. 1900-talet – från strukturalism till postmodernism

När 1800-talet gick mot sitt slut och det tjugonde århundradet skymtade vid horisonten, var humanvetenskaperna väletablerade medlemmar av vetenskapernas värld. Solida forskningstraditioner hade utvecklats på de estetiska områdena (litteraturhistoria, konsthistoria, musikhistoria), på den politiska historians område, på det språkhistoriska området och så vidare. Karakteristiska drag i dessa humanvetenskaper var den höga uppskattningen av det historiska perspektivet och ett starkt intresse för noggrann granskning av föreliggande fakta. Det är detta som har sammanfattats under namnet "historistisk positivism".

Både människan och samhället uppfattades nu som föränderliga storheter, och humanvetenskapernas uppdrag uppfattades som uppgiften att beskriva och förklara sådana utvecklingskeenden. Det fanns också en kraftig koppling till pedagogiska och politiska mål. Det var visserligen en allmänt utbredd föreställning att vetenskaplig verksamhet har ett egenvärde, bortsett från dess eventuella nyttovärden i praktiska användningssammanhang. Men till de högst prioriterade forskningsprogrammen hörde de som kunde användas för nationalpedagogiska syften. Att utforska och förmedla det egna folkets historia, det egna språkets historia, nationallitteraturens historia, över huvud taget den nationella kulturens framväxt genom tidernas lopp, framstod som väsentliga uppgifter i dåtidens nationalstater. De bästa humanisterna fick därför också centrala

roller i kulturlivet. De var ledande krafter i den gemensamma uppgiften att bygga upp den egna nationen, som i sin tur ingick i den övergripande uppgiften att förvalta, utveckla och sprida den västerländska civilisationen över hela klotet.

Både den historistiska positivismen och det nationalpedagogiska programmet har efterhand utsatts för kritik på 1900-talet, och detsamma gäller den naiva tron på den västerländska civilisationens välsignelser. I detta kapitel skall vi först se på en del av bakgrunden till humanvetenskapernas tämligen genomgripande förvandling på 1900-talet, nämligen den förändrade människosynen. Sedan skall vi följa en utvecklingslinje i humanvetenskaperna på 1900-talet, som passar utmärkt bra för att illustrera den nya människosynens effekter på det humanvetenskapliga området, nämligen de forskningstraditioner som växer fram med den strukturalistiska språkvetenskapen som modell. Vi skall också referera en del kritiska synpunkter som har riktats mot den klassiska strukturalismen under de sista åren.

Det måste understrykas att strukturalism-exemplet bara är ett bland många möjliga exempel från det varierade landskap som nutidens humanvetenskaper utgör. Som vanligt avslutar vi med en sammanfattning av några av de viktigaste poängerna.

Den dolda människan

Humanvetenskapernas område kan sägas omfatta alla människans kulturella aktiviteter och produkter. Uppfattningarna om vad humanvetenskaperna egentligen handlar om är därför beroende av hur man ser på människans natur och hennes plats i världen. I vår europeiska tradition uppfattades människans natur länge på ett statiskt vis, som något som i grund och botten inte förändrar sig genom historiens lopp. Med den

humanvetenskapliga revolutionen omkring år 1800 modifieras detta inslag i den platonisk-aristoteliska traditionens vetenskapssyn och världsbild. I den historistiska traditionen uppfattas människan som en föränderlig storhet, som något som utvecklar sig genom tiderna.

Men detta rubbade inte det grundläggande antagandet att världen har en fast och oföränderlig struktur och att människan har sin givna plats i det universum som en gång skapades av Gud. Människan betraktades som universums medelpunkt. Och människan ansågs vara olik andra varelser i världen till sitt väsen. Människan var till skillnad från djuren och andra levande väsen utrustad med själ och fri vilja, med förnuft och myndighet inte bara över sin existens utan också pålagd ett särskilt ansvar för förvaltandet av naturens rikedomar i största allmänhet.

Detta perspektiv på människan och hennes plats i världen har reviderats med eftertryck under de senaste 150 åren. Uppfattningen att människan är världens centrum hade fått en första stöt då Kopernikus på 1500-talet föreslog att jorden inte är universums mittpunkt utan bara en planet bland flera andra som rör sig i banor runt solen, som Kopernikus föreställde sig som centrum i universum. Vid 1800-talets mitt utmanades den traditionella människouppfattningen grundligt av en annan naturvetenskap, nämligen biologin. Charles Darwin publicerade sitt arbete om arternas uppkomst, *On the Origin of Species*, i november 1859. Hela upplagan strök med på en dag. I detta verk föreslogs det att de existerande djur- och växtarterna är resultatet av en lång historisk utveckling. Arterna kommer och går. Det är bara de bäst utrustade som kan vinna i "kampen för tillvaron", som Darwin formulerade det. (Den fullständiga titeln på Darwins huvudarbete är: *Arternas uppkomst genom det naturliga urvalet och de mest gynnade rasernas överlevnad i kampen för tillvaron.*)

Detta förutsatte att världen har en mycket längre historia

Simone de Beauvoir
(1908–1986)

Agnes Heller
(f. 1929)

Fram till slutet på 1800-talet var kvinnor stort sett utestängda från forskningens värld. På 1900-talet har andelen kvinnor ökat starkt på humaniora-området såväl som på de flesta andra forskningsfält. Här en handfull prominenta filosofer från 1900-talet.

Edith Stein
(1891–1942)

Susanne K. Langer
(1895–1985)

Hanna Arendt
(1906–1975)

ditills hade antagit. Nu började man tänka i årmiljoner i stället för några få årtusenden. Det brvter med den kristna skapelseläran, som den hade uppfattats till dess, och också med de platonska och aristoteliska uppfattningar om världens statiska struktur som efter hand hade inlemmats i den kristna traditionen. Och vad värre var, det innebar också ett brott med föreställningen om människan som skapelsens krona. Människan framställdes nu som ett djur bland alla andra, som råkat utveckla speciella egenskaper som befrämjar denna arts överlevnad i kampen för tillvaron. ”Skillnaden mellan människan och de högre djuren är visserligen stor, men det är avgjort en gradskillnad och inte en väsensolikhet”, skrev Darwin.¹

Den biologiska utvecklingsläran verkade vara oförenlig med det traditionella kristna perspektivet på världen. Reaktionerna har under de senaste 140 åren växlat mellan totalt förkastande av utvecklingsläran eller totalt förkastande av det religiösa perspektivet och försök att förena det vetenskapliga och det religiösa perspektivet på något vis. När läkaren och psykologen Sigmund Freud höll föreläsningar om psykoanalysens grunder i mitten av 1910-talet, beskrev han Kopernikus som upphovsmannen till den första stora kränkningen av människans naiva egenkärlek och Darwins utvecklingslära som nästa stora angrepp på människans överdrivna självuppfattning: ”den biologiska forskningen berövade människan hennes påstådda privilegium att vara ett väsen som skapats på ett speciellt vis genom att visa att hon härstammar från djurens rike och att hon därför har en outplånlig animalisk natur”.²

Den tredje och enligt Freuds egen mening största kränkningen av människans storhetsbegär var hans egna undersökningar av det mänskliga medvetandets begränsade prestationsförmåga. I traditionen från Descartes och 1700-talets upplysningsfilosofi hade man antagit att människan med tiden kan frigöra sig från sina fördomar och föråldrade traditioner. Genom att använda sitt förnuft kan människan själv skapa sig en

bättre värld. I sitt arbete med hysteriska och neurotiska patienter kom Freud fram till uppfattningen att den största delen av människans själliv försiggår i det omedvetna. Våra medvetna föreställningar är bara toppen av ett isberg. Mestparten av vårt psykiska liv utspelar sig i det dolda under medvetandets yta men visar sig mer eller mindre otydligt i våra drömmar, i våra spontana felsägningar, i våra tvångshandlingar. I drömmarna kommer våra önskningar till uttryck, men i förvrängd form. I vårt psyke finns det nämligen en censurapparat, som Freud döpte till "överjaget", och där utövar andra auktoriteter sin makt utan att vi själva vet om det. Det kan till exempel vara faderns eller moderns röst som talar i mitt inre utan att jag själv genomskådar det rätta förhållandet. Mina egna tankar och önskningar förvrängs, men förvrängningarna sker inte slumpmässigt.

I sitt arbete med människors drömmar ansåg sig Freud kunna spåra två grundläggande mekanismer, som han kallade för "förskjutning" och "förtätning". Med sina kunskaper om det undermedvetnas mekanismer kan den psykologiske yrkesutövaren tolka det manifesta dröminnehållet och finna dess dolda mening, det latent innehåll. Drömmarnas yta, det de omedelbart handlar om, uppfattas som tecken på bakomliggande förhållanden, som symboler som behöver tolkas. En äldre kvinnlig patient drömmer till exempel om två skalbaggar som befinner sig i en liten ask. Hon måste släppa dem lös, annars kvävs de. När hon öppnar asken, flyger den ena skalbaggen utmattad ut genom fönstret. Den andra krossas när hon stänger fönstret. I sin analys av detta exempel förbinder Freud drömbilderna med kvinnans tidigare upplevelser, inte minst på det sexuella området. Hon oroar sig för sin åldrande och just då frånvarande man, som tydligen har potensproblem. Den krossade skalbaggen kan relateras till det potensbefrämjande medel som kallas "spansk fluga", vilket består just av söndermalda skalbaggar. "Skalbagge" heter på tyska "Maikäfer"

(majbagge) – kvinnan gifte sig i maj månad och minns detta som en olycklig period av sitt liv; och så vidare.³

Samtidigt som Freud höll sina tidigare nämnda introduktionsföreläsningar om psykoanalys publicerades Ferdinand de Saussures föreläsningar i allmän språkvetenskap posthumt (*Kurs i allmän språkvetenskap*, 1916, som vi skall se närmare på i nästa avsnitt). Läran om språkets djupstrukturer kan betraktas som en analogi till Freuds analyser av medvetandets latenta innehåll. Både de Saussure och Freud bidrog till att avslöja bakomliggande strukturer som fungerar utan att aktörerna är medvetna om det. Både Freud och de Saussure bidrog till att avtäcka den dolda människan och kan därför båda två räknas som strukturalismens grundläggare, även om det är de Saussure som brukar framstå som portalfiguren i detta sammanhang.

Ytterligare ett namn bör framhävas när man behandlar temat den dolda människan. Det är namnet på en forskare som levde på 1800-talet men som fick stort inflytande först på 1900-talet: Karl Marx. Också Karl Marx och den samhällsvetenskapliga forskningstradition som utgår från hans arbeten tillhör det som mest effektivt bidragit till att punktera det som Freud kallade för människans ”naiva kärlek till sig själv”, våra uppblåsta föreställningar om vår egen arts roll i universums historia. En av Marx grundläggande teser var att historien i första hand inte formas av våra idéer, vårt tänkande. Vårt tänkande är i stället bestämt av de rådande samhällsförhållandena, närmare bestämt av den ekonomiska produktionsapparat som kännetecknar den sortens samhälle som vi råkar leva i. Egentligen rör det sig om ett samspel mellan produktivkrafternas och tänkandets utveckling, det som brukar kallas för ”dialektisk materialism”, men tyngdpunkten ligger enligt Marx på produktivkrafterna. Det är de som til syvende og sist faller utslaget i den historiska utvecklingen.

Med det enorma genomslag som Marx synpunkter fått på

1900-talet är det befogat att räkna också honom som en av dem som mer än de flesta bidragit till att ge människan som tänkande väsen en mera blygsam roll än vad hon tillskrivits i den filosofiska traditionen från Platon till Descartes och Kant och Hegel. Det framstår i våra dagar som helt självfallet att individen i stor utsträckning formas av samhällsstrukturer som den enskilda människan blott i begränsad utsträckning kan överskåda.

Klassisk strukturalism och semiologi

Humanvetenskapernas område framstår inte längre som ett enhetligt område av det slag som Dilthey och Windelband och deras samtida föreställde sig. Det är inte längre övertygande att hävda att *alla* humanvetenskaper är förstående till skillnad från de förklarande naturvetenskaperna. Det är inte längre övertygande att karakterisera *samtliga* humanistiska vetenskaper som genomgående idiografiska eller individualiserande eller historiska på det vis som man med fog kunde göra för hundra år sedan.

Till det som mest bidragit till att förändra bilden av det humanvetenskapliga området under 1900-talet hör brottet med historismen som sammanfaller med de synkrona studiernas genombrott på människovetenskapernas område. Pionjärfiguren hette Ferdinand de Saussure. Hans huvudarbete *Cours de linguistique générale* (Kurs i allmän språkvetenskap) bygger på föreläsningssanteckningar som gjordes av studenter vid universitetet i Genève under åren 1907-1911 och utgavs 1916 efter de Saussures död.⁴ Med detta arbete fick den moderna synkrona språkvetenskapen sitt första stora mönsterexempel.

I den historistiska traditionen dominerade det historiska perspektivet totalt. Att förstå något i människans sfär framstod

som detsamma som att spåra dess historia. Men i egenskap av språkanvändare vet vi alla att detta inte stämmer i praxis. Vi förstår meningar och uttryck på vårt eget språk utan att behöva veta något som helst om detta språks historia. de Saussure uttryckte saken på följande vis: "Det första som slår en när man utforskar språket, är att för det talande subjektet existerar inte språkets succession i tiden: det står inför ett tillstånd. Därför måste lingvisten som vill förstå detta tillstånd glömma allt som har frambragt det och ignorera diakronin."⁵

de Saussure upptäckte med andra ord sagt den färdighetskunskap och den förtrogenhetskunskap som vi alla besitter i egenskap av språkanvändare. Som svensktalande personer vet vi allesammans vad ordet "inte" betyder och hur det kan användas, utan att kunna formulera de regler som styr våra språkliga verksamheter. Också en historiskt inriktad språkforskare måste utgå från den föreliggande färdighets- och förtrogenhetskunskapen på det språkliga området när hon eller han till exempel försöker klargöra serien av uttalsförändringar som har lett fram till det nutida ordet "inte". Språkets utveckling måste förstås som en utveckling från en synkroni till en annan, som de Saussure formulerade det en gång.⁶

Uppgiften blev då att utveckla en begreppsapparat som kunde användas för att förvandla de existerande färdigheterna på det språkliga området till artikulerat vetande, till påståendekunskap. Ferdinand de Saussure lade själv grunden till detta i sina föreläsningar. Andra har fullföljt hans uppslag. Därmed var grunden lagd för den strukturalistiska traditionen i språkvetenskapen.

Mönsterexempel på strukturalistiska analyser kan man finna på fonologins (eller fonemikens) område, det vill säga studiet av de meningsskiljande ljuden i olika språk. På svenska betyder "katt" något annat än "ratt". "k" och "r" är alltså två olika fonem på svenska. Däremot spelar det ingen roll vilket av de allmänt utbredda r-ljuden man använder. "Ratt" utta-

lat med rullande tungspets-r betyder detsamma på svenska som "ratt" uttalat med frikativt "r", till exempel. Dessa två "r"-ljud tillhör samma svenska fonem. de Saussure föreslog själv att den begreppsapparat och de metoder som han bidrog till att utveckla kunde visa sig vara lika användbara på alla andra områden där det rör sig om meningsbärande företeelser, uttryck som kan tolkas och förstås. Alla meningsuttryck, alla "symboler" (som Ernst Cassirer skulle ha sagt) eller "tecken" (som de Saussure själv uttryckte det) ingår i system av kontraster och likheter som påminner om det system som ett givet språks fonem tillsammans utgör. de Saussure föreställde sig därför möjligheten av ett antal "teckenvetenskaper" eller "semiologiska vetenskaper" som skulle ha till uppgift att utforska "tecknens liv i deras sociala sammanhang".⁷ Det namn som de Saussure föreslog som beteckning för dessa teckenvetenskaper in spe, "semiologi", är nu allmänt vedertaget som benämning på en väletablerad men omstridd forskningstradition. (Ibland används en annan benämning som härstammar från den amerikanske 1800-talsfilosofen Peirce, nämligen "semiotik".)

Det semiologiska forskningsprogrammet har nu utprovats på både samhällsvetenskapernas och de estetiska vetenskapernas områden. På 1800-talet hade de estetiska disciplinerna antagit en historisk form: det handlade om *litteraturhistoria*, *konsthistoria*, *teaterhistoria* och så vidare. Med upptäckten av texters och andra meningsverks synkrona dimension öppnade sig en möjlighet att utveckla vetenskaper om litteratur, konst, teater etc. som kunde förena historiska (diakrona) med synkrona (till exempel strukturalistiska) metoder.

En av de mest framträdande gestalterna inom den forskningstradition som nyligen har döpts till "den klassiska strukturalismen" (till skillnad från den senaste utvecklingen, "nystrukturalismen", som vi återkommer till i nästa avsnitt) är den franske socialantropologen Claude Lévi-Strauss.⁸ Han kunde

bygga på de Saussures språkvetenskap och inte minst på efterföljaren Trubetzkoy's systematiska behandling av ljudläran, fonemiken, och såg en möjlighet att för första gången i historien utveckla en *vetenskap* om samhället inspirerad av språkvetenskapliga metoder och perspektiv. Och med "vetenskap" menade Lévi-Strauss i enlighet med den platonisk-aristoteliska traditionens *scientia-ideal* att söka efter oföränderliga storheter som styrs av universella lagar. Genom överförandet av den fonemiska metoden till exempelvis studiet av primitiva folk kommer det att öppnas möjligheter till att formulera "nödvändiga sammanhang" och att upptäcka "allmänna lagar", skrev Lévi-Strauss i en artikel som publicerades 1945.⁹

Några år senare formulerade han samma poäng på följande vis:

Av alla sociala företeelser är det hittills bara språket som har undersökts på ett sådant vis att det kan tjäna som föremål för en vetenskaplig analys i egentlig mening, så att vi sätts i stånd att förstå dess utveckling och kan förutsäga dess förändringssätt. Detta är resultatet av den moderna forskningen omkring fonemikens problem, som har lyckats överskrida de språkliga fenomenens ytliga medvetna och historiska uttryck och nått fram till den grundläggande objektiva verklighet som består av system av relationer som är produkter av omedvetna tankeprocesser. Frågan är nu om det är möjligt att åstadkomma något liknande när det gäller analysen av andra sociala företeelser. Skulle en sådan analys kunna föra till resultat av samma slag? Och om den sista frågan besvaras jakande, kan vi då också sluta oss till att alla former av socialt liv egentligen är av samma natur – det vill säga, består de av beteendesystem som utgör projektioner på det medvetna, socialiserade tänkandets nivå av allmängiltiga lagar, vilka styr människosinnets undermedvetna aktiviteter?¹⁰

Här har vi i ett nötskal programmet för den strukturalistiska forskningsansatsen på de olika humanvetenskapliga områdena. Lévi-Strauss har själv försökt att utnyttja "den fonemiska metoden" i analyser av släktskapsstrukturer i olika typer av samhällen och i analyser av myter. Myter kan enligt Lévi-Strauss delas upp i minstadelar, "mytem", i analogi med ljudlärans "fonem". Myter skall, om den strukturalistiska hypotesen visar sig hålla stånd, uppvisa en liknande struktur av motsättningar som systemen av betydelseskiljande ljud gör i alla naturliga språk.¹¹

Därmed har vi lämnat samhällsvetenskapernas egentliga område och kommit in på ett av de humanistiska kärnområdena: analyser av litterära texter och muntligen traderad litteratur. Om myter kan analyseras som enheter som är ordnade i enlighet med allmängiltiga lagar, så borde det gå att närma sig alla andra former av litteratur på ett liknande vis. På det sättet övergår den strukturalistiska ansatsen till att bli en litteraturvetenskaplig metod. Claude Lévi-Strauss har själv i samarbete med en annan av den klassiska strukturalismens grundläggare, Roman Jakobson, utfört en analys av en dikt av Charles Baudelaire som ett exempel på metodens möjligheter. Låt oss bekanta oss med deras framställning som ett smakprov på vad strukturalism och semiologi kan tänkas innebära. Dikten i fråga är "Les chats", "Katterna", som ingår i diktsamlingen *Les Fleurs du Mal*, Det ondas blommor, först utgiven år 1857. Den svenska översättningen är gjord av Ingvar Björkeson.¹²

LES CHATS

*Les amoureux fervents et les savants austères
Aiment également, dans leur mûre saison,
Les chats puissants et doux, orgueil de la maison,
Qui comme eux sont frileux et comme eux sédentaires.*

*Amis de la science et de la volupté,
Ils cherchent le silence et l'horreur des ténèbres;
L'Érèbe les eût pris ses coursiers funèbres,
S'ils pouvaient au servage incliner incliner leur fierté.*

*Ils prennent en songeant les nobles attitudes
Des grands sphinx allongés au fond des solitudes,
Qui semblent s'endormir dans un rêve sans fin;*

*Leurs reins féconds sont pleins d'étincelles magiques,
Et des parcelles d'or, ainsi qu'un sable fin,
Étoilent vaguement leurs prunelles mystiques.*

KATTERNA

*Den hete älskaren, ej mindre än den stränge
och kyske forskaren, blir, när han levat länge,
en kattens trogne vän och håller den i ära.
Som de är dessa husdjur frusna, stationära.*

*De sätter vällust högt och tigande begrundan;
till skuggors värld av skräck drar de sig ofta undan,
och avskyr tjänande och tvång; till intet gagn
besvor dem Erebos att draga Mörkrets vagn.*

*I lång meditation, behagfullt sträckta ut
liknar de sfinxerna, i ensam letargi
försjunkna, sovande i drömmar utan slut.*

*De tunga länderna ses gnistra av magi,
och som med stoftfin sand är regnbågshinnans sten
besådd med guldfragment i hemlighetsfullt sken.*

Baudelaires dikt har en viss form. Den är en sonett, alltså en dikt som är uppbyggd på ett visst vis med rim i en viss ordning. Det som Jakobson och Lévi-Strauss är ute efter är något annat, nämligen den helhetsstruktur som uppstår genom alla de upprepningar och kontraster som är inbyggda i dikten på olika nivåer. Det gäller alltså alla de inslag som är verksamma i texten på den fonetiska nivån (ljudnivån), den fonologiska nivån (de minsta betydelseskiljande elementens nivå), den morfologiska nivån (ordnivån), den syntaktiska nivån (de grammatiska konstruktionernas nivå), den semantiska nivån (det vill säga meningsnivån, betydelsenivån). Om man antar att det finns strukturer i dikten på alla dessa nivåer, blir diktens helhetsstruktur det som uppstår genom förbindelserna mellan alla delstrukturerna i den.

Här kan vi bara komma med några smakprov på vad analysen går ut på. Den som vill få en mera rättvisande bild, måste gå till Jakobsons och Lévi-Strauss egen text (som också finns översatt till svenska).¹³ (1) Dikten har, säger de, en tredelad struktur, som bygger på kontrasten mellan aktivitet och passivitet. I den första strofen framställs katterna som passiva väsen som iakttas utifrån av älskare och vetenskapsmän. I den andra strofen ses katterna också utifrån, enligt Lévi-Strauss och Jakobson. Här observeras katterna av mörkrets makter. Men nu framstår djuren som aktiva. Och i de två sista stroforna ses katterna både utifrån och inifrån, och motsättningen mellan aktivitet och passivitet upphävs. Katterna kan verka passiva, men enligt analysförslaget intar de denna hållning aktivt. (2) Den första och den sista strofen har en gemensam grammatikalisk struktur som skiljer dem från de två mellersta stroforna. I den första och den fjärde strofen finner man nämligen två subjekt, ett verb och ett objekt; både subjektet och objektet är försedda med bestämmningar; och en motsvarande uppbyggnad finns inte i de två andra stroforna. (3) Jakobson och Lévi-Strauss hävdar vidare att katterna och sfinxerna har en androgyn ka-

raktär, de är både manliga och kvinnliga på samma gång och kan därför betraktas som en syntes av dessa motsatser. För att stödja detta sitt påstående påpekar författarna bland annat att det i Baudelairens dikt ingår feminina ord med maskulina rim.

Litteraturhistorikern Sven Storelv påpekar i en kommentar till den föreslagna analysen att Jakobson och Lévi-Strauss inte har något kriterium för att avgöra vilka av alla de möjliga kontraster och parallelliteter som en vaken läsare kan finna i dikten som är poetiskt signifikanta. Och därför framstår deras diktanalys som godtycklig. Att förekomsten av honkönsord med maskulina rim skulle antyda tvekönhet och att detta dessutom skulle återspegla diktarens egen karaktär är, för att slå ned på en av många möjliga punkter i analysen, föga rimligt om man beaktar det förhållandet att kön i bokstavlig mening inte har något som helst att göra med maskulina och feminina rim.¹⁴

I sina anmärkningar till Lucien Goldmanns analys av samma Baudelaire-dikt, som bygger vidare på Jakobsons och Lévi-Strauss analys, kommer Storelv till samma konklusion, nämligen "att de påstådda mikrostrukturerna knappast håller för en närmare granskning av texten. Hypotesen kan inte verifieras på mikroplanet. Angående huvudstrukturen så kan inte heller den verifieras på grund av bräckliga homologier och bruk av godtyckliga kategorier."¹⁵ Det är som synes tämligen kraftig kritik som här riktas mot den analys som Jakobson och Lévi-Strauss har föreslagit. Men det hindrar inte kritikens upphovsman, professor Sven Storelv, från att fortsätta att satsa på det strukturalistiska och semiologiska forskningsprogrammet. (Han var till exempel själv med om att grunda ett nordiskt sällskap för semiologi för några år sedan, som höll sin första konferens i Bergen år 1987.)

Det grundläggande antagandet i den strukturalistiska och semiologiska forskningstraditionen är att *all meningsproduktion sker på grundval av strukturer som är uppbyggda på samma vis som*

språkets strukturer. Litteraturforskaren Atle Kittang formulerar det på följande vis: "således blir hypotesen med andra ord att alla meningsbärande aktiviteter inom det sociala rummet i sista instans är manifestationer av en struktur som är homolog med språkets struktur".¹⁶ Man borde då kunna vänta sig att det på alla områden skall vara möjligt att finna grundläggande enheter som motsvarar språkens fonem. Men det har i praxis visat sig vanskligt att lokalisera sådana enheter på andra kulturella och sociala områden, till exempel i analyser av enskilda verk på bildkonstens och filmens områden.

Att studera till exempel en film semiologiskt innebär att se den som ett slags text som styrs av underliggande koder och system. En film är "ett textuellt system", skriver en av de ledande filmsemiologerna, Christian Metz. Metz vänder sig dock mot de försök som hittills gjorts att hitta filmens motsvarigheter till språkets fonem. Det finns en rad förslag i litteraturen på detta område med nybildningar som "kinem", "ikonem", "kadem", "edem" och dylikt. Svårigheten är att ge dessa uttryck en klar mening som verkligen motsvarar det som ordet "fonem" står för i språkvetenskapen. Enligt Metz måste man i stället anta att varje film har sin egen kod med sina egna minstadelar. Den första uppgiften blir då att söka de olika koder som används på filmområdet.¹⁷

I en artikel från 1969 med titeln "The Development of a Semiotic of Film" (Utvecklingen av en filmsemiologi) skriver amerikanen Sol Worth att han anser att "lingvistikens nog kan utgöra en fruktbar utgångspunkt för filmsemiologins utveckling, men att den inte tillhandahåller en färdig, avrundad teori som kan övertas utan vidare och användas som grundvalen för en livduglig filmforskning ... målet måste snarare vara att utveckla en metodologi och en teorikonstruktion som kan ge oss möjligheten att med någorlunda säkerhet säga varför, och med hjälp av vilka regler, som vi är i stånd till att sluta oss till betydelsen av vissa filmtecken och ge oss hopp om att andra

sluter sig till samma betydelser”.¹⁸

Citatet från Sol Worth antyder en helt avgörande fråga: Hur hittar man faktiskt fram till den mening som är nedfäld i en film, till exempel, eller i andra meningsbärande verk? De motsättningar som finns mellan olika ansatser på det bild- och textanalytiska området (i ämnen som konst-, film- och litteraturhistoria) beror inte minst på olika antaganden om meningsproduktionens villkor och olika bedömningar av hur bärkraftig den begreppsapparat egentligen är som kan utvecklas inom de ramar som skisserats av de Saussure och Lévi-Strauss och andra ledande semiologer och strukturalister. Några forskare är optimistiska när det gäller de framtida möjligheterna, till exempel de författare som citerats i detta avsnitt. Andra anser sig ha sett fatala svagheter i själva grundvalen för hela det semiologiska programmet. Men det kan vi inte gå närmare in på här och nu. Frågan är om bilder och filmer och byggnader och så vidare verkligen med fördel kan beskrivas och analyseras med samma begreppsapparat som har visat sig fruktbar på vissa språkvetenskapliga områden. Är det givande att behandla alla kulturella företeelser, inklusive människan själv, som texter eller textliknande tingestar? Eller är det så att det finns viktiga olikheter mellan texter och till exempel bilder och att man därför borde utveckla andra begreppsapparater för de icke-språkliga sidorna av vår kulturella värld?¹⁹

Nystrukturalism och postmodernism

Vetenskapliga projekt kan kritiserats på många olika vis. Ett sätt är att peka på brister i resultaten av forskningsmödorna. I det föregående avsnittet illustrerade vi detta genom att referera några kritiska synpunkter på några av den strukturalistiska och semiologiska forskningens produkter. Kritiken gällde speci-

ellt möjligheten att empiriskt pröva de framlagda förslagen. Bristande prövbarhet är en allvarlig svaghet i vetenskapliga sammanhang. När det gällde filmsemiologi var vi också inne på en annan aspekt, nämligen avsaknaden eller förekomsten av användbara begrepp eller grundläggande beskrivnings- och analyskategorier. Om det finns inbyggda svagheter i den begreppsapparat som används i en vetenskaplig undersökning, så visar sig detta i form av mindre tillfredsställande resultat. Och därmed har vi kommit fram till en grundläggande form av vetenskapskritik som går lös på själva förutsättningarna för den vetenskapliga verksamheten på ett givet område. I anknytning till Thomas Kuhns beteckning på de mest fundamentala förutsättningarna för vetenskapligt arbete, uttrycket "paradigm" (som vi kan översätta med "mönster"), kan vi kalla detta för "paradigmkritik" eller "mönsterkritik".²⁰ I den strukturalistiska traditionen kan man finna goda exempel på den typen av vetenskapskritik från 60-talets mitt till den aktuella debatten.

En av utgångspunkterna för det som omväxlande har kallats för "poststrukturalism", "nystrukturalism", "dekonstruktivism" och "postmodernism" är en föreläsning som den då unge och okände franske filosofen Jaques Derrida höll på en konferens i Baltimore hösten 1966. Konferensen behandlade ämnet "The Languages of Criticism and the Sciences of Man" ("Litteraturanalysens språk och humanvetenskaperna"). Där höll Derrida ett inlägg med titeln "Struktur, tecken och spel i humanvetenskapernas diskurs".²¹ Utgångspunkten var den klassiska strukturalismen, närmare bestämt Lévi-Strauss arbeten. Hos Lévi-Strauss finner man enligt Derrida på samma vis som hos de Saussure ett försök att befria sig från traditionella förutsättningar och begrepp, samtidigt som man kan lägga märke till att båda två fångas av just den begreppsapparat som de är på väg att frigöra sig från. Och så måste det vara. Den enda vägen man kan gå för att befria sig från ohållbara traditionella tänkesätt är att arbeta sig genom dem så att man så

småningom får en kritisk distans till det traditionella tänkandet. Och när man kommit så långt är man också obönhörligen märkt av traditionen.²²

Det är sådant kritiskt arbete som spränger det givna tänkandet inifrån som Derrida kallar för ”dekonstruktion”. Benämningen ”dekonstruktivism”, som ibland används som ett namn på hela spektrumet av kritiska ansatser inom den strukturalistiska traditionen, framhåller alltså förutsättningsanalys som ett grundläggande inslag i humanvetenskapligt arbete.

”Dekonstruktion” betyder här inte detsamma som ”destruktion” eller ”förstörande”. Avsikten är inte att lägga allt i ruiner utan att framskaffa insikter som man eljest inte kunde ha fått genom att kritiskt bearbeta det kulturarv som vi är delaktiga i. I detta avseende är Derridas och de andra poststrukturalisternas arbete en utmärkt illustration till vad det innebär att arbeta som kritisk humanistisk forskare.

På samma sätt som sin läromästare Martin Heidegger angriper Derrida några av den västerländska civilisationens mest grundläggande förutsättningar. Själva uttrycket ”dekonstruktion” eller ”nedbyggnad” är för övrigt också hämtat från Heidegger. En av dessa förutsättningar är väsenstänkandet som är ett inslag i det platoniskt-aristoteliska vetenskapsidealet.²³ Vi föreställer oss gärna begrepp som tingens väsen eller kärna i någon mening av dessa ord. Och i traditionen från Platon ser man på världen som en oföränderlig struktur där tingens väsen (Platons ”idéer”) är de yttersta beståndsdelarna. Centrum i denna struktur är enligt Platon det godas idé. Samma slags tänkande anser sig Derrida kunna spåra hos de Saussure och Lévi-Strauss. När dessa två behandlar språkliga och andra sociala strukturer, tänks strukturerna som organiserade kring ett centrum. Mot detta ställer Derrida uppfattningen att strukturer är spel av motsatser som hela tiden flyter och förändras. Lévi-Strauss har jämfört sitt humanvetenskapliga arbete med en mineralog som undersöker kristallstrukturer.²⁴ I denna ana-

*Ludwig Wittgenstein, filosof, 1889–1951.
Fotografi: Ben Richards.*

KRITISKA TEXTUTGÅVOR

är en nödvändighet i humanistisk forskning. Ludwig Wittgenstein är en av 1900-talets mest originella och inflytelserika filosofer, men ännu finns det inte någon kritisk utgåva av hans efterlämnade manuskript (sammanlagt omkring 20 000 manuskriptsidor). På Wittgenstein-arkivet vid universitetet i Bergen arbetar man nu med att framställa en maskinläslig (datoriserad) version av dessa manuskript, som också kan ligga till grund för senare utgåvor i form av böcker, faksimiltryck, CD-ROM-skivor och liknande.

På nästa uppslag återges en sida från ett Wittgenstein-manuskript från 1950, året före författarens död, och en utskrift som återger mera av manuskriptsidan än vad en vanlig läsare vill ha. En redigerad utskrift av sidan finns med i boken *Über Gewissheit* (s. 137), sammanställd från Wittgensteins anteckningsböcker och ett antal lösa sidor av G. E. M. Anscombe.

Sätze, die im System unsrer Erfahrungssätze eine eigentümliche logische Rolle spielen.

142

Auch wenn der Glaubwürdigste mich versichert, er wisse, es sei $\{so \& so\} \langle, \rangle$ so¹ kann dies allein mich nicht davon überzeugen,² daß er es weiß. Nur,³ daß er es zu wissen glaubt. Darum kann ~~mich~~ M.s Versicherung, er wisse ..., ~~bei der~~⁴ ~~philosophischen~~ ~~Untersuchung~~⁵ Luns¹ nicht interessieren. Die Sätze aber⁶, welche Moore als Beispiele ~~solcher~~ ~~solcher~~ ~~gewisser~~ Wahrheiten⁷ aufzählt sind allerdings⁸ interessant. Nicht ~~aber~~ weil jemand ihre Wahrheit weiß, oder ~~sie~~ zu wissen glaubt, sondern weil sie alle im System Lunsrer empirischen¹⁰ Urteile eine ähnliche Rolle spielen.

- 1 [~~es verhalte sich so & so~~, | ~~das & das sei der Fall~~ so | es sei $\{so \& so\} \langle, \rangle$ so]
- 2 [~~nicht genug sein, um zu zeigen~~, | mich nicht davon überzeugen,]
- 3 [~~Es zeigt~~ ~~mir~~ ~~nur~~, | Nur,]
- 4 [~~bei der~~ | ~~in einer~~]
- 5 **Emendation:** [~~Untersuchung philosophischer Probleme~~ | ~~philosophischen~~ ~~Untersuchung~~]
- 6 [aber | jedoch]
- 7 **Emendation:** [gewisser wahrer Sätze | ~~solcher gewisser~~ Wahrheiten]
- 8 **Canceled deletion:** allerdings
- 9 [, n|. N]
- 10 [~~unsrer~~ | Lunsrer empirischen]

143

Z.B. gelangen wir zu keinem von ihnen durch eine Untersuchung.

logi kommer ett naturvetenskapligt inspirerat ("scientistiskt") vetenskapsideal till uttryck. På samma sätt som en kristall har sin givna struktur som är uppbyggd av enkla delar som styrs av universella lagar, så tänkes samhället och alla kulturella produkter som ting som är uppbyggda av enkla komponenter i enlighet med oföränderliga, allmänna lagar som det är vetenskapsmannens uppgift att finna och formulera.

I det europeiska tänkandets historia spelar föreställningen att det är möjligt att komma i direkt kontakt med tingens väsen en central roll. Traditionellt har man föreställt sig att språket bara är ett redskap som vi måste tillgripa för att kunna kommunicera med andra människor. För att kunna förmedla det som jag tänker till andra, så måste jag ikläda mina tankar uttryck som tillhör ett gemensamt språk. Jag måste använda samma beteckningar som den som jag vänder mig till för att kunna förmedla mitt budskap. Sådana föreställningar finner man också hos Ferdinand de Saussure. Budskapet eller det tänkta måste "kodas" i något språk, till exempel svenska. Det sålunda kodade budskapet "avkodas" sedan av mottagaren, varvid samma tanke uppstår hos denne som avsändaren hade till att börja med. Bakom detta ligger det ett antagande om att språklöst tänkande är möjligt och faktiskt förekommande och likaså ett antagande om att vi kan få tillgång till världen på ett språklöst vis. Bägge förutsättningarna finns med i hela den filosofiska traditionen från Platon fram till Kant. I vårt eget århundrade har dessa antaganden blivit utsatta för en grundlig kritik, inte minst i Ludwig Wittgensteins arbeten från 1930- och 40-talen.²⁵ I den utsträckning som föreställningar om att tänkande, språk och verklighetsförståelse bara är konventionellt förbundna med varandra ingår bland förutsättningarna för arbetet på det humanvetenskapliga området, är det givetvis berättigat med kritik.

Kritiken av en given tradition slår gärna över i överdrivna motföreställningar. Det är ett sätt som bundenheten till tradi-

tionen kan visa sig på. Sådana tendenser kan man också notera hos de nystrukturalistiska eller poststrukturalistiska tänkarna.²⁶ Föreställningen om att alla strukturer är flytande och "utan centrum" kan tolkas dithän att inga tolkningar är mera rimliga än några andra. Varje tolkning tillför bara ett nytt betydelseskikt ovanpå de redan existerande.

En sådan hållning påminner om vetenskapsfilosofen Paul Feyerabend's budskap: "Allt är tillåtet!" "Anything goes."²⁷ Men då glömmet man att det trots allt finns något som är givet, vare sig det nu rör sig om samhällsstrukturer eller vetenskapliga arbeten eller konstverk. Vad kan det vara som är givet?

Man kan börja med att svara negativt. Det givna är *inte* tingens oföränderliga väsen eller människans väsen eller något sådant. På samma sätt som Pico della Mirandola på 1400-talet och Jean-Paul Sartre efter det andra världskriget framhåller den kanske tydligaste postmodernisten på det litteraturanalytiska området, Ihab Hassan, att människan skapar sig själv och sin egen värld. Hos Ihab Hassan och andra som uppfattar sig själva som postmodernister finner man samma betoning av det flytande, det föränderliga, det kaotiska som hos Derrida och andra dekonstruktivister.²⁸

När detta perspektiv används på texter, leder det till ett speciellt intresse för att avslöja textens dolda dimensioner. "Derrida har ett högt utvecklat spårinne för allt som bara skenbart är perifert, marginalia, tillägg, metaforiska underströmmar, skikt som hittills ingen upptäckt men som väl uppmärksammade ger oss en ny text att förhålla oss till", skriver Anders Olson i sin översikt över tolkningsteoriernas historia, *Den okända texten*.²⁹

Detta medför naturligt nog ett särskilt intresse för sådana texter som ägnar sig speciellt bra för denna typ av analys.

Som exempel kan nämnas författare som Mallarmé, Lautréamont, Georges Bataille, markis de Sade. Inte minst kan man

lägga märke till intresset för ett visst slags ironi.³⁰ Atle Kittang har föreslagit att Knut Hamsuns sista roman, *Ringens sluttet*, till hela sin struktur är en dekonstruktiv text. Huvudtemat i romanen är enligt Kittangs tolkning motsättningen mellan natur och onatur. Huvudpersonen, Abel Brodersen, är en rotlös människa, en individ som har rivit upp sig själv med rötterna. Just denna symbol för onatur får mot slutet av romanen till uppgift att flytta några träd, något som han gör mycket bra. Han frigör trädet med dess rötter från jorden som det står i och planterar det på ett annat ställe på tomten. Den skenbart så klara motsatsen mellan natur och onatur ersätts med en paradox, skriver Kittang i sin kommentar: "naturen har blivit onatur - rotlös och satt i rörelse utan att upphöra att vara natur".³¹ Texten dekonstruerar sin egen motsättning mellan natur och onatur. Den tar avstånd från sig själv. Romanen slutar självironiskt.

De aktuella rörelser som omväxlande kallas för "nystrukturalism", "poststrukturalism", "dekonstruktivism" och "postmodernism" kan betraktas som ytterligare några steg på vägen bort från det platonskt-aristoteliska vetenskapsidealet och den världsbild som är förknippad med detta vetenskapsideal. Under den humanvetenskapliga revolutionen omkring år 1800 arbetade man sig bort från det klassiska vetenskapsidealet och förvärvade en ny sorts känslighet för det föränderliga i historien. Men om Heidegger och Derrida och de andra poststrukturalisterna och postmodernisterna har rätt (och det tror jag att de har på denna punkt om inte annat), så fortlevde väsentliga delar av det klassiska väsenstänkandet också efter de historiska vetenskapernas genombrott på 1800-talet, om än inte på ett lika öppet sätt. I det här anlagda perspektivet kan Derridas bemödanden uppfattas som ytterligare ett steg på vägen mot humanvetenskapernas frigörelse från mönster och tänkesätt som hämtats från andra håll och som vid närmare granskning kanske inte visar sig tåla kritikens ljus.³²

Derridas och de andra dekonstruktivisternas arbete är framför allt *kritiskt*. Kritiken riktar sig mot grundläggande föreställningar i vår västerländska tradition (till exempel våra föreställningar om språkets natur och förhållandet mellan tal och skrift). Klarhet är emellertid inte Derridas starkaste sida. (Kanske är det just oklarheterna som har bidragit till att fånga så många intresse för hans insatser.) Detsamma kan sägas om Jean-François Lyotard och de andra postmodernisterna. Deras kritik riktar sig framför allt mot modernismens grundläggande antaganden: tron på att den moderna människan står i ett fritt förhållande till historien; tron på en rationell arkitektur, som lägger förhållandena till rätta för ett rationellt liv i ett rationellt samhälle; betoningen av det abstrakta på innehållets bekostnad; o.s.v. Lyotards kritik av de stora teorierna, ”de stora berättelserna”, går hand i hand med Derridas kritik av de metafysiska inslagen i det västerländska tänkandet. Och hos båda två kan man notera en tendens till att kasta ut barnet med badvattnet. Derrida konstaterar t.ex. att det finns ohållbara inslag i Ferdinand de Saussures föreställningar om vad ett tecken är, och det leder honom till att förkasta begreppet ’tecken’ över huvud taget. Tecknet är, enligt Derrida, ”ända från roten och i alla sina implikationer” något ”metafysiskt”. Uppsala-estetikern Lars-Olof Åhlberg kommenterar på sitt vanliga nyktra vis: ”Jag för min del kan inte se varför inte tecknet skulle kunna tolkas icke-metafysiskt; och även om det inte skulle vara möjligt, så kan jag inte se varför tecknet skulle vara metafysiskt i *alla* avseenden. Vad är det metafysiska i meningen med en trafiksignal ... ?”³³ Det finns tydligen en omedveten önskan hos Derrida att finna ett säkert fundament, ett slags absolutism, som kan bidra till att förklara varför hans kritik tar sig så överdrivna uttryck.

Sammanfattning

Människosynen har genomgått stora förändringar från mitten på 1800-talet till våra dagar. I Darwins utvecklingslära tilldelas människan en åtskilligt mindre central roll än i det traditionella kristna perspektivet. Samtidigt utvidgas tidsperspektivet kraftigt. Marx och Freud och deras efterföljare har riktat uppmärksamheten mot de dolda krafter som styr människornas liv utan att de själva behöver vara medvetna om att det är så. I humanvetenskaperna ägnas sådana strukturer efterhand stort intresse.

En nyckelperson i detta sammanhang är Ferdinand de Saussure, som kritiserade dåtidens språkvetenskap för dess ensidiga befattning med historiska utvecklingsprocesser. Den historiska eller diakrona lingvistikens förutsätter förståelse av nutida språkliga förhållanden. Det diakrona perspektivet måste därför kompletteras med ett synkront perspektiv. Studiet av de minsta meningsskiljande enheterna i språket, fonologin eller fonemiken, framstår för många som en mönstervetenskap, som skulle kunna vara en modell för de andra humanvetenskaperna. Strukturalistiska ansatser, gärna baserade på föreställningen om fonologin som en mönstervetenskap, utprovas efterhand på en rad olika områden (litteraturvetenskap, filmkunskap, bildanalys, socialantropologi o.s.v.). Ferdinand de Saussures förslag om en allmän teckenvetenskap, en "semiologi", ger med tiden upphov till ett stort antal forskningsprojekt på det humanvetenskapliga området; semiologin etablerar sig som ett eget humanistiskt forskningsfält.

Den klassiska strukturalismen har kritiserats både på grund av de positivistiska inslagen som kännetecknar inte minst Claude Lévi-Strauss och på grund av det traditionella metafysiska tänkande som man också har ansett sig kunna finna där. Kritiken har ömsom kallats för "poststrukturalism", ömsom

för "dekonstruktivism". På 1970-talet börjar dessutom en omfattande kritisk debatt omkring de föreställningar om den moderna människan och den moderna tiden som har spelat en ledande roll både på konstens olika områden och i humanvetenskaperna på 1900-talet. Kritiken riktar sig inte minst mot de föreställningar om rationalitet som mycket av modernismen bygger på.

7. Positivism och positivismkritik på 1900-talet

Humanvetenskapliga forskare som Sainte-Beuve, Taine, Scherer, Schück och många andra grundade den faktapositivistiska traditionen i humanvetenskaperna i perioden från 1860-talet till 1880-talet. Den naturvetenskapligt inspirerade och starkt faktaorienterade positivismen var den dominerande strömningen i humanvetenskaperna i omkring hundra år. Kritiken av positivismen är ungefär lika gammal som positivismen själv. Den första kritiken i stor skala kom redan 1883 med Wilhelm Diltheys arbete om likheterna och skillnaderna mellan humanvetenskaperna och naturvetenskaperna. Från och med det arbetet kännetecknas humanvetenskapernas utveckling av en ständig konkurrens mellan ett enhetsvetenskapligt, positivistiskt perspektiv på humanvetenskaperna och ett antal olika positioner som har det gemensamt att de alla insisterar på humanvetenskapernas egenart.¹ En strävan efter att göra humanvetenskaperna mera vetenskapliga och helst lika vetenskapliga som de mest avancerade naturvetenskaperna går som en röd tråd genom humanvetenskapernas utveckling på 1900-talet, något som leder till att positivistiska synpunkter dyker upp också hos uppstudsiga kritiker av det etablerade vetenskapssystemet.

I detta avslutningskapitel skall vi först se närmare på en del av kritiken mot den historistiska positivismen på 1900-talet.

Sedan skall vi kasta ett öga på det problematiska förhållandet mellan de traditionella humanistiska ämnena och de nya samhällsvetenskaperna. Samhällsvetenskapernas frigörelse från humaniora bottnar bland annat i positivistiska föreställningar om vad vetenskaplighet innebär. Och till slut skall vi gå in på upprorsgenerationen på 1960- och 70-talet, som gärna stödde sig på en koalition bestående av marxism, psykoanalys, strukturalism och semiologi – d.v.s. traditioner som alla har tämligen starka positivistiska inslag.

Kritiken av den historistiska positivismen

Ett väsentlig inslag i professionaliseringen av humanvetenskaperna på 1800-talet är utarbetandet av ämnesspecifika mönster, som binder forskarna samman och ger dem en egen identitet (som politiska historiker, ekonomiska historiker, kulturhistoriker, idéhistoriker, konsthistoriker, musikhistoriker, språkhistoriker o.s.v.). På ämnesområden som historia, litteraturhistoria, jämförande språkvetenskap, religionshistoria etc. förelåg det vid 1900-talets början väletablerade mönster, som blivande forskare kunde tränas in i under välskolade äldre forskares ledning. Kritiken av de dominerande positivistiska mönstren är delvis ämnesspecifik, men det finns också gemensamma drag i utvecklingen. Några grundläggande drag i kritiken av de historistiska och positivistiska humanvetenskapliga mönstren kan demonstreras med hjälp av exempel från historievetenskapen och litteraturvetenskapen.

Historievetenskapen:

Det grundläggande mönstret på historievetenskapens område från mitten av 1800-talet kan kallas för *Ranke-mönstret*. Benämningen anspelar på den ledande tyske historikern på

1800-talet, Leopold von Ranke (1795-1886), som starkt har bidragit till detta mönsters framväxt utan att det därför skulle vara riktigt att tillskriva honom alla dess detaljer. Marx var inte marxist, och Ranke var inte rankean, skriver den engelske historikern Peter Burke, som är den som har valt att uppkalla det traditionella historieforskningsmönstret efter Leopold von Ranke.²

Det som kännetecknar Ranke-mönstret är följande sex punkter:

- (1) Historieämnets forskningsområde inskränks till den politiska sfären. Den politiska historien blir själva kärnan i historievetenskapen. Som den engelske historieprofessorn Sir John Seeley har uttryckt saken: "Historia är förfluten politik; politik är samtidshistoria." Den politiska sfären avgränsades ganska snävt. Det var samhällets makttoppar som man intresserade sig för: kung, regering, kyrka, ledande militärer o.d. Det var den nationella och internationella politiken som stod i centrum, plus kyrkopolitik och militär maktutövning.
- (2) Historien uppfattas som en kedja av händelser och handlingar. Historieskrivning innebär då att skriva berättelser om händelsernas gång.
- (3) Makthavarnas perspektiv läggs till grund för forskningen. Det traditionella historiemönstret uppmuntrar intresset för stora män och deras aktiviteter. Resten av mänskligheten tilldelas biroller i det mänskliga dramat.
- (4) Det inskräps att vetenskaplig historieskrivning måste bygga på tillgängliga dokument. Leopold von Ranke betonade själv att alla berättande källor måste behandlas kritiskt, eftersom de alltid kan vara färgade av aktörernas egna intressen.
- (5) Historiska förklaringar hänvisar till de handlandes avsikter. Historiefilosofen R.G.Collingwood har formulerat det så här: "När en historiker ställer frågan "Varför mördade

Brutus Caesar?”, så menar han ”Vad tänkte Brutus som drev honom till beslutet att mörda Caesar?””

- (6) Historievetenskapen styrs av kravet om objektivitet. Historikerns uppgift är att berätta ”hur det egentligen var”, som Ranke formulerade saken. Ett klassiskt exempel på vad detta objektivitetskrav kan innebära närmare bestämt är en rundskrivelse, som den engelske historikern Lord Acton skickade till medarbetarna i samlingsverket *Cambridge Modern History*, som började utkomma 1902. De över hundra medarbetarna kom från olika länder, men Acton betonade att alla bidrag måste vara opartiska: ”vårt Waterloo måste vara lika acceptabelt för fransmän och engelskmän som för tyskar och holländare”.³ Meningen var att man skulle åstadkomma en syntes av alla redan utförda specialundersökningar av den nyare tidens historia. Lord Acton ansåg att denna epok nu kunde täckas så gott som fullständigt, eftersom allt det arkivmaterial som erfordrades var tillgängligt för forskningen. Därför kunde han och hans medarbetare utgå från det optimistiska antagandet att det existerande källmaterialet också skulle ge en garanti för att den historiska framställningen blev fullständigt objektiv och slutgiltig.

Uppenbarligen förutsatte Acton och hans medarbetare ett kumulativt vetenskapsideal. Man antog att varje historiker i likhet med alla andra vetenskapsidkare lägger sina tegelstenar till den vetenskapliga byggnad som växer mer och mer allteftersom tiden går. Genom den noggranna källkritiska granskningen rör sig forskningen långsamt men säkert från det enskilda till det allmänna, från detaljerna till helheten. Den franske historikern Gabriel Monod anslöt sig till detta perspektiv på vetenskapernas växt i sin programförklaring för den nya tidskriften *Revue Historique*, som började utkomma 1876. Filosofen Henri Berr gick till angrepp på Monods program i

inledningen till den tidskrift som han själv startade år 1900. Tidskriften döptes till *Revue de Synthèse Historique* (Tidskrift för historisk syntes). Kritikens udd vände sig mot den ensidiga betoningen av historikerns analyserande arbete, alltså den kritiska bearbetningen av existerande datamängder, som då dominerade inte minst i Tyskland och Frankrike. Berr framhävde att historiker har både analyserande och syntetiserande uppgifter. (Historikerna Seignobos och Langlois hade gjort det samma i metodhandboken *Introduction aux études historiques*, 1898). Arbetet med att framskaffa historiska fakta (den historiska analysen) är bara första steget på vägen i det historievetenskapliga arbetet. Det andra och avgörande steget består av att framställa synteser på grundlag av föreliggande fakta. Berr tänkte sig att detta kan ske på två sätt: antingen genom att ordna fakta i förhållande till enheter som stora män, folk, områden eller institutioner eller genom att söka efter det oföränderliga i mångfalden av historiska händelser och individer. Om vi använder oss av Wilhelm Windelbands indelning av vetenskaperna i idiografiska och nomotetiska discipliner, så kan säga att historievetenskapen enligt Berr måste vara både idiografisk och nomotetisk. Uppgiften är att söka både efter det allmänna i samhällenas utveckling och att undersöka villkoren för de unika förlopp som utspelar sig i varje givet samhälle. ”En samling fakta har inte något större vetenskapligt värde än en frimärkssamling”, skrev Berr i boken *La synthèse en histoire* (Syntesen i historien), och i inledningen till hans nya tidskrift finner vi formuleringen ”det finns inte någon vetenskap som inte har med generaliseringar att göra”.⁴

Alla de sex inlagen i det traditionella Ranke-paradigmet för historisk forskning har efterhand utsatts för kraftig kritik och har om inte förkastats så åtminstone modifierats. En viktig roll när det gäller att utveckla alternativ till Ranke-traditionens koncentration på den politiska historien har den franska *Annales-skolan* spelat. Namnet härrör från ytterligare en tidskrift,

som började sin bana 1929. De första åren hette tidskriften *Annales d'histoire économique et sociale*. Från 1946 har den hetat *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*. Som namnet antyder önskade den nya tidskriftens utgivare utvidga historieforskningens område. I stället för att koncentrera sig på politiskt-historiska ämnen i snäv mening ville man ta upp ekonomiska och sociala förhållanden. Annales-skolan förkastade också den ensidiga betoningen av skriftliga dokument. Marc Bloch (1878-1956), som var en av tidskriftens grundläggare, har t.ex. undersökt det franska lantbrukets historia. Det skriftliga källmaterialet var magert på detta område. Först och främst måste Bloch bygga på de materiella lämningarna från det förflutna. För att kunna tolka de arkeologiska lämningarna tog han hänsyn till en rad olika faktorer: de geografiska förutsättningarna för styckningen av marken, odlingsformerna och arbetsdelningen, resultat från forskningsområden som teknikhistoria och ortnamnsforskning, jämförelser med liknande förhållanden på andra håll (analogier).

Ett viktigt inslag i Annales-skolans arbete rörde samtidshistoriska förhållanden. Man förnekade att det finns någon principiell skillnad mellan historia och samhällsvetenskaper som kulturgeografi, sociologi och socialantropologi. Spännvidden var stor, från Blochs artikel om guldtilförseln på medeltiden till Maurice Halbwachs artikel om det moderna Chicago.⁵ I detta ligger det också en helt annan hållning till teoretiskt arbete än den som är karakteristisk för Ranke-traditionen. För faktapositivisterna var det uppenbart att fakta kunde tala för sig själva. De var självförklarande, och historieforskningen behövde därför inte någon teoretisk överbyggnad. Annales-historikerna betonade däremot att en forskare bara kan få svar på de frågor som han själv ställer. Forskaren spelar en aktiv roll när han formulerar sitt problem, när han väljer angreppssätt, när han analyserar och tolkar sina data. Föreställningen om teorieutrala data framstår efterhand som en myt. Med upptäck-

ten av forskarens aktiva roll i forskningsprocessen framstår också det traditionella objektivitetskravet som orealistiskt. Forskaren kan inte vara en neutral iakttagare av naturen eller samhället. Hon eller han medför själv sina egna erfarenheter och perspektiv, något som inte är ett hinder för forskningen utan ett nödvändigt villkor för all forskning.⁶ (Att det är så gör det självfallet inte mindre viktigt för forskaren att försöka undvika partiskhet och etnocentricitet i sitt arbete!)

Föreställningen att en historisk framställning nödvändigtvis måste vara en berättelse om individuella handlingar och händelser torpederas också av Annales-historikerna. Man finner ett genomgående intresse för de underliggande samhällsliga strukturerna, och Fernand Braudel har gått så långt som att avfärda "händeshistorian" som skum på vågorna i historiens hav.⁷ I stället för Ranke-traditionens fokusering på individuella aktörer och deras handlingar finner man ett intresse för mentala strukturer, mentaliteter, och undersökningar av teman som barndomens historia, sexualitetens historia, ålderdomens historia. I förlängningen av den klassiska Annales-skolan har det under de sista årtiondena kommit arbeten om döden, vansinne, smuts och renlighet, gester, kroppen, läsande, skrivande och tystnad.⁸ Områden som tidigare betraktades som naturgivna, historielösa, framstår efterhand som kulturbetingade fenomen som förändrar sig med tiden.

Alla de tidigare nämnda inslagen i det traditionella historievetenskapliga mönstret ("Ranke-paradigmet") kritiseras och modifieras av Annales-historikerna. Faktapositivismen kritiseras i det att föreställningen om teorineutrala fakta förkastas och forskarnas aktiva, konstruktiva roll i forskningsprocessen framhävs. Positivistiska inslag finns det emellertid också i Annales-skolans och dess utlöpare på andra håll. På samma sätt som Berr betonade Annales-skolans grundläggare historieforskningens vetenskapliga karaktär. Historieforskningen har inte förlorat kontakten med det levande livet på grund av sin

vetenskaplighet, skrev Berr. Tvärtom har historieforskningen ännu inte blivit tillräckligt vetenskaplig.⁹ Och på samma vis som den franska grundläggaren av sociologin, Émile Durkheim, förkastade Annales-historikerna Dilthey- och Rickert-traditionernas tudelning av vetenskapernas värld. Enligt Durkheim och Annales-skolan finns det inte några principiella skillnader mellan utforskningen av naturen och utforskningen av samhället. Liksom de logiska positivisterna i mellankrigstiden förfäktade dessa franska historiker och samhällsvetare tesen om vetenskapernas enhet. Deras starka intresse för oföränderliga drag och universella lagar för den sociala utvecklingen hänger nog också ihop med den positivistiska enhetsvetenskapsideologin. Detta kan också sägas om det intresse för kvantitativa analyser, som är ett annat av Annales-skolans kännetecknen.¹⁰

Annales-skolans kritik mot det traditionella historievetenskapliga mönstret stöds av en liknande utveckling på andra håll. När 1900-talet nu lider mot sitt slut, kan man tryggt säga att det traditionella mönstret är allmänt övergivet. Låt oss som en avslutning på detta avsnitt följa den engelske historikern Peter Burke i hans sammanfattning av historievetenskapens utveckling på 1900-talet:

- (1) Koncentrationen på politisk historia i snäv mening har ersatts av ett brett spektrum av uppgifter och teman, inte minst på det område som man sedan slutet av 70-talet har kallat "den nya historian". "Allt har en historia", för att citera en boktitel från 1951.¹¹ Själva begreppet 'politik' har också utvidgats: från studier av det politiska spelet på högsta nivå till undersökningar av alla slags maktstrukturer och maktutövande på alla samhällets nivåer.
- (2) Den berättande händelsehistorian har kompletterats med (och i vissa kretsar ersatts av) analyser av stora samhällsstrukturer och deras utveckling.

- (3) Den traditionella fokuseringen på de översta makthavarna i samhället har kompletterats med nedifrån-perspektiv ("history from below"). Vanliga människors uppfattningar och erfarenheter uppfattas nu också som ett legitimt och intressant forskningsområde.
- (4) Den ensidiga inriktningen på skriftliga dokument har ersatts av ett brett spektrum av källor, inklusive statistiskt material. Kvantitativ historia, d.v.s. historieforskning som använder sig av siffermaterial och statistiska metoder, dyker upp som alternativ till den traditionella, kvalitativa historieskrivningen. (De mest entusiastiska förespråkarna för den kvantitativa historieforskningen har menat att bara detta är tillräckligt bra, vetenskapligt sett.)
- (5) Avsiktsförklaringar kompletteras med strukturella förklaringar. Man intresserar sig inte minst för svängningarna i det ekonomiska livet (inflationer, depressioner o.d.) och andra strukturella förändringar, som inte kan restlöst förklaras med hänvisning till individuella aktörers individuella överväganden och handlingar.
- (6) Det traditionella objektivitetsidealet, som kräver att historikern i största möjliga utsträckning skall utsläta sig själv i sitt historiska arbete, blir förkastat. Historisk forskning är, som all annan forskning och som alla mänskliga förehavanden över huvud taget, påverkade av forskarens egen position och hennes/hans egna erfarenheter och intressen. (Tänk t.ex. på historia som skrivs från de f.d. koloniernas synpunkt eller vår egen historia i ett feministiskt perspektiv!)¹²

Litteraturvetenskapen:

Positivismen i litteraturvetenskapen har rötter som går tillbaka till 1850-talet. Till grundläggarna av den traditionen hör den franske forskaren Hippolyte Taine (1828-1893). Vi kan ta hans arbete om romanförfattaren Balzac som det första möns-

terbildande verket i den positivistiska litteraturforskningen. Taine började med en programförklaring:

Det är inte bara andan som ger upphov till andliga verk. Hela människan deltar i deras tillkomst; hennes naturliga anlag, hennes uppfostran och hennes liv, det förflutna såväl som det nuvarande, hennes passioner og begåvning, hennes dygder och laster, alla uttryck för hennes anda och verksamhet över huvud taget sätter sina spår i det som hon skriver. För att förstå och bedöma Balzac måste man känna till hans karaktär och hans liv.¹³

Här formuleras ett grundläggande antagande som har styrt hela den positivistiska forskningstraditionen i litteraturvetenskapen:

Liv och dikt utgör en helhet. Enskilda litterära verk måste därför förstås som delar av (a) författarens hela produktion, (b) författarens liv.

Detta antagande är kärnan i *den historisk-biografiska metoden*, som utarbetades under den andra hälften av 1800-talet och som har spelat en dominerande roll (inte minst i litteraturforskningen i Skandinavien) ända fram till efterkrigstiden.

Ett litterärt arbete (t.ex. en roman eller ett skådespel) skall enligt det positivistiska programmet ses i sammanhang med författarens övriga litterära produktion och i ljus av hans/hennes liv. Men ett enskilt litterärt arbete (t.ex. *Vildanden* av Henrik Ibsen) kan också jämföras med andra verk av samma slag (t.ex. skådespel av andra författare som Ibsen kände till). Litterära arbeten kan ses som led i större utvecklingsförlopp. Enligt det positivistiska forskningsprogrammet ingår också detta i litteraturvetenskapens uppgifter. Man kan t.ex. ägna sig åt att följa romankonstens eller sonettens utveckling från renässansen till nittonhundratalet. *Den jämförande (komparativa) metoden* är

också ett centralt inslag i den positivistiska traditionen i litteraturvetenskapen.

De litteraturvetenskapliga positivisterna var överens med andra historiska forskare om att forskningsarbetet kan indelas i analyserande och syntetiserande (sammanfattande) uppgifter. Och som alla andra faktapositivister låg tyngdpunkten i praktiken på det analyserande arbetet, d.v.s. på att framskaffa säkra fakta om författarnas liv och verk. Den ledande litteraturvetenskaplige positivisterna i uppbyggnadsfasen, Wilhelm Scherer, var i likhet med andra positivisterna starkt påverkad av naturvetenskapliga modeller. Han tänkte sig att man genom språklig, litterär analys skulle kunna finna fram till de minsta enheterna i språket ("språkatomen"), och att man så skulle kunna fastställa de lagar som styr sammansättningen av delarna till helheter. (På denna punkt föregriper Scherer fonemiken, som utvecklades några decennier senare.) Scherer är också upphovsman till de tre "E"-na, formeln som styrde de positivistiska litteraturforskarna i det konkreta arbetet med en diktare och hans produktion: "Erbtes, Erlerntes, Erlebtes" (det ärvda, det inlärdade, det upplevda). Det gällde att kartlägga vad författaren hade fått i arv, vad han själv hade lärt sig och vad han hade upplevt. Det är receptet på en av positivismens favoritgenrer, diktarpортrättet, som länge var standardmodellen för en litteraturhistorisk doktorsavhandling. Som ett exempel bland många i den stora högen kan vi ta Melker Johnsons doktorsavhandling från mitten på 30-talet: *En åttitalist. Gustaf af Geijerstam 1858–1895*. I den bortåt 400 sidor långa boken går forskaren grundligt igenom den svenske författarens familjebakgrund och uppväxtvillkor, hans bildningsväg och personliga upplevelser. Geijerstams litterära arbeten sätts i förbindelse med arv och miljö, och enheten av liv och verk inskräps genom själva framställningsformen.¹⁴

Med naturvetenskaperna som modell sökte de litteraturhistoriska positivisterna efter orsaksförhållanden och lagmässiga

heter. Låt oss se på ett citat till från den ledande positivisten mot slutet av 1800-talet, Wilhelm Scherer:

Kausalitet är, som det med rätta har sagts, den historiska grundkategorin. En aldrig så trogen och samvetsgrann utforskning av fakta, en aldrig så belysande och sinnrik indelning och gruppering av materialet, kan aldrig frånta historikerna plikten att utforska orsakerna till det som sker.¹⁵

I den jämförande litteraturforskningen delade man gärna upp utvecklingsprocesserna i tre faser: en förklassisk, en högklassisk och en senklassisk period. Detta skulle man kanske kunna uppfatta som ett försök att formulera en allmän lag för litteraturens utveckling. Modellen är hämtad från det biologiska området: litteraturen är (föreställde man sig) som växter som växer upp, blomstrar och vissnar bort. Med det positivistiska objektivitetskravet i bakgrunden uppfattade positivisterna inte det som en värdering när de talade om litterära blomstringsperioder. De uppfattade sitt eget arbete som lika neutralt och värderingsfritt som botanikens analyser av växternas utveckling. Men i praktiken låg tyngdpunkten inte på försök att finna fram till allmänna lagar. Litteraturhistorian blev inte en normotetisk vetenskap. Däremot blev den en genetisk disciplin. Man såg det som en central uppgift att visa att bestämda arbeten av bestämda författare hade kommit till under påverkan av andra arbeten av andra författare. Påverkningsförklaringar (inflytandeförklaringar) blev därmed ett dominerande inslag i den litteraturhistoriska verksamheten.

Kritiken av positivismen är ungefär lika gammal som positivismen själv. Hyppolyte Taine, grundläggaren av den positivistiska traditionen i litteraturvetenskapen, klagade över de idéfattiga engelska positivisterna. Det var som att läsa "rapporter från en fabriksägarkonferens; alla dessa lärda män fick detaljerna bekräftade och bytte recept med varandra".¹⁶ Myck-

et av den senare kritiken har gått åt samma håll. Den danske litteraturforskaren Johan Fjord Jensen pekar i en kritisk översikt på tendensen att förirra sig i isolerade fakta. Forskningen blir atomistisk. Man förlorar sinnet för de stora översikterna. Han använder ord som ”petitessjakt”, ”perspektivlös upphopning av material”, ”ansamling av bibliografiska, biografiska och komparativa detaljer”.¹⁷

Man trodde att man skulle uppnå vetenskaplig giltighet genom att som historieforskningen underkasta sig en sträng källkritisk disciplin men hamnade i stället i mekanisk materialsamling. I stället för soliditet fick man detaljprecision, som är pedanteriets lillebror.¹⁸

Till den historisk-biografiska metodens faror hör också att forskaren i sin jakt på detaljer om författarnas privatliv lätt kan överskrida gränserna för det etiskt acceptabla. Nyfikenheten förvandlas till ”kliniskt snokande”.¹⁹ Också den komparativa metoden har sina fallgruvor. Komparatismen har ofta utvecklat sig till ”perspektivlös parallellitetsjakt”, skriver Jensen, och slumpmässiga likheter övertolkas ibland som påverkningar från verk till verk.²⁰

Kritiken mot faktapositivismen i litteraturvetenskapen växte efterhand. På den första internationella litteraturhistoriekonferensen, som ägde rum 1931, stod ”den litteraturhistoriska metodens kris” på programmet. Men då hade förändringens vind redan börjat blåsa, som vi strax skall se.

Några av huvudpunkterna i kritiken mot det förhärskande historistiskt-positivistiska paradigmet i litteraturvetenskapen under de första decennierna på 1900-talet kan sammanfattas sålunda:

- (1) Mot den atomistiska uppsplittringen av det litterära området i isolerade fakta ställde man krav på översikt och sam-

manhang. I Norge pläderade exempelvis Lorenz Eckhoff för något som han kallade för "den syntetiska metoden". Det var i boken *Den nye Litteraturforskning*, som utkom 1930: "Ingen detalj har någon betydelse över huvud taget om den isoleras; ingen detalj har någon betydelse över huvud taget, om den inte ses i ljuset av och i sammanhang med helheten... Det är alltså själva helheten, strukturen, som man måste få fatt i."²¹

- (2) I stället för koncentrationen på fakta omkring de litterära arbetena krävde man att studier av själva verken skulle stå i fokus.
- (3) Mot den positivistiska betoningen av det analytiska arbetet med att säkerställa fakta omkring författarna och deras verk ställde man krav om estetisk känslighet. I stället för kravet om filologisk pålitlighet framförde man krav om konstnärlig pålitlighet, som Johan Fjord Jensen uttrycker saken.²²

Man ville med andra ord få en koncentration omkring det existerande litterära verket, utan sidoblickar på alla de personliga och historiska sammanhang som verket också kan inplaceras i. Man ville få ett perspektivskifte: från det ensidigt historiserande perspektivet, som utmärkte dåtidens positivistiska litteraturvetenskap, till ett synkront perspektiv.

Bland alla de försök som gjorts på 1900-talet att vända litteraturforskningen åt det just antydda hållet skall vi här bara beröra *nykritiken* och *strukturealismen*. Benämningen "den nya kritiken" – The New Criticism – lancerades för första gången i en föreläsning på Columbia-universitetet 1910.²³ Men nykritiken slog inte igenom som en rörelse förrän några årtionden efter detta. Nykritiken var en amerikansk protest mot den förhärskande positivismen, men en av de viktigaste inspirationskällorna var en positivistisk engelsman, I.A.Richards, som var knuten till Harvard-universitetet utanför Boston från och med 1939.²⁴ Richards var en ärkepositivist, men han bröt med

det historistiska mönstret i litteraturvetenskapen. I sina ansträngningar att göra litteraturvetenskapen mera vetenskaplig med naturvetenskaperna som ideal utförde han experimentella psykologiska studier av litteraturläsares upplevelser och reaktioner. I boken *Practical Criticism* från 1929 framlade han resultaten av sina undersökningar av studenters tolkningar av ett antal litterära texter, som de hade fått läsa utan angivande av författarnas namn. Richards fann att studenternas tolkningar och kommentarer genomgående var föga tillfredställande. De visade ringa förståelse för de presenterade texternas innebörd. De läste in sina egna fördomar i texterna. De tillät sina privata associationer att ingripa i läsningen på ett ytterst störande vis. På ett positivistiskt och experimentellt grundlag dokumenterade Richards behovet av bättre textförståelse och därmed också behovet av systematisk forskning och skolning på detta området.

Ett av nykritikens viktigaste arbeten, *Seven Types of Ambiguity* av William Empson, utkom första gången redan 1930. Men genombrottet kom några år senare med John Crowe Ransoms bok *The New Criticism* (1941) och inte minst de tre tidskrifterna *Southern Review*, *Kenyon Review* och *Sewanee Review*. I det sistnämnda organet publicerades f.ö. två av nykritikens mest slagkraftiga inlägg: W. K. Wimsatts och Monroe C. Beardsleys gemensamma artiklar "*The Intentional Fallacy*" och "*The Affective Fallacy*", som försökte visa att alla hänvisningar till författares och konstnärers avsikter alltid är irrelevanta i estetisk kritik och forskning och att det samma alltid gäller för alla hänvisningar till läsares, åskådares och lyssnares reaktioner.²⁵

Mot det grundläggande postulatet i den historistiskt-positivistiska litteraturforskningen ställde nykritikerna *postulatet om diktverkets autonomi*:

- (1) Litterära arbeten kan (stort sett) studeras som fristående helheter. Diktningen existerar oberoende av de personer som har skapat den.²⁶

Den historiskt-biografiska betoningen av de orsakssammanhang som litterära arbeten ingår i förpassades därmed ut i periferin. Det andra grundläggande antagandet i den nykritiska litteraturforskningen drar en metodologisk slutsats från autonomi-postulatet:

- (2) Den centrala uppgiften för litteraturforskningen är inte att orsaksförklara litterära arbeten utan att tolka dem.

Detta ledde till något som är typiskt för nykritikernas arbete: närläsningen, den noggranna och detaljerade tolkningen av litterära texter. I *Seven Types of Ambiguity*, till exempel, hänvisas det inte alls till författarnas liv. Tyngdpunkten ligger hela tiden på att spåra och klargöra de tolkningsmöjligheter som en välskolad och uppmärksam läsare kan finna i själva texterna som de är. Ett litet smakprov: när Empson kommenterar beskrivningen av huvudpersonen i Max Beerbohms roman *Zuleika Dobson*, så lyfter han fram det svävande och vaga i texten. Max Beerbohm skriver exempelvis: "Her hands were of very mean proportions. She had no waist to speak of." Och Empson kommenterar detta så: "since m e a n may be medium, small or without quality, since a waist is at once flesh and the absence of flesh; we are left in doubt whether the last two sentences mean that her beauty was unique and did not depend on the conventional details, or that these parts of her body were, in fact, not good enough to be worth mentioning, or that they were intensely and fashionably small."²⁷

I Skandinavien dominerade den historisk-biografiska metoden ända fram till efter det andra världskriget. Nykritiken fick sitt genombrott i Norden på Nordiska Sommaruniversitetets konferenser 1951 och 1952. Sedan dröjde det heller inte länge innan också strukturalismen nådde de nordiska länderna, återigen med Nordiska Sommaruniversitetet som en viktig mötesplats; det skedde mot slutet av 60-talet och i början

av 70-talet. Det är uppenbart att nykritikernas närläsning inte ligger så långt från den koncentration på själva texten som karakteriserar den strukturalistiska traditionen. (Jämför Jakobsons och Lévi-Strauss närläsning av dikten "Katterna" i kapitel 6.) Under det andra världskriget knöts det f.ö. också personliga band mellan de europeiska strukturalisterna och de amerikanska nykritikerna. (Både Roman Jakobson och René Wellek utvandrade då till U.S.A.)

Strukturalismen och dess omedelbara föregångare, den ryska formalismen, innebar en avräkning med det historistiska inslaget i det rådande litteraturvetenskapliga paradigmet. Men det positivistiska inslaget behölls och betonades av ledande strukturalister som Roman Jakobson och Claude Lévi-Strauss. Modellen som man försökte leva upp till var de nomotetiska naturvetenskaperna. I en artikel med den talande titeln "*Vers une science de l'art poétique*" (Mot en vetenskap om poesins konst) skriver Jakobson att litteraturhistorian hade fått "en fast stödjepunkt" i den ryska formalismen, "och det såg ut som om den nu höll på att komma ifatt de nomotetiska vetenskaperna".²⁸ Poesin "rättar sig så att säga efter inneboende lagar".²⁹ Att strukturalismen söker efter lagar betonas också starkt av den norske litteraturvetaren Jostein Børtnes i hans presentation av strukturalismen i artikelsamlingen *Estetikk. Fra Platon til våre dager* (1977). Artikeln har titeln "*I retning av en nomotetisk litteraturvitenskap*". I det vetenskapsideal som uttrycks här spelar föreställningen om universella lagar en central roll: "Att studera systemkorrelationen utan hänsyn till de enskilda systemens, exempelvis litteraturens, immanenta lagar skulle vara «metodiskt fatalt» från strukturalistisk synpunkt sett."³⁰

Låt oss avsluta det här avsnittet på samma vis som gjorde i avsnittet om historievetenskapen några sidor tidigare: med en kort översikt över litteraturvetenskapens förändringar under 1900-talets lopp. Om vi följer Peter Burkes sex punkter också nu, kan utvecklingen beskrivas på följande vis:

- (1) Koncentrationen på det litterära livet i snäv mening har ersatts av ett bredare spektrum av uppgifter och teman. Själva begreppet 'litteratur' har utvidgats: från studier av den litterära högkulturen till undersökningar av alla möjliga former av litteratur, t.ex. muntlig litteratur, populärlitteratur, barnböcker o.s.v.
- (2) Den berättande litteraturhistorian (med författarbiografin i centrum) har kompletterats med (och i vissa kretsar ersatts av) strukturella analyser och studier av det litterära livet i sitt sociala sammanhang.
- (3) Vanliga människors uppfattningar och erfarenheter har dragits in som ett respektabelt studieobjekt. I den traditionella estetiska forskningen med positivistiska förtecken koncentrerade man sig på förhållandet mellan upphovspersonen och hennes/hans verk, något som visar sig inte minst i betoningen av historisk-biografiska undersökningar på det litteraturhistoriska området. På 1900-talet har den traditionella "produktionestetiken" efterhand kompletterats med "receptionestetiska" undersökningar, d.v.s. studier av förbindelserna mellan verken och deras mottagare (läsare, lyssnare, iakttagare). Inom det relativt nya området litteratursociologi har det t.ex. utförts en mängd «publikundersökningar», något som illustrerar ett bland flera sätt att bedriva receptionestetik.
- (4) Den ensidiga fokuseringen på skriftliga arbeten och källor har ersatts av ett bredare spektrum. Muntlig litteratur har blivit ett intressant studieområde, och såväl kvalitativa som kvantitativa metoder har använts. (Entusiasmen för kvantitativa metoder bottnar gärna i ett scientistiskt vetenskapsideal.)
- (5) Tyngdpunkten har förskjutits från det slags orsaksförklaringar som man föredrog i den historiskt-positivistiska traditionen (påverkningsförklaringar och andra historiska förklaringar) till andra slags förklaringar (strukturellistiska

och funktionalistiska förklaringar, till exempel) och inte minst till tolkningar, beskrivningar, analyser av själva verken.

- (6) Det traditionella objektivitetsidealet har modifierats också på det litteraturvetenskapliga området. Forskarens perspektiv framstår som en avgörande faktor i forskningsprocessen. I den marxistiska litteraturforskningen blev klass-tillhörigheten betraktad som något mycket viktigt. I de senaste årtiondenas livliga feministiska forskning har köns-tillhörigheten långt på väg övertagit den roll som klasstillhörigheten spelade för inte så länge sedan.

Humaniora och samhällsvetenskaperna

Ämnen som ekonomi och statslära har en lång historia. Aristoteles, till exempel, studerade systematiskt dåtidens grekiska författningar och kan därmed räknas som statskunskapens grundläggare. Men det som vi nu kallar för «samhällsvetenskaper» förde länge ett kringflackande liv. Ekonomi var modvetenskapen framför alla andra på 1700-talet. Ämnet kallades den gången gärna för "kameralistik". Namnet kommer av det latinska ordet "camera", som här står furstens arbetsrum. Där fattades alla viktiga beslut som berörde statens ekonomi. Kameralistiken intresserade sig för statsadministrations praktiska problem, men också jordbruksdrift och det enskilda hushållets ekonomi hörde till "kameralvetenskaperna". Med den starka betoningen av de administrativa aspekterna på det ekonomiska livet kunde ämnet lika gärna placeras i en juridisk fakultet som i en historisk-filosofisk fakultet. Vid universitetet i Wien, till exempel, tillhörde kameralistiken först den historisk-filosofiska fakulteten, men överfördes efter några år till juridiken. Detsamma skedde med den nya

ekonomiprofessur som inrättades 1740 vid Uppsala universitet. Efter några år överfördes den också till den juridiska fakulteten.³²

Mot slutet av 1800-talet blev det brukligt att sammanfatta de discipliner som befattar sig med sociala företeelser som "samhällsvetenskaper" ("social sciences", "Sozialwissenschaften"), och det uppstod en livlig debatt om förhållandet mellan de traditionella humanistiska ämnena och samhällsvetenskaperna. De stora historikerna på 1800-talet uppfattade nämligen gärna sin egen vetenskap som en allmän samhällsvetenskap, vars uppgift det var att studera mänsklighetens utveckling i alla dess aspekter. Men med den fortskridande specialiseringen och fokuseringen på källkritisk bearbetning av föreliggande arkivmaterial framstod historikernas universella anspråk efterhand som tämligen överdrivna. Dåtidens historiska faktapositivister hade t.ex. inte mycket att bidra med när det gällde förståelse av aktuella samhällsproblem. Amerikanska sociologer mot slutet av 1800-talet intresserade sig inte minst för effekterna av den kraftiga urbaniseringen, som hade ägt rum i U.S.A. efter inbördeskriget på 1860-talet. Man riktade sökarljuset mot områden som kriminalitet, arbetslöshet, utnyttjandet av kvinnor och barn i arbetslivet, instabilitet i familjelivet, immigration och raskonflikter.³³

Inte minst kritiserade man den faktapositivistiska koncentrationen på det konkreta arbetet med historiska materialsamlingar. Man började efterlysa synteser, begrepp och teorier. Nationalekonomen Carl Menger gick på 1880-talet till angrepp på avsaknaden av teoretiska inslag i den ekonomiska forskningen och kritiserade kraftigt den rådande överbetoningen av det historiska perspektivet.³⁴ Menger ansåg att det finns exakta och oföränderliga lagar på det ekonomiska området. Hans viktigaste motståndare i den såkallade metodstriden under 1800-talets sista år, Gustav Schmoller, ansåg däremot att sådana lagar måste vara relativa och föränderliga.

Menger kom fram till att man inte kan tala om en allmän samhällsvetenskap. Det finns tre olika slags samhällsvetenskaper, föreslog han: praktiska, historiska och teoretiska samhällsvetenskaper. Till de praktiska samhällsvetenskaperna räknade han de ämnen som gärna docerades i dåtidens juridiska fakulteter, t.ex. finansvetenskap och folkhushållningspolitik. De historiska samhällsvetenskapernas uppgift sades vara att undersöka enskilda historiska fenomen och att söka efter allmänna mönster i det insamlade historiska materialet. De teoretiska samhällsvetenskaperna, däremot, sades vara exakta. De arbetar deduktivt med utgångspunkt i modeller och teorier. Och detta har ju också blivit det dominerande perspektivet inom nationalekonomin på 1900-talet. Den historiska dominansen kännetecknade de traditionella humanistiska fakulteterna till långt in på 1900-talet, och därmed var det också dukat för en motsättning mellan de mera teoretiskt inriktade samhällsvetenskaperna och de övervägande historiskt orienterade humanistiska ämnena.

Sociologin etablerades som en egen vetenskap på 1890-talet. Några av dåtidens ledande samhällsvetare uppfattade sociologin som studiet av nutidens samhälleliga förhållanden. Det gällde t.ex. många av de amerikanska sociologerna och det gällde grundaren av sociologin i Frankrike, Émile Durkheim (1859-1917). Durkheim betonade att det finns egenskaper som kännetecknar hela samhällen och som inte kan reduceras till de enskilda individernas egenskaper eller handlande. Han upptäckte att det finns regelbundenheter i det sociala livet som behöver ett särskilt slags förklaringar. Det mest berömda exemplet är hans undersökning av självmordsfrekvenserna i olika länder i Europa på 1800-talet. Ett självmord är ju i allra högsta grad en individuell begivenhet, som är resultatet av en enskild persons beslutsfattande. Men det visade sig att självmordsfrekvenserna är tämligen konstanta inom varje land, samtidigt som det är så att nivåerna skiljer sig kraftigt från land

till land. Durkheim kom fram till hypotesen att detta beror på att det finns olika grader av solidaritet och olika former av solidaritet i olika samhällen. I sitt arbete med att analysera orsakerna till de existerande regelbundenheterna på detta område utvecklade Durkheim också en ny metod, som senare har kommit att ingå som en standardmetod i samhällsvetenskaperna (s.k. multivariatanalys).³⁵

I Durkheim-traditionen i sociologin är där en klar motsättning mellan sociologi och andra samhällsvetenskaper, på den ena sidan, och de historiska vetenskaperna, på den andra sidan. Durkheim och hans efterföljare har också en tendens till att betrakta sin egen infallsvinkel som mera vetenskaplig än det traditionella historiska perspektivet. Men hos den andre store grundläggaren av sociologin i Europa omkring sekelskiftet 1800/1900, Max Weber, finns det inte någon principiell motsättning mellan historiska och samhällsvetenskapliga studier. Några av hans mest kända studier är just historiska.³⁶ Det skulle därför inte bara vara en överförenkling att säga att samhällsvetenskaperna på 1900-talet alltid har varit ahistoriska – det skulle vara direkt felaktigt. Men i några miljöer har den ahistoriska hållningen dominerat, med stöd av naturvetenskapligt inspirerade föreställningar om vetenskaplighet. Det gäller inte minst för en viktig del av den amerikanska traditionen, som har prioriterat survey-undersökningar, laboratorieexperiment och kvantitativa metoder.

När sociologin infördes som eget universitetsämne i Sverige och Norge efter det andra världskriget, var det en ytterst positivistisk variant av den samtidsinriktade, ahistoriska och scientistiska sociologin som importerades från U.S.A., nämligen Lundberg-skolans sociologi. I *Foundations of Sociology* (1939) hade George A. Lundberg argumenterat för att naturvetenskapens metoder kan användas också på mänskligt beteende. Han satsade på symbolisk logik, matematik och kvantitativa metoder. Lundbergs program slog an. I en översikt över

aktuell sociologisk teori från 1950 heter det att den nypositivistiska skolan är den som dominerar i samtidens sociologi, åtminstone om man håller sig till U.S.A. Och som den bästa företrädaren för den nypositivistiska riktningen framhävs just Lundbergs bok från året 1939.³⁷ Som namnet antyder var Lundberg svensk-amerikan och knöt under många besök i Skandinavien goda kontakter med kollegor i vår del av världen. När den norske filosofen Arne Næss och hans medarbetare ("Oslo-skolan") ville stimulera samhällsvetenskapernas utveckling efter det andra världskriget, inbjöd de en av lundbergianerna som gästprofessor till Oslo läsåret 1948-1949. Han hette Paul F. Lazarsfeld och var professor vid Columbia-universitetet i New York. I Oslo höll han en föreläsning, som blivit känd efteråt inte minst genom den kritik som den amerikanske sociologen C. Wright Mills har riktat mot den.³⁸

På samma vis som Arne Næss och de logiska positivisterna försvarade Lazarsfeld en enhetsvetenskapsideologi: "Slutmålet för alla vetenskaper är att utveckla ett system av allmänna lagar, som kan användas på aktuella praktiska problem." Han förnekade inte att samhällsvetenskaperna ännu inte nått detta mål, men gav också uttryck för stor optimism angående möjligheterna att göra så i framtiden. Sociologin framställdes alltså som en nomotetisk vetenskap, en vetenskap vars uppgift det är att finna fram till universellt giltiga lagar. Och på samma sätt som naturvetenskaperna tjänar som underlag för teknologi ("tillämpad naturvetenskap") tänkte sig Lazarsfeld att sociologer skulle kunna framskaffa det nödvändiga underlaget för en rationell samhällsteknologi ("social engineering"). Han ställde sig inte helt avvisande till historiska studier, men betonade att de datamängder som behövdes i det vetenskapliga arbetet stort sett bara kan frambringas genom synkrona studier. Sociologer har en benägenhet att hålla sig till sådant mänskligt beteende som upprepas ofta. Bara då har man nämligen möjligheten att «upptäcka regelbundenheter och allmän-

na lagar i socialt beteende», heter det i Lazarsfelds föreläsning. Och han lade särskilt stor vikt på kvantitativa tekniker. Alla sociologistudenter borde få lära sig sådant som intervju- och observationsteknik och statistisk analys.

Så blev det också när sociologin infördes som universitetsämne i Sverige och Norge i efterkrigstiden. I inledningen till läroboken *Sociologiska metoder* (1961) skiljer Georg Karlsson (som blev professor i sociologi vid det nya universitetet i Umeå i mitten på 60-talet) mellan "humanistisk" och "naturvetenskaplig" sociologi. Den humanistiska sociologin anknyter ofta till historian, skriver han. Den är försiktig med generaliseringar och skeptisk till kvantitativa metoder och statistik. Den naturvetenskapliga sociologin står för det omvända, något som också präglar lärobokens inriktning. Tyngdpunkten ligger avgjort på statistiska undersökelser och mättningsproblem. Karlsson konstaterade också att de flesta nu verksamma sociologer torde luta mer åt en naturvetenskaplig inställning.³⁹ Och det var nog riktigt som en beskrivning av den första generationen av sociologer i Sverige i efterkrigstiden.

I Norge var emellertid det scientistiska inslaget inte lika framträdande. Arne Næss och Johan Galtung betraktade fysiken och andra naturvetenskaper som en modell för alla vetenskaper (läroboken *Innføring i logikk og metodelære*, 1960) och hämtade alla sina exempel från naturvetenskaperna. Nationalekonomer som Ragnar Frisch och Leif Johansen betonade sådant som kvantifiering, mätbarhet, användande av matematiska och statistiska metoder.⁴⁰ Men en sociolog som Vilhelm Aubert var tämligen skeptisk till "den ingrodda föreställningen att sociologin har något välavgränsat som heter «metoder» och något annat som man utskilja som "teori"."⁴¹ I Auberts egen lärobok *Sosiologi* från 1964 lyser survey-tekniker och statistiska analysmetoder med sin frånvaro. I stället tar han upp sådana teman som primär- och sekundärgruppernas roller som normkällor, sociala rollsystem, stratifikation, konflikter och

avvikande beteende. En speciell samhällsvetenskaplig tradition som slog rot i Norge på 60-talet är den så kallade aktionsforskningen. Aktionsforskare ser det som sin primära uppgift att bidra till att förändra verkligheten, t.ex. genom att hjälpa till med att förbättra förhållandena på en arbetsplats eller i en glesbygd. I aktionsforskningen spelar kvantitativa metoder en underordnad roll. Detsamma gäller en samhällsvetenskap som socialantropologi, som också infördes till Norge i efterkrigstiden. Den ledande norske socialantropologen, Fredrik Barth, anknöt till den förstående traditionen från Max Weber och de engelska socialantropologerna och var (som socialantropologer brukar vara) avvisande till kvantitativa metoder. Hos Barth finner man i stället ett annat typiskt samhällsvetenskapligt drag, nämligen en stark betoning av modellernas roll i det vetenskapliga arbetet.⁴²

Det samhällsvetenskapliga landskapet är med andra ord långt ifrån enformigt. Och med upprorsgenerationen i slutet av 60-talet och början av 70-talet blev samhällsvetenskaperna ändå mindre enformiga, något som vi strax skall komma tillbaka till (i nästa avsnitt).

Samhällsvetenskaperna utskildes som egna fakulteter vid universiteten i Uppsala och Oslo på 1960-talet. I Bergen skedde det samma i början av 70-talet. Vid de två andra norska universiteten, i Trondheim och i Tromsø, har man valt andra lösningar. I Tromsø hör t.ex. filosofifämnet hemma i institutionen för samhällsämnen ("institut for samfunnsfag").

Man kan då fråga sig om det finns några principiella skillnader mellan de ämnen som hör hemma i de historisk-filosofiska fakulteterna i våra dagar och de ämnen som räknas som samhällsvetenskapliga. Man kan inte vänta sig några skarpa gränser, men tyngdpunkten ligger på olika saker i de två ämnesgrupperna. I utredningen *Humanistisk forskning i Norge* från mitten av 70-talet påpekas det att de humanistiska vetenskaperna inte i samma grad som samhällsvetenskaperna är

inriktade på samtidsproblem och heller inte så intresserade av att formulera generella teorier om mänskligt beteende i olika sociala sammanhang. Det historiska inslaget är inte lika dominerande i dagens humaniora som det tidigare var, men det är klart mera framträdande i de historisk-filosofiska ämnena än i samhällsvetenskaperna, heter det i utredningsrapporten.⁴³

Vi kan tillägga att teorier och modeller spelar en mera framträdande roll i samhällsvetenskapliga discipliner som sociologi, socialantropologi och inte minst nationalekonomi än vad som är fallet i typiska humanistiska ämnen som historia, religionsvetenskap och konstvetenskap. När samhällsvetenskaperna utskildes som en egen fakultet i Bergen för drygt tjugo år sedan, ville historikerna följa med. Men majoriteten i den historiskt-filosofiska fakulteten var inte med på det. Historikern Alf Kaartvedt kom i många år därefter gärna tillbaka till det som han kallade för historieämnets babyloniska fångenskap i den historiskt-filosofiska fakulteten. Också hans kollega Sverre Bagge betonar i en översikt från mitten på 80-talet att historievetenskapen är en samhällsvetenskap. Historiker eftersträvar också generaliseringar, skriver Bagge. Men han påpekar också att det finns skillnader i framställningsformen: "En historisk framställning har fortfarande för det mesta en berättande form, även om den startar med en problemställning och slutar med en konklusion och försöker systematisera stoffet på vägen. Siffror och tabeller intar för det mesta en mera undanskymd plats, dock med modern socialhistoria och ekonomisk historia som undantag. I motsättning till detta kännetecknas samhällsvetenskapliga avhandlingar genomgående av teknisk terminologi, siffror och tabeller. De börjar ofta med att presentera en modell som skall utprövas, presenterar resultaten av de olika testen och slutar med en konklusion."⁴⁴ Som vi redan har sett spelar modeller och teknisk terminologi också en viktig roll i de strukturalistiska och semiologiska traditionerna. Detta gäller också nutida språkvetenskap, som intar en

slags mellanposition mellan de humanistiska och samhällsvetenskapliga områdena. I U.S.A. placeras lingvistikerna f.ö. ofta tillsammans med samhällsvetenskaperna. De traditionella gränserna mellan förstående och förklarande discipliner, idiografiska och nomotetiska vetenskaper, går på tvärs av fakultetsgränserna. Men det utesluter inte att de historiskt-filosofiska ämnena fortfarande i större utsträckning än de samhällsvetenskapliga kan karakteriseras som hermeneutiska, historiska och idiografiska discipliner.

Nymarxism, psykoanalys och semiologi

Avståndet mellan den tidpunkt då en idé uppstår och den tidpunkt då idén slår igenom kan vara ganska stort. Detta stämmer bland annat på de strukturalistiska idéer som vi har stiftat bekantskap med i det föregående. Ferdinand de Saussure framlade sitt förslag om en allmän vetenskap om tecknens sociala liv i sina föreläsningar i Genève i början av 1900-talet, föreläsningarna trycktes 1916, men semiologins genombrott kom inte förrän på 1960-talet. Något liknande gäller den tidiga ryska formalismen och den tjeckiska strukturalismen i mellankrigstiden. Kännedomen om de grundläggande arbetena i de nämnda traditionerna var länge begränsad till en liten krets av specialister. Vladimir Propps arbete *Sagens morfologi* utkom på ryska 1928. Den första översättningen till engelska utkom 1958. Den klassiska strukturalismen blev tillgänglig för en vidare krets när Tzvetan Todorov presenterade ett urval på franska 1965. En liknande antologi kom på tyska 1972. De tjeckiska strukturalisterna presenterades i dansk språkdräkt 1971. Strukturalism och semiologi behandlades i flera artiklar i *Norsk filosofisk tidsskrift*, årgång 1970.⁴⁵ På 60-talet nådde semiologin en större publik via figurer som Roland Barthes

och Julia Kristeva, och de nya signalerna fångades raskt upp och förmedlades av litteraturforskare som Kurt Aspelin i Sverige, Peter Madsen i Danmark och Atle Kittang i Norge, för att nämna några exempel. Nordiska Sommaruniversitetet spelade en viktig roll den gången som en mötesplats för unga radikala forskare och studenter. En del av den verksamheten finns dokumenterad i boken *Strukturalisme og semiologi* (1973), redigerad av två unga filosofer från Bergen vid namn Kjell S. Johannessen och Arild Utaker.⁴⁶ Strukturalismens genombrott i det offentliga livet kan om man så vill tidfästas till året 1966, då viktiga arbeten publicerades av idéhistorikern Michel Foucault, psykoanalytikern Jaques Lacan och socialantropologen Claude Lévi-Strauss. Och året därefter slog filosofen Jaques Derrida igenom med inte mindre än tre böcker, däribland *De la grammatologie*, som också snabbt blev översatt till danska.

På 60-talet framstod också marxismen som ett intressant alternativ till de etablerade forskningstraditionerna på det humanvetenskapliga området. I en översikt från 1973 konstaterar litteraturforskaren Kurt Aspelin, som själv tillhörde de ledande marxisterna i Sverige på den tiden, att den marxistiska litteraturforskningen länge blev avfärdad som en kuriositet. Men under de sista åren hade det skett en förändring, ansåg han. Marxismen framstod nu, i början av 70-talet, som "ett alternativ att ta hänsyn till, både i den s.k. kulturdebatten och i akademiska forsknings- och undervisningssammanhang".⁴⁷ Det var inte bara i Paris som kombinationen av marxism, psykoanalys, strukturalism och semiologi framstod som en lovande kombination. Den gick sin segrgång genom en hel generation av rebelliska studenter och forskare.

Bakgrunden för förändringens vindar i humanvetenskaperna var till en stor del politisk. Den dogmatiska marxismen förlo-
rade efter hand sitt grepp efter Stalins död 1953. Man upp-
täckte både i Östeuropa och i den västliga delen av världen
att det fanns andra aspekter på marxismen än den dogmatiska

formen av marxism som hade upphöjts till officiell ideologi i Sovejtunionen på 1920-talet. Den jugoslaviska *Praxis*-gruppen spelade en pionjärroll i avstaliniseringsprocessen med sin antiauktoritära variant av marxism. Och den så kallade kritiska teorin, som började med den radikala Frankfurt-skolan på 20-talet, fick ett enormt genomslag i den unga upproriska generationen (ofta kallad "68-års-generationen" efter studentrevolten i Paris 1968). Filosofer som Herbert Marcuse och Jürgen Habermas framstod som vägvisare i det landskap som Marx, Engels, Lenin och Mao Tse-Tung hade byggt upp.⁴⁸

Upproret på 60- och 70-talet var bland mycket annat också ett uppror mot de etablerade forskningstraditionerna på humaniorområdet och i samhällsvetenskaperna. Positivistiska traditioner dominerade den gången, inte minst i Skandinavien. Sociologin i vår del av världen var, som vi redan har sett, utpräglat scientistisk i perioden närmast efter det andra världskriget; i litteraturvetenskapen dominerade den historiskt-biografiska metoden; över huvud taget förelåg det en betydande eftersläpning i förhållande till resten av världen. Upprorets tid var inte minst en upptäcktsresa i de försummade traditionernas land. Det var en spännande tid, präglad av stor optimism. Som exempel väljer vi ett par arbeten från 70-talets första hälft, som kännetecknas av en mycket kritisk hållning till de etablerade humanvetenskaperna och till det bestående samhället i största allmänhet och av en motsvarande stark optimism på de nyupptäckta möjligheternas vägnar: den norske filosofen Gunnar Skirbekks *Nymarxisme og kritisk dialektikk* från 1970 och den svenske litteraturforskaren Kurt Aspelin's *Textens dimensioner* från 1975.⁴⁹

Nymarxism och kritisk dialektik utmärks i allra högsta grad av ungdomlig frejdighet. Den unge filosofen anknöt inledningsvis till C.P.Snows kontrast mellan de två kulturerna, som vi var inne på i förordet och som vi skall komma tillbaka till så småningom i epilogen. På samma sätt som Snow ställde Skirbekk

upp "naturvetenskapsmännen" mot "litteraterna" eller "humanisterna". Och lika litet som Snow skilde Skirbekk mellan skönlitteratur och humanistisk vetenskap. Han slog helt enkelt ihop dessa områden, för att därefter avfärda dem som föråldrade. "Poetokratins tid är slut. Litteratvældet är över." I stället hoppades han på att kritiska filosofer och samhällsforskare skulle göra det som behövdes. "Dessa grupper utgör en kritisk "upphävning" både av teknokratien och det oförbindliga humanisteriet."⁵⁰ Mot slutet av den lilla boken kommer Skirbekk än en gång tillbaka till sin kontrast mellan naturvetenskap och "humanisteri" och förklarar åter att kritisk filosofi och samhällsvetenskap kommer att ta över mer och mer. Han nämnde speciellt ekonomi och räknade med en ökande politisering av filosofi och samhällsvetenskap. "Man kan också vänta sig att att det i fortsättningen blir så att filosofiska sysslor i stigande grad också kommer att inbegripa politisk *handling*."⁵¹ Det existerande samhället kunde nämligen inte lösa sina problem på egen hand. Det som nu behövdes var en genomtänkt politik, närmare bestämt ett slags "populistisk socialism", hette det utan närmare angivande av vad detta nu skulle innebära.⁵²

Den grundläggande kontrasten i Skirbekks bok är skillnaden mellan "gammalmarxismen" och "nymarxismen". Uttrycket "gammalmarxism" står för den traditionella formen av marxism, den dogmatiska marxism som då fungerade som statens ideologiska grundval i Sovjetunionen och dess satelliter. Kritiken vände sig särskilt mot ett inslag i den typen av marxism, nämligen tendensen att betrakta samhället som styrt av sociala lagar som är lika oföränderliga som naturlagarna. Nymarxisterna förnekade inte att det finns inslag i samhället som har lagkaraktär, men de såg på dem som "kvasi-natur", d.v.s. som något som lätt uppfattas som oföränderliga lagar men som i själva verket kan upphävas genom politiskt arbete. Samhällsvetenskapernas grundläggande uppgift är då att bidra till

en befriande eller "emancipatorisk" praxis.⁵³

Här som eljest bygger Skirbekk särskilt på den tyske filosofen Jürgen Habermas. Habermas föreslog på 60-talet att vetenskapernas värld kan indelas i tre huvudområden på grundval av de kunskapsintressen som dominerar på respektive område. Habermas skilde mellan tre grundläggande kunskapsintressen: att behärska, att förstå, att frigöra. Naturvetenskaperna styrs till syvende og sist av vårt intresse för att kontrollera naturen, föreslog Habermas. Några av humanvetenskaperna styrs av vårt intresse för att förstå. Det är de traditionella humanvetenskapernas område (historia, estetiska discipliner o.d.). Och några av vetenskaperna styrs först och främst av intresset för att befria oss från de rådande ideologierna och samhällseliga förhållandena. Det är de emancipatoriska samhällsvetenskapernas område.⁵⁴

I det sammanhanget kommer Skirbekk också kort in på det som är den röda tråden i vår framställning av humanvetenskapernas utveckling på 1900-talet: positivismen och dess kritiker. Han tog avstånd från föreställningen att befrielsen kan ske bara genom ideologikritik. Positivismen är inte bara en "teoretisk tabbe". "För (ny)marxister är positivismen också en ideologi för ett visst stadium i kapitalismens utveckling, och kampen mot kapitalismen kräver också konkret politisk kamp mot det kapitalistiska samhället."⁵⁵ Positivismen koncentrerar sig på det positiva i betydelsen "det som är givet". Men det som nu behövdes var något helt annat: en koncentration på det som ännu inte finns, det som saknas, "det negativa". Och för det behövdes det både teoretisk analys och politiskt arbete, "en enhet av teori och praxis", som det heter med en tidstypisk formulering.⁵⁶

Gunnar Skirbekks ungdomsarbete om nymarxismen är både fräckt, frejdigt och optimistiskt. Kurt Aspelins bok *Textens dimensioner* har en annan stämning. Aspelin uttrycker också en viss optimism (en ganska stor sådan) angående de nya perspek-

tivens möjligheter, men han uttalar sig mycket försiktigt. I kapitlet om marxistisk litteraturforskning betonar han att marxismen är en "utmaning" för litteraturvetenskapen. Men det finns ännu inte så mycket att visa till när det gäller resultat. "Vetenskapligt givande (skriver han) blir perspektivet, om man ser den marxistiska litteraturforskningen som ett fält för fundamentala, i stort långt ifrån besvarade frågeställningar."⁵⁷ Efter en inledande kritisk presentation av den positivistiska traditionen i svensk litteraturvetenskap kommer det ganska utförliga redogörelser för traditioner som då var föga kända i Sverige: strukturalism och semiologi, icke-positivistiska varianter av litteratursociologi, marxistisk litteraturforskning och hermeneutik.

Aspelins utgångspunkt var det förhållandet att litteraturvetenskapen befann sig i en kris, både i Sverige och internationellt sett. Situationen utmärktes av osäkerhet angående ämnets grundvalar och målsättning. Bakgrunden för detta var inte minst den brist på teoretisk och metodologisk diskussion som är karakteristisk för positivismen i största allmänhet och den svenska litteraturvetenskapliga traditionen i synnerhet. Efter Henrik Schücks framgångsrika kritik av de spekulativa inslagen i historismen på 1800-talet har den svenska litteraturvetenskapen kännetecknats av en nykter empirism, som stort sett utesluter teoretiska reflektioner. Det är en hållning som skiljer sig t.ex. från de franska positivisternas intresse för syntetiserande uppgifter.⁵⁸ En av Schücks efterträdare, Anton Blanck, uttryckte den ateoretiska hållningen mycket tydligt i en uppsats som publicerades 1922. Enligt Blanck kan man inte tala om "metoder" i historisk forskning. Det skulle påminna alltför mycket om "kemiska laboratorier med reagenser och dylikt", och det skulle lätt kunna medföra att man glömde bort att "varje historisk uppgift måste ha sin egen, under arbetet spontant framväxande 'metod'".⁵⁹ Det är den hållningen som i decennier varit typisk för litteraturhistorieämnet i Sverige,

enligt Aspelin, som använder uttryck som ”agnostisk positivism” och ”metodologisk spontanism” för att karakterisera huvudströmningen i svensk litteraturvetenskap på 1900-talet.⁶⁰ Nykritiken satte vissa spår i några arbeten från 50-talet, men den förde inte till någon teori- och metoddebatt i Sverige. Det andliga klimatet i Sverige på den tiden var påverkat av det kalla krigets ”avideologisering” och kännetecknades av «en egenartad blandning av analytisk filosofi, ahistorisk empiricism och militant antimarxism», som Aspelin formulerade det. Man var ensidigt vänd mot den anglosaxiska delen av världen. Andra utländska impulser betraktades stort sett som oönskade och blev också effektivt avvisade.⁶¹

Kurt Aspelin själv intog en helt annan position: öppen, odogmatisk, sökande och teoretiskt medveten. Dessutom var han ovanligt bra påläst. Den bästa utgångspunkten när det gällde att försöka komma ut ur litteraturämnets kris var, ansåg han, en odogmatisk form av marxism. Han kritiserade kraftigt den dogmatiska förstelningen i Stalin-tidens institutionella marxism och vände sig över huvud taget mot alla varianter av ”vulgärmarxism” som reducerar litteraturen till symptom på ekonomiska och sociala förhållanden. Och han betonade behovet av kontinuerlig självkritik i den marxistiska traditionen.⁶² Ett genomgående tema i hans presentationer av traditioner som strukturalism, semiologi och marxism är att de existerande försöken är *fruktbara* och *löftesrika* ansatser, ofta behäftade med allvarliga brister men likväl *lovande*, som *en begynnelse*. Den bulgarisk-franska semiologen Julia Kristeva var en av dem som väckte uppmärksamhet på 60- och 70-talet, för att nämna ett exempel bland många andra. Aspelin finner hennes försök att utarbeta en allmän textteori mycket intressant, men han framhåller också att där finns inslag av ”en vildvuxen spekulering som gränsar till uppenbart charlatanereri”.⁶³ Han är likaså starkt kritisk till Hans-Georg Gadamer och den hermeneutiska traditionen över huvud taget. Mycket av

den aktuella hermeneutiken bottnar i «reaktionär senborgerlig filosofi», heter det hos Aspelin, samtidigt som han betonar att det skulle vara helt orimligt att avfärda hela hermeneutiken som en borgerlig uppfinning, som marxister ofta har gjort. "Bara i dogmatiska trespikningar kan marxismens anspråk på objektiv-vetenskaplig verklighetskartläggning undslippa förståelse- och tolkningsproblematiken."⁶⁴

Den sökande, öppna och odogmatiska hållningen som kännetecknar de två exemplen som vi nu har betraktat – Skirbekk och Aspelin – visar en viktig sida av upproret på 60- och 70-talet. Många upptäckte att det faktiskt fanns alternativ, eller åtminstone utkast till alternativ, till de dominerande positivistiska forskningstraditionerna i humanvetenskaperna. De etablerade humanvetenskaperna, både i öst och i väst, utsattes för kraftig kritik. Humaniora och samhällsvetenskaperna i den "borgerliga" eller "kapitalistiska" delen av världen kritiserades särskilt för sin ateoretiska positivism och bristande teoretiska medvetenhet. Humanvetenskaperna i den "socialistiska" delen av världen kritiserades särskilt för sin dogmatism och bristen på mera avancerad teoretisk reflexion ("vulgärmarxism"). De starka positivistiska inslagen i de traditioner som den radikala kritiken helst stödde sig på (psykoanalysen, strukturalismen, semiologin, marxismen) utsattes också för en viss kritik. Kurt Aspelin, till exempel, kommer då och då in på de "scientistiska" inslagen i de nämnda traditionerna. (Han definierade "scientism" – eller "scientificism" som han också kallade det – som "en vetenskapsuppfattning, kalkerad på naturvetenskapernas kunskapsintresse").⁶⁵ Några exempel: semiotiken är ett fält där scientistisk rigorism står mot marxistiska perspektiv och hermeneutiska lösningsförsök; franska narratologer som Bremond och Barthes har klart positivistiska, scientistiska drag – på samma sätt som Taine hundra år tidigare jämförde Bremond sin egen vetenskap ("narratologi") med botanik och andra exakta naturvetenskaper; strukturalisten To-

dorov ger inte sällan sitt forskningsprogram "en hårt scientis- tisk formulering".⁶⁶ Men det mesta av kritiken riktades, hos Aspelin som hos alla andra, utan tvivel mot positivismen och scientismen i de etablerade vetenskapstraditionerna i västvärlden. Att ganska mycket positivism och scientism också smög sig ombord på skutan hade man egentligen inte tid att lägga märke till i stridens hetta.

Sammanfattning

Den historistiska positivismen var huvudfåran i humaniora i omkring hundra år, från 1860-talet till tiden efter det andra världskriget. Ledande positivisterna i början på 1900-talet betonade att humanvetenskaperna har både analyserande och syntetiserande uppgifter. Men i praktiken låg tyngdpunkten på materialinsamling och publikationsarbete och inte minst på den noggranna källkritiska bearbetningen av de föreliggande datamängderna.

Den dominerande traditionen i historievetenskapen styrdes av Ranke-mönstret. I detta paradigm ingår bl.a. följande antaganden:

- (1) *Ämnesområde*: Forskningen koncentrerade sig på den politiska sfären i snäv betydelse. Det var den nationella och internationella politiken som stod i fokus.
- (2) *Historiesyn*: Historien uppfattades som en kedja av händelser och handlingar.
- (3) *Perspektiv*: Makthavarnas perspektiv var det styrande perspektivet i historieskrivningen.
- (4) *Data*: Man arbetade helst med arkivmaterial och andra tillgängliga dokument.

- (5) *Förklaringsstyp*: Avsikts- och orsaksförklaringar var de vanliga förklaringsstyperna.
- (6) *Objektivitetskrav*: Man förutsatte att en objektiv och slutgiltig historisk framställning var ett ideal som kunde förverkligas.

Kritik har efterhand riktats både mot den dominerande traditionens snäva ämnesval, mot dess historiesyn och begränsade perspektiv, mot den ensidiga inriktningen på arkivdata och andra skriftliga dokument, mot koncentrationen på orsaks- och avsiktsförklaringar och mot de överdrivna anspråken på objektivitet. Både Annales-skolan, hermeneutiker som Hans-Georg Gadamer och Wittgenstein-traditionen i vetenskapsfilosofin har riktat kritik inte minst mot det positivistiska objektivitetsanspråket och föreställningen att vetenskapernas växt sker kumulativt.

En liknande utveckling äger rum inom de andra humanistiska ämnena. I litteraturvetenskapen dominerade länge den historisk-biografiska metoden, kompletterad med komparativa studier. I mellankrigstiden växer det fram åtminstone två slagkraftiga alternativ till den historistiska och positivistiska historieskrivningen, nämligen strukturalismen och nykritiken. Detta medför bland annat att den ensidiga fokuseringen på historiska förlopp kompletteras med diakrona analyser och att ämnesområdet utvidgas till att omfatta också sådant som muntlig litteratur, populärlitteratur och barnlitteratur.

Samhällsvetenskaperna skiljs efterhand ut som en egen ämnesgrupp. I Sverige och Norge kom den utvecklingen tämligen sent, efter det andra världskriget. Avskiljningen av samhällsvetenskaperna från de andra humanvetenskaperna har fört till en diskussion om likheter och skillnader mellan de två ämnesområdena. Man har bl.a. pekat på följande omständigheter:

- tyngdpunkten i humaniora ligger på historiska studier, till skillnad från samhällsvetenskapernas övervägande synkrona perspektiv;
- i några av samhällsvetenskaperna (särskilt sociologi och nationalekonomi) spelar kvantitativa metoder en vida mer central roll än i de traditionella humanistiska disciplinerna;
- modeller och teknisk terminologi spelar ofta en mera framträdande roll i samhällsvetenskaperna än i humaniora-ämnena, som ofta föredrar en berättande framställningsform;
- generaliseringar, lagar och teorier spelar en mera central roll i samhällsvetenskaperna än i de humanistiska ämnena.

Det kan nog vara riktigt att säga att tyngdpunkten ligger på olika saker i humaniora och i samhällsvetenskaperna. Men några skarpa gränser finns det inte.

Kritiken mot de dominerande positivistiska mönstren på humaniora-området har pågått sedan 1800-talet. Men det tog lång tid innan den historistiska positivismen började mista något av sin dominerande position. På 1960-talet fick kritiken en helt ny styrka, inte minst på grund av den då inte ovanliga kombinationen av strukturalism, semiologi, psykoanalys och marxistiskt färgat politiskt engagement. Det kan tilläggas att kritiken av den dogmatiska marxismen med tiden fick stöd av den politiska utvecklingen i Östeuropa (Tysklands återförening och Sovjetunionens upplösning) och att den till att börja med stora entusiasmen på de nyupptäckta forsknings-traditionernas vägnar nog har dämpats åtskilligt under de sista åren.

11je

EPILOG

Vi kan nu börja sluta cirkeln genom att återvända till det citat som vi började med: "Man skal være blind på mere end det ene øye for ikke at se, at humaniora er trængt i våre dage. Humanistene er ikke nyttige for handelen, de beskjæftiger seg med ligegyldigheder – og kræver oven i købet at blive betalt af staten. Hva skal samfundet med disse snyltere?"¹

Här formuleras för det första ett påstående som så många har framfört de sista åren att det blivit en kliché: "De humanistiska ämnena befinner sig i en kris." Det råder däremot ingen enighet om vad denna kris egentligen bottnar i. Och för det andra så ställs en fråga som gäller själva basen för all humanvetenskaplig verksamhet: Varför skall man hålla på med de humanistiska disciplinerna? Hur kan denna verksamhet legitimeras?

När vi har kommit så långt som hit i vår framställning av humanvetenskapernas grundvalsproblem, så är jag benägen att säga att legitimeringsfrågan redan har besvarats. Genom att beskriva vad humanistiska forskare har gjort genom historien och genom att antyda något om vad de fortfarande gör, har vi också antytt ett svar på frågan om vilken nytta och glädje man kan ha av att syssla med humaniora, som forskare, som student, som konsument av resultaten av de humanistiska forskarnas arbete.

Som avslutning skall vi i detta avsnitt betrakta några av de synpunkter som har framförts i den aktuella debatten om

humanioras påstådda kris och legitimeringsgrundval. Detta kommer nämligen att ge oss en möjlighet till att återvända till några av de teman som berörts i de föregående kapitlen och att samla några av trådarna i vår historiska framställning.

Humanistisk forskning bedrivs i Skandinavien och resten av Europa först och främst vid universitet och andra statsunderstödda institutioner. Det innebär att forskningsanstalternas ekonomi är avhängig av nationalstaternas ekonomi och att den följer svängningarna i de ekonomiska konjunkturerna. Ibland är det uppgångstider, som på det också för universitetens del expansiva 60-talet. Ibland är det nedgångstider, som det varit också för universiteten de sista åren. När de offentliga utgifterna skall beskåras drabbas också forskningen, och möjligen drabbas just den humanistiska forskningen i sådana fall hårdare än andra forskningsområden. En sida av humanioras kris är alltså otillräckliga anslag. Det rör sig om en ekonomisk kris som visar sig i underskott på bokinköpsidan, i att det finns för få fasta tjänster, i att underhållet av existerande byggnader, samlingar och kunskaper försummas.

I USA, där de stora universiteten bygger på donationer och drivs som privata företag, ser bilden annorlunda ut. Nedskärningar har också där drabbat de humanistiska ämnena. Men vid de bästa universiteten och högskolorna, inklusive de tekniska högskolorna, betraktas det som självfallet att tillhandahålla ett gott urval på det humanistiska området. Vid Harvard-universitetet, det mest kända av alla de universitet och högskolor som befinner sig i Boston med omnejd, undervisar man i mellan sextio och sjuttio olika språk. (I och för sig är detta väl inte så mycket om man tänker på att det finns mer än tretusen olika språk i världen.) Där finns till exempel fyra professurer i japanska språket och litteraturen, och dessutom deltar åtta till tio professorer från områden som historia, ekonomi och sociologi i undervisningen på området japanska "area studies".² Till bakgrunden för denna relativt starka satsning på

Japan-studier hör självfallet de täta handelsförbindelserna mellan USA och Japan. Också de fristående universiteten i USA flätas in i den allmänna ekonomin, om än på andra sätt än i Europa.

För en humanist är det naturligt att anlägga ett historiskt perspektiv när man vill orientera sig i nutiden. Detta gäller också för den så kallade krisen i humaniora. Om man tror att detta är något nytt, ligger det nära till hands att söka efter orsakerna till krisen i det som skiljer den aktuella situationen från tidigare tider. Det skulle ju kunna vara så, till exempel, att dagens humanister ligger på en så låg kompetensnivå att de humanistiska ämnena har gått ned av den anledningen. Eller det skulle kunna vara så att byråkratiseringen av universiteten under de senaste årtiondena, inte minst i Sverige, har fört till så usla arbetsförhållanden för den forskande staben att man inte kan vänta sig fullgod humanistisk forskning under de rådande förhållandena. Sådana synpunkter har framförts under de senaste årens debatter. Och utan att vilja förneka att sådana förhållanden nog ibland kan tänkas spela en viss roll, vill jag dock tillåta mig att påpeka att dagens kris i humaniora inte är den första i historien.

På 1600-talet värderades humaniora tämligen högt i Sverige. Det vi kallar för humanvetenskapliga ämnen betraktades nämligen som nyttiga ting både från politisk, moralisk och ideologisk synpunkt sett.³ Men på 1700-talet inträffade det en förändring. Den nya modevetenskapen ekonomi prioriterades tillsammans med naturvetenskaperna, och de humanistiska ämnena kom i bakgrunden. De befrämjade inte näringslivet, ansågs det. När den kungliga vetenskapsakademien stiftades i Sverige 1739, låg tyngdpunkten på de nyttiga vetenskaper som tjänar till livets uppehälle och näring. Och till de nyttiga vetenskaperna räknade man inte humaniora, med undantag av praktiska språkplanläggningsfrågor i stil med att utarbeta ordböcker och en enhetlig ortografi.⁴ Dåtidens mer-

kantilistiska doktriner slog omedelbart ut på det humanvetenskapliga området, på samma sätt som våra dagars teknokratiska ideologier har fått ringverkningar på humanioras fält.⁵

I ett historiskt perspektiv visar det sig kanske att den normala situationen för humaniora alltid har varit snäva villkor. Men det gör inte situationen bättre för dagens och morgondagens humanister. En djupare förståelse av bakgrunden till den aktuella situationen borde emellertid kunna ligga till grund för bättre strategier i framtiden när det gäller att försöka förbättra tillståndet. Det är tankeväckande att jämföra humanioras situation idag, med en relativt stor och välutbyggd forsknings- och undervisningsapparat på humanioraområdet, med situationen i Norge på 1820-talet, då humaniora ännu låg i sin linda i den delen av världen. (Jämför avsnittet om etableringen av en vetenskaplig miljö i Norge ovanför!)

En annan aspekt som ofta lyfts fram i debatten om humaniora är konflikten mellan de humanistiska ämnenas allmänbildande funktion och en alltför långt driven specialisering. Detta är huvudtemat i de tre tidigare anförda danska humanisternas inlägg om humanioras kris. Renässanshumanismen började som en livsåskådning. Människan skulle frigöras bland annat genom vetenskaplig bildning. Humanisterna såg sig därför omkring efter redskap som kunde främja detta syfte och fann bland annat de humanistiska ämnena – *studia humaniora* – ”som därefter själva kapar förbindelsen med sitt ursprungliga mål och blir till discipliner som i konkurrens med andra discipliner måste skapa sin vetenskapliga legitimering. Det som går förlorat under denna utveckling är mycket ofta humanioras frigörande syftemål.”⁶ På samma sätt har konsthistorikern Madeleine von Heland påpekat att humanistisk forskning generellt sett har utvecklats sig från en systemorienterad tendens och mot en alltmer specialiserad befattning med allt mindre bitar.⁷

Nutidens typiske humanist, den specialiserade yrkesforska-

ren, framstår med andra ord som en problematisk figur. Kan en specialist på det frikativa r-ljudets utbredning i Sverige under 1900-talets första hälft samtidigt spela rollen som pädagogiska-idealets förvaltare?⁸ Detta framstår som ett problem som måste lösas eller upplösas på ett eller annat vis. En väg som man kan slå in på är den fortsatta specialiseringens väg. Då kan man inte längre använda det traditionella bildningsargumentet för humanioras del mera än för alla andra veenskapers del. Humaniora får inte någon särställning i vetenskapernas värld när det gäller människans bildning. En annan väg att gå kunde vara att börja lägga mera vikt vid helhetsperspektivens och syntesernas roll på humanioraområdet. Delvis är detta ett resultat av den fakta-positivistiska tendensen att koncentrera sig på detaljundersökningar. En del av den pågående debatten kan alltså läsas som bidrag till kritiken av fakta-positivismen.⁹

Andra inslag i den pågående debatten kan läsas som bidrag till kritiken av andra aspekter på de etablerade mönstren på det humanistiska området. 1800-talets starka betoning av de humanistiska ämnenas nationella roll framstår i våra dagar som problematisk. Det är inte längre en självfallenhet att det finns sådana saker som "nationalanda" eller "folksjäl". Den världsåskådning som låg till grund för mönstren på humanioraområdet på 1800-talet har för länge sedan övergivits av de flesta. Det uppstår då ett tomrum, som måste fyllas med något annat. Också detta är en del av "humanioras kris" i våra dagar. Den nationella ideologin måste utvecklas och förändras för att kunna tjäna som grundval för dagens och morgondagens verksamheter på det humanistiska forskningsområdet. Några menar att en lösning kunde bestå i att man koncentrerar sig på de stora internationella uppgifterna. Humaniora måste på samma sätt som naturvetenskaperna "ge sig ut på världsmarknaden".¹⁰ Andra har föreslagit att humaniora utan att förfalla till nationalism kan och bör lägga ner mycket arbete på nationella teman, utan att för den sakens skull koncentrera sig uteslu-

tande på detta. Det är en uppgift att reflektera kritiskt över den nationella identiteten utan att stödja nationalism, heter det i ett inlägg från mitten av 80-talet.¹¹

De senaste årens politiska utveckling har i allra högsta grad gett den uppgiften en förnyad aktualitet. Både Sovjetunionens splittring, utvecklingen i det tidigare Jugoslavien, Tysklands återförening och inte minst de pågående ekonomiska och politiska integrationsansträngningarna inom den europeiska unionens ram har bidragit till att åter sätta nationalitetsproblemet på forskarnas program. Frågor omkring den europeiska och nationella identiteten står i fokus för många pågående humanistiska forskningsprojekt, ofta med ett starkt inslag av historiska undersökningar. Det gäller t.ex. för det nyupprättade centret för europeiska kulturstudier vid universitetet i Bergen, och detsamma gäller åtskilliga projekt som nu stöds av Norges forskningsråd, för att nu fortsätta med exempel från vårt broderland i väster. Inom området "kultur och samhälle" finns det bl.a. ett program för kultur- och traditionsförmedlande forskning, som behandlar "frågor som kretsar kring nationell identitet och hur regionala, nationella och internationella kulturelement möts och ger institutioner, befolkningsgrupper och hela samhället en kulturell särprägel".¹² Nationell identitet är också en gemensam nämnare inom det norska forskningsrådets programområde "internationella studier". Där vill man prioritera såväl latinamerikanska studier som Afrika-studier, japanska studier, östeuropeiska studier och studier av andra kulturer än den ryska inom den före detta Sovjetunionens område. Norges forskningsråd har dessutom nyss startat ett forskningsprogram med titeln "Advanced Research on the Europeanisation of the Nation-State" (ARENA). Det programmet skall studera "trycket mot nationalstaten", heter det, och "ändringar i förhållandet mellan de olika politiska nivåerna i Europa: den regionala, den nationella och den europeiska".¹³

En aspekt på vetenskapligt arbete, som brukar behandlas som ett internt problem inom de olika ämnena, dyker ibland också upp i den offentliga diskussionen. Jag tänker på de vetenskapliga utsagornas prövbarhet. I det föregående kapitlet kastade vi ett öga på ett exempel som illustrerar just detta – en strukturalistisk analys av Baudelaires sonett "Katterna" och en kritik av den föreslagna analysen som innebär en anklagelse om bristande prövbarhet. Ibland avfärdas hela forskningsområden med samma slags argument. Det gäller t.ex. parapsykologi, psykoanalys och marxistisk forskning.¹⁴ I den utsträckning som psykoanalytiska och marxistiska metoder har använts på det humanistiska området, vilket har varit ganska populärt under efterkrigstiden, så drabbas också de humanistiska ämnena av kritiken. Och just denna typ av kritik riktas ibland mot humanioraområdet i sin helhet. Utgångspunkten är då ofta kriterier för vetenskaplighet som härstammar från det naturvetenskapliga området och som antas gälla också för de humanistiska ämnena.¹⁵

Förutom de krissymptom som bottnar i ekonomiska och paradigmatiska förhållanden kan vi till slut notera att vissa problem uppstår genom konkurrensen med andra forskningsområden. I de humanistiska disciplinerna står människor och deras verksamheter i centrum, men humaniora-ämnena är långtifrån de enda vetenskaperna som behandlar människan. Både psykologin och samhällsvetenskaperna har ibland ansett sig representera en mera vetenskaplig ansats än de traditionella humanistiska ämnena. Och förekomsten av en mängd specialiserade discipliner som alla har att göra med människans natur har snarare ökat oklarheten än bidragit till att klargöra situationen. Just den poängen gjordes av den tyske filosofen Max Scheler på 1920-talet och upprepades av Ernst Cassirer, den store kulturfilosofen, i boken *An Essay on Man* (En avhandling om människan) som utkom 1944. Det första kapitlet i den boken heter "The Crisis in Man's Knowledge of Himself"

(Krisen i människans självkänedom). Den kris som Cassirer intresserade sig för var just den alltmer fragmenterade kunskapen om människan. Också Cassirer sysselsatte sig alltså med den fortskridande specialiseringens negativa sidor.

Gunnar Skirbekks artikel "*Kris i humaniora*." från 1982 går delvis i samma riktning. Skirbekks poäng är att det moderna samhället har utvecklat sig på ett sådant vis att de traditionella humanistiska ämnena bara kan gripa en del av verkligheten. De politiska och ekonomiska systemen blir alltmer invecklade, hävdar han, och fortsätter med att säga att sådana ting bäst utforskas av samhällsvetenskaperna. "Kort sagt är tesen den att med den fortskridande utbredningen av institutionerna ekonomi och politik på bekostnad av den livsvärldsbestämda kultursfären, formas människorna i ökande utsträckning av objektiva strukturer, förhållandevis oavhängiga av ömsesidigt erkända normer. Därmed krymper bildningspotentialen för humaniora och humanistisk vetenskap i motsvarande grad. Detta är humanioras kris."¹⁶

Humanioras kris är enligt den norske vetenskapsfilosofens förslag en konsekvens av samhällsutvecklingen i stort snarare än ett resultat av interna vetenskapliga förhållanden. Det är onekligen riktigt att stora delar av världens befolkning lever i industrialiserade storsamhällen som den enskilde individen endast med svårighet kan överskåda. Det är förmodligen en av orsakerna till att samhällsvetenskaperna har fått en ökande betydelse på 1900-talet. Dessa vetenskaper kan, hoppas man, bidra till att framskaffa något av den översikt som saknas och behövs. Men det innebär knappast att "bildningspotentialen" för de humanistiska ämnena blir mindre, på det viset som Gunnar Skirbekk i Norge och Jürgen Habermas i Tyskland har hävdat. Utvecklingen mot allt tätare förbindelser mellan tidigare orelaterade grupper och samhällen bidrar tvärtom till att behovet av humanistisk verksamhet blir allt större. Med ökande internationalisering ökar behovet av det som vi tidi-

gare har kallat för "kulturell översättning", alltså det humanvetenskapliga arbete som består i att göra andra kulturer förståeliga för oss och omvänt att göra oss själva och vår kultur förståeliga för andra i andra samhällen med andra traditioner.

Ökande komplexitet i storsamhället medför heller inte att livsvärlden, vår egen vardagsvärld, blir mindre betydelsefull för oss själva som befinner oss mitt i den. Vårt behov av självkänedom, vårt behov av kunskaper om vår historia och vår samtid kommer alltid att finnas, och därmed kommer det alltid att finnas behov av humanistiska verksamheter som bidrar till att framskaffa en bättre förståelse av människan och hennes plats i världen. Framväxten av de specialiserade samhällsvetenskaperna med deras övervägande synkrona perspektiv innebär i detta perspektiv ett nyttigt *komplement* till de historiskt inriktade humanvetenskaperna som vi ärvt från 1800-talet med deras allt övervägande diakrona perspektiv och starka intresse för enskilda verk och individer.

En invändning som ibland riktas mot hela humaniorområdet är att de humanistiska ämnena inte är *nyttiga* på samma vis som naturvetenskaperna. Mycket av forskningen om naturen är ren grundforskning, d.v.s. forskning som inte primärt styrs av nyttohänsyn. Men åtskilligt av den naturvetenskapliga grundforskningen har visat sig vara användbart också i praktiska sammanhang i form av teknologi. Också den rena grundforskningen på områden som fysik och kemi stöds gärna i hopp om framtida nyttoeffekter. Hur ligger det till med humaniora i detta avseende? Religionsforskaren Einar Thomassen föreslår att begreppet 'nytta' bör uppfattas som "redskapskunskap i något vidare mening". Då kan man lätt se förhållandevis konkreta områden, på vilka religionskunskapen kan komma till användning:

Det handlar om vårt förhållande, både på det privata planet och på det offentliga planet, till invandrare som bekän-

ner sig till islam, hinduism, buddhism, sikhism m.m. Det handlar om vår förmåga att hantera utvecklingen av det samhälle som vi bor i från en homogen enhetskultur i riktning av större pluralism, där också den religiösa variationen håller på att bli märkbar. ... Och slutligen måste vi nämna vår ökande kontakt, politiskt och ekonomiskt, med länder i den tredje världen. Här är det uppenbart, och detta inte endast på grund av vissa händelser i Mellersta Östern, att kunskaper om religiösa traditioner är ett villkor för seriös och fruktbar samvaro.¹⁷

Religionskunskap har emellertid inte bara *nyttovärde* i Thomassens mening. Han betonar at hans eget ämne, religionsvetenskapen, också befrämjar *konserveringsvärden* och *förståelsevärden*. Religionshistoriker har bl.a. till uppgift att bidra till att religiösa texter bevaras och förmedlas vidare till nya generationer, något som hänger nära ihop med ämnets förståelse-sökande uppgift. Förståelse av främmande kulturer bidrar också till bättre självförståelse. "Vår kulturella egenart går upp för oss först genom ett historiskt och jämförande studium."¹⁸

Dessa poänger kan generaliseras. Det är inte bara religionsvetenskaplig forskning som befrämjar nyttovärden, konserveringsvärden och förståelsevärden. Det gäller för alla humanistiska discipliner. I ett inlägg om humanioras kris från 1982 påpekar litteraturforskaren Atle Kittang att det som til syvende og sist legitimerar litteraturämnet är själva litteraturen.¹⁹ Litteraturforskarnas grundläggande uppgift är att förvalta och förmedla ett litterärt arv. I detta ingår det en "museumsfunktion" som Leif Longum beskriver på följande vis: "att se till att den äldre litteraturen – den som har överlevt 'historiens dom' och intagit sin plats bland de utvalda mästerverken, i en etablerad kanon – finns tillgängliga i tillförlitliga textutgåvor, om så behövs också med kommentarer".²⁰ Det litterära arvet består inte av en oföränderlig samling föremål. Hur vi upp-

fattar äldre tiders litteratur beror också på vårt eget perspektiv. "Litteraturhistorian måste – som all historia – alltid skrivas om igen."²¹ Den litterära kanonen är inte en statisk storhet. Litteraturhistoriker har, som andra humanister, också aktualiserande uppgifter.

På 1800-talet brukade man säga att både humanvetenskaperna och naturvetenskaperna har ett egenvärde – de behöver inte någon legitimering i form av hänvisningar till eventuella praktiska tillämpningar. Och det betraktades som universitetsforskningens speciella karakteristikum att den avstod från att snegla på möjlig praktisk nytta.²² Men också den förment rena och onyttiga forskningen på 1800-talet hade givetvis sina kulturella och sociala funktioner. Trots alla högstämda deklamationer om "forskning för forskningens egen skull" har de humanistiska ämnena alltid varit inflätade i praktiska sammanhang av skiftande slag. Några smakprov på detta har presenterats i det föregående. Att även de humanistiska ämnena har en tillämpad sida betonas också av några uttryck som vunnit burskap under de senaste decennierna. Man har nu börjat tala om *tillämpad filosofi*, särskilt *tillämpad etik*, *tillämpad historia* och också helt allmänt om *tillämpade humaniora* ("applied humanities").²³

Den tillämpade etiken har vuxit fram som ett eget specialiserat forsknings- och undervisningsområde under de senaste årtiondena. En utgångspunkt var den teknologiska utvecklingen på det medicinska området på 60-talet. Med hjälp av en respirator kunde man nu plötsligt förlänga människors liv i veckor, månader och år, något som efterhand visade sig medföra stora problem både för läkare, sjuksköterskor och anhöriga i de fall där patienten inte visade några som helst tecken på medvetande på grund av omfattande hjärnskador. Frågan om hur sådana patienter borde behandlas kunde inte lösas tillfredsställande med hänvisning till traditionella etiska regler, vilket ganska snart förde till något så drastiskt som en ny upp-

fattning om skillnaden mellan liv och död (det s.k. hjärndöds-kriteriet). Ett annat problemområde som har bidragit till den tillämpade etikens framväxt är alla de problem som har att göra med abort. Det finns inte något enkelt och klart svar som alla har kunnat bli eniga om när det gäller frågan om livets början. (När blev jag en människa? I befruktningsögonblicket?) Och hur skall man på bästa vis väga hänsynen till den gravida kvinnan mot hänsynen till fostret? Vilka rättigheter har egentligen ett ofött foster? Kan man över huvud taget tala om «rättigheter» här? Med den medicinska etiken som spjutspets har det under de senaste tjugofem åren vuxit fram en lång rad «områdesetiker», till exempel ekologisk etik och yrkesetik för läkare, sjuksköterskor, civilingenjörer, advokater, präster, lärare och så vidare. Professionella filosofer har visat sig kunna spela en central roll i arbetet med att klargöra dessa problemområden, något som alltså har medfört att tillämpad filosofi idag framstår som ett särskilt område för forskning och undervisning.²⁴

Utvecklingen på det teknologiska området kan, som respiratorexemplet visar, leda till etiska problem. Och detta gäller helt generellt. När det gäller teknologiskt utvecklingsarbete kan man alltid fråga: "Vilken utveckling är det egentligen vi vill ha?" Som ytterligare en illustration kan vi ta utvecklingen på datorområdet. Optimismen angående datorteknikens möjligheter har ofta varit stor bland teknikerna som arbetar på det området. Optimismen bygger emellertid ibland på föreställningar om vad en människa är och vad kunskap är som inte tål en närmare granskning. I sådana fall kan det uppenbarligen vara bra med ordentliga filosofiska analyser av likheterna och inte minst skillnaderna mellan människor och maskiner och analyser av vad kunskap av olika slag förutsätter och innebär.²⁵

De tekniska visionerna bygger ibland också på oklara föreställningar om hur det framtida samhället och de framtida ar-

betsplatserna o.s.v. bör gestaltas och organiseras och hur människors liv bör utformas. Här kan det vara på sin plats med insatser från historiker, som kan bidra till att klargöra nuläget och de möjligheter och begränsningar som därmed är inbyggda i utgångspunkten för den vidare utvecklingen. Ett utmärkt exempel på humanistiskt arbete av detta slag är historikern Thomas Fürths analys av två motstridande traditioner på socialförsäkringens område i Sverige och de följder som detta har haft för parternas ställningstaganden till möjliga tekniska lösningar på aktuella problem.²⁶ Eftersom den tekniska utvecklingen berör många andra än teknikerna själva, borde den inte överlåtas bara till teknikerna. Det är en antydning om det område som man har börjat kalla för "teknikbedömning" ("technology assessment") och som uppenbart bör vara ett tillväxtområde för humanistiskt arbete.

Den teknologiska utvecklingen, inte minst utvecklingen på datorområdet, har också medfört ett stigande intresse för yrkeskunskapens karaktär. När ett arbetsområde datoriseras, så innebär det ofta att några slipper tidkrävande och tröttsamma rutinuppgifter. Arbetet blir mera stimulerande för dem. Men det har visat sig att detta också kan medföra att rutinuppgifter överförs till andra, som alltså får mindre stimulerande och mera tröttande arbete. Och vad sker egentligen med den samlade erfarenheten och kompetansen som förvaltas av en yrkesgrupp, när arbetet styckas upp och delvis överförs till maskiner? Sådana frågor står i centrum för projektet "Yrkeskunnande och teknologi" som leds av humanisten Bo Göranson på Kungl. Tekniska Högskolan i Stockholm.²⁷

Humanistiskt arbete i skärningspunkten mellan traditionell humanvetenskap, teknologi och ekonomi kan också befatta sig t.ex. med den människosyn som ligger till grund för den teknologiska utvecklingen, de människomodeller som bidrar att styra utformningen av våra arbetsplatser och andra miljöer. Ett exempel på arbete av detta slag är artikulation och kri-

tik av den människosyn som ligger bakom den moderna produktionstekniken (det löpande bandet och alternativ till denna arbetsorganisation).²⁸ Ett annat exempel är kritik av de uppfattningar av "den moderna människan" och "det moderna samhället" som varit med och styrt utformningen av både arbete och fritid på 1900-talet. Sådana modernistiska uppfattningar bygger ofta på starkt överförenklade bilder av skillnaderna mellan industrialiserade ("moderna") samhällen och resten av världen ("traditionella" samhällen). Är den moderna människan verkligen så fri i förhållande till sin historia som modernismens förespråkare trodde? Är människorna i traditionella samhällen verkligen så bundna av sitt kulturarv som modernisterna brukade föreställa sig saken? Och i vilken utsträckning bygger dessa föreställningar på en distinktion mellan modernt och traditionellt som tål en närmare granskning? Detta är frågor som har stått i centrum för den kritik av modernismens ideologi som började skjuta fart mot slutet av 70-talet (debatten om "postmodernism" som lika mycket är en debatt om vad modernism egentligen är).²⁹ Postmodernismdebatten ligger inte alltid på en hög precisionsnivå, för att uttrycka det milt, men de frågor som den ställer för rätt in i humaniora-områdets kärna: Vad är rationalitet? Vad är historia? I vilken utsträckning är vi bundna av vårt kulturarv? Vad är kulturellt betingat och vad är människans natur?

Den teknologiska utvecklingen har stimulerat intresset för tillämpade humaniora, och det som hittills har gjorts är bara en början. Skärningsområdet humaniora – teknologi – samhällsutveckling är uppenbart ett tillväxtområde för humanistisk forskning. Detsamma gäller för näringslivets behov helt generellt. Här handlar det om ett brett spektrum, som sträcker sig från sådant som att utarbeta en inhemsk oljeterminologi (ett projekt vid universitetet i Bergen) och förmedling av kunskaper om handelspartnerns kulturella bakgrund i andra länder till utveckling av nya modeller för ledarskap och före-

tagsorganisation, där företrädare för näringslivet har börjat efterlysa humanister med intresse för detta område i hopp om att de skall kunna tillföra nya begrepp och perspektiv. Ett antal uppmärksammade incidenter och avslöjanden har också riktat uppmärksamheten mot näringslivets etik. Men forskningen på detta område befinner sig ännu i sin linda i Skandinavien. På ett område som yrkesetik finns det mängder av spännande forskningsuppgifter som är både teoretiskt utmanande och praktiskt viktiga.

På områden som dessa väntar uppgifter där humanistisk kompetens från en lång rad olika områden kan vara nyttig och nödvändig: för att klargöra den historiska och filosofiska bakgrunden för dagens situation, för att korrigera ytliga och överförenklade framställningar av den värld vi lever i, för att avslöja grumligt tänkande, för att bidra till att minska den råddande begreppsliga fattigdomen. Om detta innebär att humanisten alltid måste finna sig i att spela rollen som slaven på Caesars vagn, är det något som vi måste finna oss i.³⁰ Rollen är både nyttig och nödvändig.

Noter

Förordet

- 1 Thomas Bredsdorff, Mihail Larsen och Ole Thyssen, *Til glæden. Om humanisme og humaniora*, Köpenhamn 1979, s. 26. Jämför avsnittet *Humaniora – ett företag i kris?* i kap. 6.
- 2 C. P. Snow, *The Two Cultures and The Scientific Revolution*, Cambridge 1959.
- 3 K. E. Tranøy, "Vitenskap og velferd. Tanker om 'de to kulturer' – forholdet mellom naturvitenskap og humaniora", *Forskningsnytt*, Oslo 1975, s.3.

Kap. 1. Humaniora - vad är det?

- 1 K. Marc-Wogau, *Filosofisk uppslagsbok*, tredje upplagan, Lund 1984, s.128.
- 2 L. Nordenfelt, *Kunskap – värdering – förståelse. Introduktion till humanvetenskapernas teori och metod*, Stockholm 1979, s. 24.
- 3 Nordenfelt, a.a., s. 24.
- 4 Se vidare avsnittet om den klassiska debatten om humanvetenskap och naturvetenskap i kap. 5.
- 5 Wilhelm Diltheys sista arbete, *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*, är en god introduktion till denna sorts tidsandatan-kande. Arbetet finns med i Diltheys samlade verk och också i en upplaga på Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1970. Jfr Diltheys artiklar i boken *Das Erlebnis und die Dichtung*, Göttingen 1970.
- 6 J. Hjärpe, *Politisk islam*, Stockholm 1980. Exemplet finns med i inledningskapitlet.
- 7 C. Santesson, "Goethe och Atterbom", *Atterbomstudier*, Stockholm 1932, s. 172 ff.
- 8 P. Gullers, "Om ljusbedömning i fotografi", i Bo Göranson, red., *Datutvecklingens filosofi*, Stockholm 1984, s. 33.
- 9 Det viktigaste arbetet om regelbestämt handlande är Ludwig Wittgensteins *Filosofiska undersökningar*, som publicerades posthumt år 1953 (han dog 1951): L. Wittgenstein, *Philosophical Investigations/Philosophische Untersuchungen*, Oxford 1953 och senare upplagor. Boken finns också i svensk översättning.

10 Jfr K. S. Johannessen & B. Rolf, *Om tyst kunskap. Två artiklar*, Uppsala 1989.

11 T. S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, andra upplagan Chicago 1970. Boken finns också i svensk översättning. Jfr K. S. Johannessen, *Traditioner og skoler i moderne vitenskapsfilosofi*, Bergen 1985 och senare upplagor, kap. IV. "Den vitenskapsfilosofiske tradisjonen fra Wittgenstein". På svenska föreligger många skrifter av Håkan Törnebohm om paradigmer i olika vetenskaper, t.ex. *Studier av kunskapsutveckling*, Karlshamn 1983.

12 Här följer jag Wittgensteins språkbruk.

13 Uttrycken "påståendekunskap", "förtroghetskunskap" och "färdighetskunskap" har tillverkats av Kjell S. Johannessen. Jfr hans artikel "Kunst, språk og estetisk praksis", *Norsk filosofisk tidsskrift*, nittonde årgången (1984), nr 1.

Kap. 2. Det klassiska vetenskapssystemet

1 O. Pedersen, *Studium generale. De europeiske universiteters tilblivelse*, Köpenhamn 1979, s. 16-17. Pedersens arbete kan rekommenderas som en mycket fin framställning av vetenskapernas och universitetens utveckling fram till slutet av medeltiden.

2 T. Berg Eriksen, *Filosofi og vitenskap i antikken*, Oslo 1983, s. 29.

3 Se T. Nordenstam, *Afrikas universitet*, Stockholm 1970, s. 18 ff.

4 T. Bredsdorff, M. Larsen, O. Thyssen, *Til glæden. Om humanisme og humaniora*, Köpenhamn 1979, s. 31.

5 Uttrycket "begreppsfattigdom" härrör från Georg Henrik von Wrights lysande lilla översikt över humaniora: "Humanism and the Humanities", *Kungl. vetenskapssamhället i Uppsala, årsbok 22*, s.40.

6 A. Wedberg, *Filosofiens historia, Antiken och medeltiden*, Stockholm 1958, s. 75.

7 N. Chomsky, *The Logical Structure of Linguistic Theory*, otryckt doktorsavhandling, Massachusetts Institute of Technology 1955; N. Chomsky, *Syntactic Structures*, Haag 1957.

8 E. Hovdhaugen, *Foundations of Western Linguistics*, s. 31. Här refererat efter H. Dyvik och O. Søylen, "Om språkforskningens gjenstand," i T. Nordenstam, red., *Kompendium for humanioraprøven*, Bergen 1987, s. 70.

9 Aristoteles, *On Interpretation*, i Aristoteles, *The Organon*, The Loeb Classical Library, London 1928 och senare upplagor.

10 Om modisterna, se S. Öhman, "Tre riktningar i allmän lingvistik", i B. Molander, red., *Språkets speglingar. Filosofiska essäer om språk, grammatik*

och vetenskap, Stockholm 1993, s. 24ff.

11 Citerat från O. Pedersen, *Studium generale*, s. 47.

12 Om de fria konsterna och allmänt om medeltidens latinska universitet, se A. Piltz, *Medeltidens lärda värld*, Stockholm 1978.

13 Citerat från O. Pedersen, *Studium generale*, s. 114.

14 A.a., s. 60.

15 P. K. Hitti, *History of the Arabs*, tionde upplagan, London & Basings-
toke 1970, s. 530-531.

Kap. 3. Den humanvetenskapliga revolutionen

1 Bo Lindberg, *De lärdes modersmål. Latin, humanism och vetenskap i 1700-
talets Sverige*, Göteborg 1984.

2 Om den nya naturvetenskapen och den mekanistiska världsbilden, se
t.ex. Arne Næss, *Filosofiens historie*, del 2, Oslo 1967, och senare uppla-
gor, eller andra översikter över filosofins historia.

3 Se vidare avsnittet om förklaring och förståelse i kapitel 5.

4 Vicos *Scienza nuova* finns i tre versioner, från 1725, 1730 och 1744. Den
sista versionen, *La scienza nuova seconda*, finns bland annat i engelsk över-
sättning (*The New Science of Giambattista Vico*, Ithaca, N.Y. 1948; förkor-
tad paperback-utgåva i serien Anchor Books 1961). Vicos arbeten har mötts
av så stort intresse i våra dagar att man kan tala om en Vico-renässans. Se
till exempel bidragen till *Giambattista Vico. An International Symposium*, red.
G. Tagliacozzo, Baltimore 1969.

5 En bra introduktion till de klassiska historiefilosofiska texterna, inklusi-
ve ett antal utdrag från originaltexterna, är Patrick Gardiner, red., *Theories
of History*, New York 1959. Där kan man finna några sidor av Herder (s.
35-49). Eljest täcks hela perioden från Vico till samtida författare som
Popper, Hempel och Dray.

6 Jfr S. Nordin, *Historia och vetenskap. En essä om marxismen, historicismen
och humaniora*, Lund 1981, s. 34 ff.

7 Här citerat efter Götz Pochat, *Estetik och konstteori*, del II, Stockholm
1981, s. 127. Pochats kompendium är ett nyttigt översiktsarbete om de
estetiska disciplinernas historia från antiken fram till 1800-talets mitt.

8 Här citerat från textsamlingen *Kunsttheorie und Kunstgeschichte des 19. Jahrhunderts in Deutschland*, del 1, red. W. Busch & W. Beyrodt, Stuttgart 1982. Där kan man finna utdrag från Fiorillo, von Rumohr, Schnaase, Kugler och andra författare i konsthistoriens grundläggningsfas.

9 Ernst Heydrich, "Anfänge der neueren Kunstgeschichtsschreibung" (Den nyare konsthistorieskrivningens begynnelse), installationsföreläsning vid universitetet i Strasbourg 1914. Här citerat efter *Kunsttheorie und Kunstgeschichte des 19. Jahrhunderts in Deutschland*, del 1, s. 283.

10 F. K. von Savigny, *Grundgedanken der Historischen Rechtsschule 1814/30*, tredje upplagan, Frankfurt am Main 1965.

11 von Savigny, *Grundgedanken der Historischen Rechtsschule 1814/30*, s. 17. Detta citat är liksom de andra citaten i detta avsnitt från von Savignys artikel i *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft* 1815.

12 Lauritz Weibulls *Kritiska undersökningar till Nordens historia omkring år 1000* är en av milstolparna. Boken kom ut 1911. Se Birgitta Odén, *Lauritz Weibull och forskarsamhället*, Lund 1975. Jfr avsnittet om historism och positivism i kapitel 4 nedan.

13 Se L. Holm-Olsen, *Lys over norrøn kultur. Nørøne studier i Norge*, Oslo 1981.

14 Här citerat från artikelsamlingen *Der Wissenschaftsbegriff. Historische und systematische Untersuchungen*, red. A. Diemer, Meisenheim am Glan 1970, s. 92. Också resten av citaten i detta avsnitt är hämtade från denna volym och dess föregångare *Beiträge zur Entwicklung der Wissenschaftstheorie im 19. Jahrhundert*, red. A. Diemer, Meisenheim am Glan 1968.

Kap. 4. Den historistiska positivismen

1 Charles Babbage, *Reflections on the Decline of Science in England*, 1830; här citerat efter Sven-Eric Liedmans kapitel om humanvetenskaperna på 1800-talet i *Motsatsernas spel. Friedrich Engels' filosofi och 1800-talets vetenskap*, 1977.

2 "Decline of Science in England", *Quarterly Review*, 1830. Man har antagit att författaren var David Brewster. Här citerat efter Eric Ashby, *Technology and the Academics*, London 1963, s. 17.

3 Joseph Ben-David ger en utmärkt översikt över professionaliseringen av vetenskaperna i *The Scientist's Role in Society*, Englewood Cliffs, N.J., 1971.

4 Liedman, *Motsatsernas spel*, s. 230 och 236f.

5 J Bengtsson, *Musikvetenskap. En översikt*, Stockholm 1973, kap. 5.

- 6 J.66 Bengtsson I., 273 Berthorius, 111 Bergman G.M., 147-152, 276 Bergström L., 274 Berkeley, G. 162 Ber, H., 221, 222, 22, 225 Berens, H., 281 Besset, M., 176, 179, 278 Beyr, *terbuch der Philosophie*. I Kjell S. Johannessens och Tore Nordenstams bidrag till *Vitenskapsfilosofi og grunnlagsproblemer i teatervitenskapelig forskning* (red. T. Bastiansen, Bergen 1983 och senare upplagor) genomgås några exempel på historism och positivism i estetisk forskning.
- 9 Uttrycket "faktapositivism" användes för första gången i ett föredrag i Historisk samfund 1974: A. E. Christensen, "Fra Kristian Erslev til Erik Arup". Därefter har bl.a. Birgitta Odén och Thomas Forser använt detta ord (med hänvisning till forskare som Lauritz Weibull och Henrik Schück). Se B. Odén, *Lauritz Weibull och forskarsamhället*, Lund 1975, s. 201; T. Forser, "En helig och allmänlig kyrka. . .", i T. Forser, red., *Humaniora på undantag? Humanistiska forskningstraditioner i Sverige*, Stockholm 1978, s. 137f.
- 10 H. Schück, *William Shakspeare*, 1883, s. IIf. Här citerat efter Tomas Forser, *Humaniora på undantag?*, s. 126.
- 11 Distinktionen mellan analys och syntes i det historiska arbetet härstammar från den klassiska metodhandboken *Introduction aux études historiques* av Ch. V. Langlois och Ch. Seignobos, 1898.
- 12 Lauritz Weibull, här citerat från Tomas Forser, *Humaniora på undantag?*, s. 128.
- 13 S.-E. Liedman, "Humanistiska forskningstraditioner i Sverige. Kritiska och historiska perspektiv", *Humaniora på undantag?*, s.54.
- 14 J. Fjord Jensen, *Nykritikken*, Oslo 1965, s. 31 ff. (Originalversion: *Den ny kritik*, Köpenhamn 1962.)
- 15 A. Hägerström, "Om moraliska föreställningars sanning", *Socialfilosofiska uppsatser*, Stockholm 1939, s. 35-66.
- 16 Uttrycket "scientific history" kommer från den amerikanske historikern John Higham. Se J. Floto, *Historie. Nyere og nyeste tid*, Köpenhamn 1985, s. 30.
- 17 Här citerat efter J. Fjord Jensen, *Den ny kritikk*, s. 34.
- 18 Om objektivitet och vetenskapliga normer, se till exempel Knut Erik Tranøy, "Vitenskap og velferd", *Forskningsnytt*, 1975. På svenska finns det bland annat böcker av Lars Bergström och Göran Hermerén om detta.
- 19 Jfr Birgitta Odén, *Lauritz Weibull och forskarsamhället*, Lund 1975; och bidragen till T. Forser, red., *Humaniora på undantag? Humanistiska forskningstraditioner i Sverige*, Stockholm 1978. I dessa arbeten försöker författarna att belysa några av de paradigmatiske förutsättningarna för de existerande traditionerna på områden som historia, nordiska språk, litteraturvetenskap m.m. Ytterligare litteratur omkring detta finner man exempelvis i T.

- Nordenstam, red., *Kompendium for humanioraprøven*, del 2, Bergen 1985;
- A. Kittang och U. Lie, red., *Litteraturforskning og litteraturformidling*, Bergen-Oslo-Tromsø 1982; *Humaniora i samhället. Tio inlägg om humanistisk forskning*, Stockholm 1982; T. Bredsdorff, M. Larsen och O. Thyssen, *Til glæden. Om humanisme og humaniora*, Köpenhamn 1979.
- 20 Ludvig Holm-Olsen beskriver övergången från amatörverksamhet till professionell forskning på den nordiska filologins område i *Lys over norrøn kultur. Norrøne studier i Norge*, Oslo 1981. Siri Meyer har analyserat den motsvarande utvecklingen i konsthistorien i sin avhandling *Kunsthistoriens forhistorie i Norge. Noen sentrale aspekter*, Bergen 1983.
- 21 A. Aall, "Filosofien", i *Historien Filologien og Filosofien ved Det Kongelige Fredriks Universitet 1811-1911*, Kristiania 1911, s. 21.
- 22 M. Olsen, "Filologien", i den ovan nämnda festskriften till Kristianiauniversitetets hundraårsjubileum, s. 291.
- 23 M. Olsen, "Filologien", s. 291.
- 24 A. Bugge, "Historie", i samma festskrift, s. 216.
- 25 M. Olsen, "Filologien", s. 297.
- 26 A. Aall, "Filosofien".
- 27 F. L. Vibe, *De classicae antiquitatis disciplina injuste hodie in patria obtracta*, Kristiania 1836. Jfr Magnus Olsen, "Filologien", s. 298f.
- 28 *Om Nordmændenes Herkomst og Folkeslægtskab*, i *Samlede Afhandlinger*, Kristiania 1868, s. 83.
- 29 A.a., s. 4.
- 30 Eilert Sundt byggde sin kritik på egna erfarenheter från resor i Nordnorge. Se "Er Helgeland den ældste norske Bygd?", *Folkevennen*, 1864, s. 117f. Om invandringsteorin kan man inhämta mera i Ottar Dahl, *Norsk historieforskning i 19. og 20. århundre*, Oslo 1970; L. Holm-Olsen, *Lys over norrøn kultur*, Oslo 1981; och i den tidigare nämnda översikten "Historie" av Alexander Bugge från år 1911.
- 31 T. S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, andra upplagan, Chicago 1970.
- 32 Uttalandet härrör från Moltke Moe. L. Holm-Olsen, *Lys over norrøn kultur*, s. 86.
- 33 M. Olsen, "Filologien", s. 347.
- 34 "Filologien", s. 379. Till detta kom också ett par litteraturvetenskapliga tjänster (en professur i "folktraditioner og medeltidslitteratur", en docentur i romersk litteratur).
- 35 Gerhard Gran, "Litteraturhistorie", i *Historien Filologien og Filosofien ved Det Kongelige Fredriks Universitet 1811-1911*, s. 287.
- 36 L. Dietrichson, "Det kunsthistoriske studiums stilling ved vort univer-

- sitet" *Kunst og kultur*, 1912, s. 136. Här citerat efter Siri Meyer, *Kunsthistoriens forhistorie i Norge*, Bergen 1983, s. 4.
- 37 H.Knudsen, *Theaterwissenschaft*, Berlin 1950, s.62; T.Bastiansen Trolie, "Teateret som forskningsgjenstand", i T.Bastiansen Trolie, red., *Vitenskapsfilosofi og grunnlagsproblemer i teatervitenskapelig forskning*, Bergen 1983, s.9.
- 38 Ernst Lert, citerad i Knudsen, a.a., s.63, och i T.Bastiansen Trolie, a.a., s.10.
- 39 G.M.Bergman, "Teatervitenskapens forskningsfält - en introduktion", *Om teatervitenskap*, Stockholm 1973, s.77.
- 40 Ibid.
- 41 *Om teatervitenskap*, s.82ff.
- 42 A.a., s.26.
- 43 A.a., s.80.
- 44 Jfr. avsnittet om förklaringar i humanvetenskaperna och naturvetenskaperna, kap.5. nedan.
- 45 Bergman, a.a., s.81.
- 46 H.Kindermann, *Theatergeschichte Europas*, Salzburg 1974, vol.10, s.608.
- 47 Kindermann, a.a., s.607; H.-G.Gadamer, *Wahrheit und Methode*, andra upplagan, Tübingen 1965, s.344-360.
- 48 Jfr E.Thomassen, "Det humanistiske studiet av religion", i T.Nordenstam, red., *Kompendium for humaniorapróven*, Bergen 1987, s.38-39.
- 49 Kindermann, a.a., s.606.
- 50 A.a., s.607.
- 51 A.a., s.609ff.
- 52 A.a., s.611.
- 53 Jfr Thomas S.Kuhns kritik av den naturvetenskapliga tendensen till att uppfatta historien som berättelsen om hur nutidens höjdpunkt har nåtts, en "success story" som slutar med oss själva (*The Structure of Scientific Revolutions*, 1962, 1970).
- 54 Kindermann, a.a., s.613.

Kap. 5 Humanvetenskap och naturvetenskap

1 Detta och de närmast följande citaten är hämtade från A. Diemer, "Die Differenzierung der Wissenschaften in die Natur- und die Geisteswissenschaften und die Begründung der Geisteswissenschaften als Wissenschaft", i A. Diemer, red., *Beiträge zur Entwicklung der Wissenschaftstheorie im 19. Jahrhundert*, Meisenheim am Glan 1968.

- 2 Här citerat efter S. Meyer, *Kunsthistoriens forhistorie i Norge*, Bergen 1983, s.160.
- 3 F.W.J. Schelling, *Vorlesungen über die Methode des akademischen Studium*, 1803. Jfr S.-E. Liedman, *Motsatsernas spel. Friedrich Engels' filosofi och 1800-talets vetenskap*, 1977, s. 219, 360.
- 4 Uttrycket "Geisteswissenschaft(en)" hade dock använts sporadiskt av några tidigare skribenter. Se A. Diemer, a.a., s. 187.
- 5 I W. Dilthey, *Gesammelte Schriften*, volym VII, Leipzig 1927 och senare upplagor. Avhandlingen publicerades först i *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse*, 1910, s. 1-123. Arbetet finns också som eget häfte på Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1970.
- 6 *Zur Logik der Kulturwissenschaften* utkom år 1942 i Göteborg, där Cassirer under några år var professor vid den dåvarande högskolan, innan han såg sig nödsakad att fly vidare till U.S.A. Boken är tillgänglig i ett omtryck från 1961 (Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt). Jfr också Cassirers bok *An Essay on Man. An Introduction to a Philosophy of Human Culture*, New Haven och London 1944 och senare upplagor. För den som vill skaffa sig mera djupgående insikter i Cassirers kulturfilosofi och vetenskapsfilosofi står hans huvudarbete på läslistan: *Philosophie der symbolischen Formen*, Berlin 1923-1929.
- 7 *Zur Logik der Kulturwissenschaften*, 1961, s. 63-64.
- 8 Jfr E. Cassirer, *An Essay on Man*, s. 23 f., och *Philosophie der symbolischen Formen* (not 6 ovan).
- 9 *Zur Logik der Kulturwissenschaften*, s. 86. Jfr diskussionen av Nordenfelts definition och avsnittet om kulturell översättning i kapitel 1 ovan.
- 10 W. Windelband, "Geschichte und Naturwissenschaft", Strasbourg 1894; omtryckt i *Präudien*, Tübingen 1907. Uttrycken "nomotetisk" och "idiografisk" bygger på de grekiska orden "nomothétein" (att fastställa lagar), "idios" (säregen) och "gráfein" (att beskriva).
- 11 Jfr K.-O. Apel, *Die Erklären: Verstehen – Kontroverse in transzendental-pragmatischer Sicht*, Frankfurt am Main 1979, s. 57-58. (Engelsk översättning: *Understanding and Explanation. A Transcendental Pragmatic Perspective*, 1985.) En gedigen översikt över hela debatten om förklaring och förståelse från 1800-talet till den aktuella diskussionen.
- 12 C. G. Hempel, "The Function of General Laws in History", *The Journal of Philosophy*, 1942; omtryckt bl.a. i P. Gardiner, red., *Theories of History*, New York 1959 och senare upplagor, s. 344-356. Om den deduktiv-nomologiska förklaringsmodellen kan man läsa mera i C. G. Hempel, *Philosophy of Natural Science*, Englewood Cliffs, N.J., 1966. (Den boken

finns på svenska med titeln *Vetenskapsteori*.)

13 Jfr det föregående avsnittet i detta kapitel.

14 G. H. von Wright, *Explanation and Understanding*, Ithaca, N.Y., 1971.

15 Detta och de närmast följande konsthistoriska exemplen är hämtade från följande arbeten: M. Besset, *Art of the Twentieth Century*, London 1976; A. Riegl, *Die Entstehung der Barockkunst in Rom*, Wien 1908; S. Sinding-Larsen, "Palladio's Redentore, A Compromise in Composition", *The Art Bulletin*, Vol. XLVII, 1965; G. Danbolt, "Bilde og praksis", i Danbolt, Johannessen och Nordenstam, *Den estetiske praksis*, Bergen-Oslo-Tromsø 1979. Jfr T. Nordenstam, *Explanation and Understanding in the History of Art*, Bergen 1978, och "Intention in Art", i K. S. Johannessen och T. Nordenstam, *Wittgenstein – Aesthetics and Transcendental Philosophy*, Wien 1981, s. 127-135.

16 Jfr T. Nordenstam, "Forklaring og forståelse i humaniora", *Norsk filosofisk tidsskrift*, årg. 16, nr. 4, 1981, s. 224-240.

17 Jfr D. Føllesdal och L. Walloe, *Argumentasjonsteori og vitenskapsfilosofi*, Oslo 1977.

18 A. Øfsti, *Vitenskapsteori og transcendentale filosofi*, Trondheim 1980, s. 36; T. Nordenstam, "Et filosofisk gjennombrudd", *Norsk filosofisk tidsskrift*, årg. 16, nr. 2-3, 1981, s. 161-171.

Kap. 6. 1900-talet – från strukturalism till postmodernism

1 Här citerat från Anfinn Stigens kapitel om Darwin i *Tänknings historie*, Oslo 1983, s. 741-760, som kan rekommenderas som en kort och god introduktion till Darwin och darwinismen. Citatet är från s. 754.

2 S. Freud, *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, här citerat efter Stigen 1983, s. 741.

3 S. Freud, *Die Traumdeutung*, 1900; här citerat efter den svenska översättningen *Drömydning*, Stockholm 1987, s. 149-151. Om förskjutning och förtätning, se s. 161 f.

4 F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, Paris 1916 och senare upplagor.

5 *Cours de linguistique générale*, s. 117. Jfr Arild Utakers mycket klara introduktionsartikel "Ferdinand de Saussure" i *Strukturalisme og semiologi*, red. K. S. Johannessen och A. Utaker, Bergen 1984. (Först publicerad i Danmark 1973.)

- 6 *Cours de linguistique générale*, s. 126. Jfr Utaker 1984, s. 9.
- 7 *Cours de linguistique générale*, s. 33.
- 8 Uttrycken "klassisk strukturalism" och "nystrukturalism" (eller "neo-strukturalism") härrör från M. Frank, *Was ist Neostrukturalismus?*, Frankfurt am Main 1983. Enligt Frank kan nystrukturalismen sägas ha börjat sitt offentliga liv under studentrevolten 1968. Jfr Jürgen Habermas, *Der philosophische Diskurs der Moderne*, Frankfurt am Main 1985, som betonar de negativa erfarenheterna från studentrevoltens och kulturrevolutionens dagar. (Se t.ex. s. 302 om "användningen av teoretiskt pretentiösa humanvetenskaper i en socialteknisk eller terapeutisk människoföraktande praxis".)
- 9 C. Lévi-Strauss, "L'Analyse structurale en linguistique et en anthropologie", *Word, Journal of the Linguistic Circle of New York*, I, No. 2, August 1945; här citerat från C. Lévi-Strauss, *Structural Anthropology*, Anchor Books edition 1967, s. 31-33.
- 10 C. Lévi-Strauss, "Language and the Analysis of Social Laws", *American Anthropologist*, n.s., LIII, No. 2, 1951; här översatt från *Structural Anthropology*, s. 57-58.
- 11 C. Lévi-Strauss, "The Structural Study of Myth", *Structural Anthropology*, s. 202-228. Se särskilt s. 206f.
- 12 Charles Baudelaire, *Det ondas blommor. Tolkningar ur Les Fleurs du Mal av Ingvar Björkeson*, Stockholm 1986, s. 82.
- 13 R. Jakobson och C. Lévi-Strauss, "Les Chats de Charles Baudelaire", *L'Homme*, 2, 1962, s. 5-21. Svensk översättning i *Form och Struktur. Texter till en metodologisk tradition inom litteraturvetenskapen valda av Kurt Aspelin och Bengt A. Lundberg*; Stockholm 1971, s. 158ff. Jfr Sven Storelv, "Charles Baudelaire: "Les Chats" (Fleurs du mal LXVI). En diskussion av to analyser av diktet», i K. S. Johannessen och A. Utaker, red., *Strukturalisme og semiologi*, Oslo 1984, s. 43-55.
- 14 Storelv 1984, s. 51.
- 15 Storelv 1984, s. 55.
- 16 A. Kittang, "Problemstilling og metode i den strukturelle litteraturanalysen", *Strukturalisme og semiologi*, s. 25.
- 17 Ch. Metz, *Langage et cinéma*, Paris 1971. (Engelsk översättning: *Film-Language: A Semiotics of the Cinema*, New York 1974.) Se S. Kjørup, *Film-semiologi*, Köpenhamn 1975, kap. 8, särskilt s. 144ff.
- 18 S. Worth, "The Development of a Semiotic of Film", *Semiotica*, I.3, Haag 1969, s. 319. Här citerat efter S. Kjørup, *Filmsemiologi*, s. 161-162.
- 19 Jfr S. Meyer, "Billedanalyse i skolen", *Kunst og kultur*, nr. 1, 1985; K. S. Johannessen och S. Meyer, "Roland Barthes og 'Bildets retorikk'", *Norsk*

filosofisk tidskrift, nr. 1-2, 1985. Ytterligare semiologikritik finner man t.ex. i Roger Scruton, *The Aesthetics of Architecture*, London 1979 och senare upplagor, kapitel 7: "The language of architecture". Scruton kritiseras i sin tur av David Kolb i boken *Postmodern Sophistications. Philosophy, Architecture, and Tradition*, Chicago och London 1990, s. 108ff. ("Does Architecture Speak a Language?").

20 T. S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, andra upplagan, Chicago 1970. På svenska finns en lång rad skrifter av Håkan Törnebohm om paradigmutveckling och paradigmatkritik (t.ex. boken *Studier av kunskapsutveckling*, Karlshamn 1983, och ett flertal rapporter i skriftserierna från Institutionen för vetenskapsteori, Göteborgs universitet).

21 J. Derrida, "La structure, le signe et le jeu dans le discours des sciences humaines", tryckt i *L'Écriture et la différence*, Paris 1967; engelsk översättning i R. Macksey och E. Donato, red., *The Structuralist Controversy. The Languages of Criticism and the Sciences of Man*, Baltimore och London 1970. Svensk översättning i tidskriften *Res publica*, nr 8, 1987, s. 115-134. Se vidare A. Olsson, *Den okända texten. En essä om tolkningsteori från kyrkofäderna till Derrida*, Kristianstad 1987, s. 61ff.; och A. Kittang, "Tekst, retorikk, dekonstruksjon. Eit blick på poststrukturalistisk litteraturteori i Frankrike og USA", *Norsk litterær årbok 1985*, Oslo 1985, s. 191 ff.

22 Jfr J. Derrida: "alla dessa destruktiva diskurser och alla deras motsvarigheter är fångade i en sorts cirkel . . . vi kan inte yttra ett enda destruktivt påstående som inte redan glidit in i formen, logiken och de utsagda postulaten för exakt det som det söker bekämpa" (*The Structuralist Controversy*, s. 250; här citerat från A. Olsson, *Den okända texten*, s. 65-66).

23 Se kapitel 2 ovan.

24 C. Lévi-Strauss, *Structural Anthropology*, s. 226. Jfr M. Franks kritiska kommentarer i *Was ist Neostrukturalismus?*, s. 62-64.

25 L. Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen/Philosophical Investigations*, Oxford 1953 och senare upplagor. Om sammanhangen mellan språk, tänkande, handling och verklighetsförståelse, se t.ex. K. S. Johannessen, *Kunst, språk og estetisk praksis*, Bergen 1984.

26 Hans Skjervheim riktat skarp kritik mot Atle Kittang med flera i artikeln "Invitasjon til (kulturelt?) sjølv-mord? Om sentraliteten i poststrukturalismen og dekonstruksjonismen", *Norsk litterær årbok 1986*, Oslo 1986, s. 136-150.

27 P. Feyerabend, *Against Method. Outline of an anarchistic theory of knowledge*, London 1975.

28 Se Ihab Hassan's bidrag till I. Hassan & S. Hassan, red., *Innovation/Revolution: New Perspectives on the Humanities*, Madison 1983. En utmärkt

- introduktionsartikel finns i *Approaching Postmodernism*, red. D. Fokkema & H. Bertens, Amsterdam & Philadelphia 1986, nämligen Hans Bertens, "The Postmodern *Weltanschauung* and its Relation with Modernism. An Introductory Survey» (s. 9-51). Om Pico och Sartre, se kapitel 3 ovan.
- 29 *Den okända texten*, Kristianstad 1987, s. 90.
- 30 H. Bertens, "The Postmodern *Weltanschauung*", s. 42-44. Jfr D. Kolb om ironisk arkitektur, *Postmodern Sophistications. Philosophy, Architecture, and Tradition*, Chicago & London 1990, s. 101-105 et passim.
- 31 Atle Kittang i *Norsk litterær årbok 1985*, s. 201.
- 32 Litteraturen om postmodernism har efterhand blivit omfattande. På svenska finns bland annat antologin *Postmoderna tider?*, red. M. Löfgren & A. Molander, Stockholm 1987 (med texter av Klotz, Ihab Hassan, Lyotard, Jauss, Wellmer, Foucault, Habermas, Daniel Bell, Frederic Jameson, Baudrillard, Julia Kristeva med flera); och tidskriftsnumret *M o d e r n i t e t / P o s t m o d e r n i t e t*, *Res publica* nr 8, Lund 1987 (texter av Jaques Derrida, Jean-François Lyotard, Emmanuel Lévinas med flera).
- 33 L.-O. Åhlberg, "Aspekts of Post-Modernism in Art and Philosophy", *Subjekt v postmodernizmu— The Subject in Postmodernism*, Vol. II, Ljublana 1990. Kapitlet "Structuralism and post-structuralism" av Stuart Sian i O. Hanfling, red., *Philosophical Aesthetics. An Introduction* (Oxford 1992) kan också rekommenderas som en klar och klagörande introduktion.

Kap. 7. Positivism och positivism-kritik på 1900-talet

- 1 Se avsnittet om den klassiska debatten om naturvetenskap och human-
skap i kap. 5 ovan.
- 2 P. Burke, *New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge 1991, s.3. Be-
skrivningen av Ranke-mönstret i det följande bygger på Burke, s.3-6.
- 3 Burke, s.5-6. Jfr I. Floto, *Historie. Nyere og nyeste tid*, Köpenhamn 1985,
s.59-61.
- 4 Här citerat efter G.G. Iggers, *New Directions in European Historiography*,
revised edition, London 1985, s.51-52.
- 5 I. Floto, *Historie. Nyere og nyeste tid*, Köpenhamn 1985, s.111. Flotos bok
ger en klar översikt över professionaliseringen av historievetenskapen på
1800-talet och den senare utvecklingen.
- 6 H.-G. Gadamer betonar detta starkt i *Wahrheit und Methode*, Tübingen
1960 och senare upplagor. (Jfr avsnittet om teatervetenskapens uppgift i
kap.4 ovan!) I den analytiska vetenskapsfilosofins behandling av observa-
törens roll i varseblivning och tolkning har man gärna utgått från Ludwig

Wittgensteins behandling av aspektseende (uppfattning av mångtydiga figurer) i *Philosophische Untersuchungen/Philosophical Investigations*, Oxford 1953 och senare upplagor. Se t.ex. N.R.Hanson, *Patterns of Discovery*, Cambridge 1958 och senare upplagor, kap.1.

7 F.Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (övers. från det franska originalet), London 1972-73. Jfr P. Burke, a.a., s.4.

8 T.ex. P.Ariès arbeten om barndom och död: *Centuries of Childhood*, London 1962; *The Hour of Our Death*, London 1981 (båda översatta från de franska originalen); M.Foucaults arbete om vansinnets historia: *Madness and Civilization*, London 1967 (också översatt från franska); G.Vigarrello, *Concepts of Cleanliness*, engelsk översättning, Cambridge 1988; J.-C. Schmitt, red., specialnummer om "Gestures", *History and Anthropology*, 1, 1984; R.Bauman, *Let Your Words be Few*, Cambridge 1984.

9 *La Synthèse en Histoire*, s.xii; här citerat efter Iggers, a.a., s.52.

10 Iggers, a.a., och Floto, a.a., ger goda översikter över Annales-skolan.

11 J.B.S.Haldane, *Everything has a History*, London 1951; Burke, a.a., s.3

12 Se t.ex. översikterna i *Writing Women's History. International Perspectives*, red.K.Offen, R.R.Pierson & J.Rendall, London 1991.

13 Här citerat efter den tyska översättningen i M.Maren-Grisebach, *Methoden der Literaturwissenschaft*, Bern/München 1970, s.12

14 M.Johnson, *En åttitalist. Gustaf af Geijerstam 1858-1895*, Göteborg 1934.

15 Här citerat från Maren-Grisebach, a.a., s.14.

16 Ännu en gång ett citat från Maren-Grisebach, nu från s.21.

17 J. F. Jensen, *Den ny kritik*, Köpenhamn 1962, s.49.

18 *Den ny kritik*, s.63.

19 A.a., s.38.

20 A.a., s.44.

21 Här citerat från *Den ny kritik*, s.107. Jfr också s.62-63. För en klar översikt över Eckhoffs syn på litteraturvetenskap, se K.Imerslund, *Den estetisk-filosofiske skole i norsk litteraturforskning - mål og metode*, Oslo 1978, s.67-78. "Den estetisk-filosofiska skolan" är namnet på en grupp antipositivistiska litteraturforskare i Norge i mellankrigstiden. Centralfiguren var Peter Rokseth (1891-1945), professor i romansk filologi vid universitetet i Oslo från 1929. Det som speciellt kännetecknar Rokseth är hans syn på diktningens väsen. Den litteratur som Rokseth tillskriver ett djupare värde sätter vår själ i förbindelse med idéernas värld, som är helt skild från den jordiska världen. Människan har enligt Rokseth en fysisk och en själslig komponent, och den själsliga komponenten kan indelas i ett ytligt och ett djupare skikt. I sin doktorsavhandling om Corneille (*Den franske tragedie*, 1929)

uttalar sig Rokseth på följande vis om själen: "Til det overfladiske sjeloliv hører nydelseslysten og ærgjerrigheden, dyrkelsen av jeg'et, egennytten, egosentrisiteten, kort sagt dens hovedtrekk er selvhevdelse. Det dypere sjeloliv derimot er først og fremst selvpogivelse, uegennytte, opgåen i større enheter enn jeg'ets trange enhet; til det hører kjærlighetslivet og det religiøse liv, som begge i bunn og grunn er selvpogivelse og uegennytte, selv om de i konkrete tilfeller kan være opblandet med egennytte.» Citatet (från avhandlingen s.150) finns med hos Imerslund, s.39. Rokseths avhandling innebar ett kraftigt brott med den positivistiska, ateoretiska och antimetafysiska litteraturforskningen som då dominerade i Norge på samma vis som i Sverige. Lorenz Eckhoff tillhörde inte själv kretsen omkring Rokseth, men i kritiken av det rådande positivistiska mönstret hade de ett gemensamt ärende.

22 A.a., s.64.

23 Se *Den ny kritik*, s.67.

24 A.a., s.69-70, 75-80.

25 Kritiken av "intentionalismen" och "affektionalismen" är också den röda tråden i Beardsleys stora översikt över det estetiska området: *Aesthetics. Problems in the Philosophy of Criticism*, New York etc. 1958. Beardsley har bl.a. kritiserats för en alltför snäv uppfattning av begreppet 'avsikt': T. Nordenstam, "Convention and Creativity", i J. Emt & g. Hermerén, *Understanding the Arts. Contemporary Scandinavian Aesthetics*, Lund 1992; och "Intention in Art", i K.S.Johannessen & T. Nordenstam, red., *Wittgenstein – Aesthetics and Transcendental Philosophy*, Wien 1981.

26 Se vidare avsnittet "Autonomieorien" i J.F.Jensen, a.a., s.92ff.

27 W.Empson, *Seven Types of Ambiguity. A study of its effects in English verse*, New York 1955, s.199-201.

28 R. Jakobson, "Vers une science de l'art poétique", i T.Todorov, red., *Théorie de la littérature. Textes des formalistes russes*, 1965. Här citerat från J. Børtnes, "I retning av en nomotetisk litteraturvetenskap" i T.Winther & O.I.Langholm, red., *Estetikk. Fra Platon til våre dager*, Oslo 1977, s.249.

29 R.Jakobson i ett ryskt arbete, 1921, citerat efter Børtnes, a.a., s.260.

30 Børtnes, a.a., s.265.

31 Om den nyare utvecklingen i litteraturvetenskapen, se t.ex. K.Aspelin, *Textens dimensioner. Problem och metoder i litteraturvetenskapen*, Stockholm 1974; K.Aspelin & B.A.Lundberg, red., *Form och struktur. Litteraturvetenskapliga texter i urval*, Stockholm 1971 (bl.a.klassiska texter av de ryska formalisterna och de tjeckiska strukturalisterna); L.Gustafsson, red., *Forskningsfält och metoder i litteraturvetenskapen*, Stockholm 1974; A.Kittang & U.Lie, red., *Litteraturforskning og litteraturformidling*, Bergen-Oslo-Tromsø 1982;

- A.Kittang, P.Meldahl & H.H.Skei, *Om litteraturhistorieskriving*, Øvre Ervik 1983.
- 32 M.Andrén, *Borgerskapets Marx. Eugen von Böhm-Bawerk: ämbetsman och nationalekonom i sekelskiftets Wien*, Stockholm 1990, s.38ff.; S.-E.Liedman, "Utilitarianism and the Economy", i T.Frängsmyr, red., *Science in Sweden. The Royal Swedish Academy of Sciences 1739-1989*, Canton, MA, 1989, s.36-37.
- 33 R.C.Hinkle & G.J.Hinkle, *The Development of Modern Sociology. Its Nature and Growth in the United States*, New York 1954, s.1-4.
- 34 C.Menger, *Untersuchungen über die Methode der Socialwissenschaften*, 1883, och *Die Irrthümer des Historismus in der deutschen Nationalökonomie*, 1884. Se t.ex. Andrén, a.a., s.65-66.
- 35 É. Durkheim, *Le suicide*, 1897. (Finns också på svenska.) Om Durkheim, se t.ex. D. Østerberg, *Emile Durkheims samfunnslære*, ny utvidet utgåve, Oslo 1983; H.Maus, *A Short History of Sociology*, London 1962 (kap.XI: "Durkheim, his school and his opponents"); *Emile Durkheim. Selections from his work, with an introduction and commentaries by George Simpson*, New York 1963.
- 36 Först och främst *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, som publicerades i artikelform i perioden 1904-1905 och senare som bok. Se t.ex. I. Floto, *Historie. Nyere og nyeste tid*, Köpenhamn 1985, kap.2.
- 37 N.F.Timasheff, "Sociological Theory Today", *American Catholic Sociological Review*, 11, 1950, s.26; här citerat från R.Keat & J.Urry, *Social Theory as Science*, London 1975, s.92. Om Lundberg-skolan, se t.ex. Maus, a.a., kap.XV; Hinkle & Hinkle, a.a., s.54-57. Lundbergs inflytande på den svenska sociologin behandlas i en artikel av Edmund Dahlström i *Dagens Nyheter* 5.7.1972 med rubriken "Experter med klara mätmetoder borde ersätta politikerna. Bort med moral och etik! Det hävdade en sociologisk skola efter kriget."
- 38 P.F.Lazarsfeld, "What Is Sociology?", stenciltryck, Oslo 1948. C.Wright Mills, *The Sociological Imagination*, New York 1959 (och i Penguin Books 1970). Kritiken mot Lazarsfeld finner man i kap.5 som handlar om "social engineering".
- 39 G.Karlsson, *Sociologiska metoder*, Stockholm 1961, s.15-16.
- 40 Rune Slagstad ger en god översikt med en hel del citat (från Frisch, Johansen och andra) i den långa inledningen till textsamlingen *Positivism, dialektikk, materialisme. Den norske debatten om samfunnsvitenskapenes teori*, Oslo 1976. Hans Skjervheim och Tore Nordenstam perspektiverade fältet i en kortare översikt från 1973, "Philosophy of Science in Norway", *Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie*, 1973, s.148-164.

- 41 V. Aubert, *Det skjulte samfunn*, Oslo 1969, s.196. Jfr Slagstad, a.a., s.31.
- 42 F. Barth, "Models of Social Organisation", *Royal Anthropological Institute, Occasional Paper No.23*, London 1966; og "Anthropological Models and Social Reality", *Proceedings of the Royal Society*, Vol.165, London 1966. Den ledande aktionsforskaren i Norge heter Bjørn Gustavsen. Se t.ex. hans arbete *Dialogue and Development. Theory of Communication, action research and the restructuring of working life*, Assen/Maastricht & Stockholm 1992. En nyttig översikt är Ø.Pålshaugen, "Aksjonsforskning: En nyttig vitenskap?", *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 1992, s.231-251.
- 43 *Humanistisk forskning i Norge. Rapport om status og perspektiver i humanistisk forskning i Norge i 1973*, Oslo 1975, s.30-31.
- 44 S.Bagge, "Historie", i T.Nordenstam, red., *Kompendium for humaniora-prøven*, Bergen 1977, s.123ff.
- 45 Goda litteraturlistor finns bl.a. i K.Aspelin, *Textens dimensioner. Problem och perspektiv i litteraturstudiet*, Stockholm 1975; K.Aspelin & B.A.Lundberg, red., *Form och struktur. Texter till en metodologisk tradition inom litteraturvetenskapen*, Stockholm 1971.
- 46 Peter Madsen, *Semiotik & Dialektik*, Köpenhamn 1971; K.Aspelin, *Textens dimensioner. Problem och perspektiv i litteraturstudiet*, Stockholm 1975; A.Kittang, "Semiologi og litteraturvitskap som kritiske disciplinar. No-kre hovudpunkt hos Roland Barthes", *Norsk filosofisk tidsskrift 1970*, s.145-170; K.S.Johannessen & A.Utaker, red., *Strukturalisme og semiologi. Muligheter og begrensninger i en semiologisk forskningspraksis*, Grenaa 1973 och Oslo 1984.
- 47 K.Aspelin, "Ståndpunkt 1973:Litteraturforskning och marxism", i hans bok *Spår*, Stockholm 1974. Citatet är från s.5.
- 48 Se t.ex. G.Petrovič, *Marx in the mid-twentieth century. A Yugoslav philosopher reconsiders Karl Marx's writings*, New York 1967; J.Habermas, *Erkenntnis und Interesse*, Frankfurt am Main 1968; H.Marcuse, *One-Dimensional Man*, Boston 1964.
- 49 G.Skirbekk, *Nymarxisme og kritisk dialektikk*, Oslo 1970; K.Aspelin, *Textens dimensioner. Problem och perspektiv i litteraturstudiet*, Stockholm 1975.
- 50 Skirbekk, a.a., s.8.
- 51 A.a., s.84.
- 52 A.a., s.67.
- 53 A.a., s.1ff., 33ff.
- 54 G.Skirbekk, a.a., s.72ff. J.Habermas, "Erkenntnis und Interesse", *Mer-
kur*, nr 213, 1965, s.1139-1153 (omtryckt i H.Albert & E.Topitsch, red., *Werturteilsschreit*, Darmstadt 1971, s.334352). På norska kom «Erkenntnis und Interesse» redan 1969 i boken J.Habermas, *Vitenskap som ideologi*.

- Søren Kjørup presenterar och diskuterar Habermas tredelning av vetenskapernas värld i *Forskning og samfund. En grundbog i videnskabsteori*, Köpenhamn 1985, kap.10. Gerard Radnitzky kritiserade positivismen i dess logiskt-filosofiska variant i den första delen av *Contemporary Schools of Metascience*, Göteborg 1968. I arbetets andra del presenterades Apels och Habermas tidiga verk som ett alternativ till den förhärskande logiska empirismen. Ett annat viktigt arbete från samma tid är artikelsamlingen *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*, Berlin 1969 (med bidrag av bl.a. Adorno och Habermas). En god översikt över den livliga norska debatten finner man i R.Slagstad, red., *Positivisme, dialektikk, materialisme. Den norske debatten om samfunnsvitenskapenes teori*, Oslo 1976.
- 55 Skirbekk, a.a., s.76.
- 56 A.a., s.37ff.
- 57 K.Aspelin, *Textens dimensioner*, s.162-163.
- 58 A.a., s.17. Jfr den första delen av kap.7 ovan.
- 59 *Textens dimensioner*, s.21-22. Anton Blancks artikel, som handlar om Viktor Rydbergs Narkissos-myt, stod i *Samlaren*, 1922.
- 60 *Textens dimensioner*, s.22.
- 61 A.a., s.27.
- 62 A.a., s.182, 293-294.
- 63 A.a., s.110.
- 64 A.a., s.252.
- 65 A.a., s.11.
- 66 A.a., s.83, 98, 101, 118.

Epilog

- 1 T.Bredsdorff, M.Larsen & O.Thyssen, *Til glæden. Om humanisme och humaniora*, Köpenhamn 1979, s.26. Jfr förordet ovan.
- 2 J.Mjöberg, "Kampen om universitetsanslagen i USA", *Svenska Dagbladet*, 29.7.1985.
- 3 B.Lindberg, *De lärdes modersmål. Latin, humanism och vetenskap i 1700-talets Sverige*, Göteborg 1984, s.30.
- 4 A.a., s.31.
- 5 T.Nordenstam, "Technocratic and Humanistic Conceptions of Development", i T.Nordenstam, red., *Research and Development in the Sudan*, Khartoum 1985, s.13ff. Se också s.161ff. om humanioras roll i Sudan.
- 6 *Til glæden*, s.11.
- 7 M.von Heland, "Humaniora – ett krisföretag", *Svenska Dagbladet*,

13.1.1985.

8 Jfr kap. 2 ovan om *paideia* och *humanitas*.

9 Se kap. 4 och 7 ovan.

10 C. Rudbeck, "Humaniora – förnyelse och förstörelse", *Svenska Dagbladet*, 15.3.1985.

11 B.Lindberg, "Humaniora och den nationella identiteten", *Svenska Dagbladet*, 1.4.1985.

12 Norges forskningsråd, *Nyhetsbrev för området kultur og samfunn*, nr 1, 1993, s.1.

13 Ibid.

14 Ett känt exempel på detta är Karl Poppers kritik av marxism och psykoanalys i *The Open Society and Its Enemies*, Vol.1-2, London 1945.

15 Kritik av detta slag kallas ibland för "scientism". ("Scientism" = överföring av modeller och metoder o.d. från naturvetenskaperna till andra områden där de inte passar lika bra.)

16 G. Skirbekk, "Krise i humaniora?", *Norsk filosofisk tidsskrift*, 1982, s.190.

17 E.Thomassen, "Det humanistiske studiet av religion", i T.Nordenstam, red., *Kompendium for humaniorapróven*, Bergen 1987, s.54.

18 Ibid.

19 A.Kittang, "Innledning", i A. Kittang & U. Lie, red., *Litteraturforskning og litteraturformidling*, Bergen-Oslo-Tromsø 1982, s.10.

20 L.Longum, "Litteratur som forskings- og studiefag", i T.Nordenstam, red., *Kompendium for humaniorapróven*, s.23.

21 Edvard Beyer i inledningen till sexbandsverket *Norges Litteraturhistorie* (Oslo 1974); citerat i Longum, a.a., s.24

22 Jfr citatet från von Helmholtz i kapitel 4 ovan.

23 *On the Uses of the Humanities: Vision and Application. A Report by the Hastings Center*, Hastings-on-Hudson, N.Y., 1984. Se särskilt kap.3, "Current Work in Applied Humanities".

24 Se t.ex. artikelsamlingarna *Ethical Issues in Professional Life*, red. J. C. Callahan, Oxford 1988; *Contemporary Issues in Bioethics*, red. T. L. Beauchamp & LeRoy Walters, tredje upplagan, Belmont, California, 1989; *Ethical Theory and Business*, red. T.L.Beauchamp & N.E.Bowie, Englewood Cliffs, N.J., 1988. Goda aktuella översikter finns i P.Singer, red., *A Companion to Ethics*, Oxford 1991. Jfr bidragen till tidskriften *Applied Philosophy* (1982 -).

25 En klassiker på detta område är H.Dreyfus, *What Computers Can't Do*, revised edition, New York 1979.

26 T.Fürth, "Organisationssyn och teknikval inom offentlig administration 1930-1980. Exemplet socialförsäkringen", i B.Göranzon, red., *Da-*

tautvecklingens filosofi. Tyst kunskap och ny teknik, Stockholm 1984, s.119-138.

27 Göranzons projekt har bl.a. lett till sex volymer på Springer-Verlag i London (1988-1994). Verksamheten dokumenteras fortlöpande i tidsskriften *Dialoger*. Dessutom finns det flera böcker på svenska (t.ex. B.Göranzon, *Det praktiska intellektet*, Stockholm 1990).

28 Jfr T. Nordenstam, "Produktionstekniska värden och värderingar", i B.Göranzon, red., *Ideologi och systemutveckling*, andra upplagan, Lund 1978, s.70ff.

29 Se t.ex. David Kolbs välskrivna bidrag till debatten om modernism och postmodernism: *Postmodern Sophistications. Philosophy, Architecture, and Tradition*, Chicago & London 1990. (Med klargörande diskussioner av Lyotard, Habermas och andra bidragsgivare till den aktuella debatten.)

30 Jfr H.Furuhagen, "Humanisten – slaven på vagnen", *Svenska Dagbladet*, 3.3.1985. Litteraturhistorikern och germanisten Wilhelm Scherer (som vi har citerat ovan i kap.5 och 7) använde samma bild för omkring hundra år sedan, då naturvetenskaperna framstod som triumfatoren på segrers vagn. Behovet av att visa fram det som humanister gör har inte blivit mindre sedan den gången.

PERSONREGISTER

- Acton, J. E. E. D., 221
Adorno, T., 286
Ahrendt, H., 193
Albert, H., 285
Amalrik, 73
Andersen, V., 133
Andrén, M., 284
Anscombe, G.E.M., 209
Apel, K.-O., 277, 286
Ariès, P., 282
Aristoteles, 40, 42-46, 49, 51, 52,
55, 56-60, 69, 71, 73, 78, 81,
90, 95, 110, 236, 271
Aristoxenes, 45
Arkimedes, 71
Arup, E., 274
Ashby, E., 273, 274
Aspelin, K., 245, 246, 248-252,
279, 283, 285, 286
Atterbom, P.D.A., 25-28, 103, 126,
127, 270
Aubert, V., 241, 285
Augustinus, 163
Augustus, 89
Averroës, 70, 162, 163
Babbage, C., 116, 273
Bach, J. S., 121
Bacon, F., 162
Bagge, S., 9, 243, 285
Balzac, H., 226, 287
Bang, C., 144
Barth, F., 242, 285
Barthes, R., 244, 251, 280, 287
Bastiansen, T., se Trolie
Bataille, G., 213
Baudelaire, C., 201, 203, 204, 261,
279
Baudrillard, J., 281
Bauman, R., 282
Beardsley, M., 177, 232, 283
Beauchamp, T.L., 287
Beauvoir, S. de, 192
Beda Venerabilis, 66, 68, 106
Beerbohm, M., 233
Bell, D., 281
Ben-David, J., 273, 274
Benedict Biscop, 66
Bengtsson, I., 273
Berchorius, 111
Bergman, G.M., 147-152, 276
Bergström, L., 274
Berkeley, G. 162
Berr, H., 221, 222, 224, 225
Bertens, H., 281
Besset, M., 176, 179, 278
Beyer, E., 287
Beyrodt, W., 273
Björkeson, J., 201, 279

- Blanck, A., 249, 286
 Bloch, M., 223
 Boeckh, A., 105, 106, 114
 Boethius, 58, 59
 Boileau-Despréaux, N., 89
 Bopp, F., 106, 107, 114, 125, 144, 158, 170
 Bowie, N.E., 287
 Braudel, F., 224, 282
 Bredsdorff, T., 270, 271, 275, 286
 Bremond, C., 251
 Brewster, D., 273
 Brutus, 221
 Bugge, A., 275
 Burke, P., 220, 225, 234, 281, 282
 Busch, W., 273
 Bærentzen, E., 138
 Böhm-Bawerk, E. von, 284
 Børtnes, J., 234, 283
 Böttiger, C.W., 127
 Caesar, Gaius Julius, 46, 221, 269
 Callahan, J.C., 287
 Carnap, R., 129
 Cassirer, E., 19, 166-168, 199, 261, 277
 Cavendish, H., 116
 Champollion, J.F., 96
 Chomsky, N., 54, 271
 Chopin, F., 122
 Christensen, A.E., 274
 Christensen, H., 134
 Cicero, Marcus Tullius, 40, 58, 59
 Collingwood, R.G., 220
 Comte, A., 84, 128, 129, 162, 169
 Corelli, A., 122
 Corneille, P., 282
 Dahl, O., 275
 Dahlström, E., 284
 Dalin, O. von, 118
 Dalton, J., 116
 Danbolt, G., 183, 184, 278
 Darwin, C., 191, 194, 216, 278
 David av Dinant, 73
 Davy, H., 116
 De la Gardie, M. G., 87
 De La Mettrie, J. O., 84
 Derrida, J., 207, 208, 213-215, 245, 280, 281
 Descartes, R., 88, 89, 91, 162, 194, 197
 Diderot, D., 92
 Diemer, A., 273, 276, 277
 Dietrichson, L., 144, 275
 Dilthey, W., 18-20, 121, 151, 161, 164-166, 173, 197, 218, 270, 277
 Donato, E., 280
 Donatus, 56, 58, 59, 62, 72, 73
 Dray, W., 272
 Dreyfus, H., 287
 Droysen, J.G., 128
 Durkheim, É., 225, 238, 239, 284
 Dyvik, H., 9, 271
 Eckhoff, L., 231, 282, 283
 Empson, W., 232, 233, 283
 Emt, J., 283
 Engels, F., 246, 273, 277
 Eriksen, T.B., 43, 271
 Erslev, K., 274
 Espeland, W., 9
 Eudemos, 43, 45
 Euklides, 53, 54, 58, 59, 71
 Faraday, M., 116
 Farao, 23
 Feyerabend, P., 213, 280
 Fiorillo, R., 100, 273
 Floto, I., 274, 281, 284
 Fokkema, D., 281
 Foucault, M., 282
 Forser, T., 274

- Foucault, M., 245, 281
 Frank, M., 279, 280
 Fredrik IV, 185, 186
 Freud, S., 194-196, 216, 278
 Fries, E., 130
 Frisch, R., 241, 284
 Frängsmyr, T., 284
 Furuhausen, H., 288
 Fustel de Coulanges, N.D., 159
 Fürth, T., 267, 287
 Føllesdal, D., 278
 Gadamer, H.-G., 152, 153, 155,
 250, 253, 276, 281
 Galileo Galilei, 79, 81, 82, 162
 Galtung, J., 241
 Gardiner, P., 272, 277
 Geijer, E.G., 126
 Geijerstam, G. af, 228
 Gervinus, G.G., 101
 Gilje, N., 9
 Goethe, J.W., 20, 25-28, 34, 95,
 101, 103, 184, 270
 Goldmann, L., 204
 Gran, G., 144, 275
 Gray, T., 95
 Gregorius från Tours, 60
 Grimen, H., 9
 Grimm, J., 107, 114, 125, 142
 Grimm, W., 125
 Guizot, F., 121
 Gullers, P., 29, 270
 Gustafsson, L., 283
 Gustavsen, B., 285
 Göranson, B., 267, 270, 287, 288
 Habermas, J., 246, 248, 262, 279,
 281, 285, 286, 288
 al-Hakam, 70
 Halbwachs, M., 223
 Haldane, J.B.S., 282
 Hallo, W.W., 36
 Hamann, J.G., 98
 Hamsun, K., 214
 Hanfling, O., 281
 Hanson, N.R., 282
 Hassan, I., 213, 280, 281
 Hassan, S., 280
 Haydn, J., 122
 Hegel, G.W.F., 19, 105, 114, 128,
 140, 156, 161, 163, 197
 Heidegger, M., 162, 208, 214
 Heland, M. von, 258, 286
 Heller, A., 192
 Helmholtz, H. von, 124, 128, 287
 Hempel, C.G., 151, 172, 173, 185,
 272, 277
 Herder, J.G. von, 92-95, 98, 99,
 114, 125, 140, 142, 272
 Hermerén, G., 274, 283
 Herodotos, 43
 Herschel, W., 116
 Hess, H., 174
 Heydrich, E., 273
 Higham, J., 274
 Hinkle, G.J., 284
 Hinkle, R.C., 284
 Hitti, P.K., 272
 Hjärpe, J., 23, 24, 270
 Hobbes, T., 84, 162
 Holberg, L., 135
 Holmboe, C.A., 144
 Holm-Olsen, L., 273, 275
 Homeros, 41, 48, 89
 Hovdhaugen, E., 55, 271
 Humboldt, W. von, 98, 103, 117,
 125, 140, 142
 Hume, D., 50, 92, 128, 162
 Hussein, 23, 24
 Husserl, E., 23, 132, 163
 Hägerström, A., 132, 274
 Händel, G. F., 122

- Ibn Rushd, 70, 162, 163
 Ibsen, H., 227
 Iggers, G.G., 281, 282
 Imerslund, K., 282, 283
 Jakobson, R., 201, 203, 234, 279, 283
 Jameson, F., 281
 Jauss, H.R., 281
 Jensen, J.F., 230, 231, 274, 282, 283
 Jesus, 184
 Johannessen, K.S., 9, 10, 245, 271, 274, 278, 279, 283, 285
 Johansen, L., 241, 284
 Johnson, M., 228, 282
 Judas Iskariot, 184
 Justinianus, 44, 68
 Kant, I., 50, 51, 83, 88, 111, 114, 167, 169, 197, 212
 Karlsson, G., 241, 284
 Keat, R., 284
 Kepler, J., 79
 Keyser, R., 137, 138, 140-143
 Kindermann, H., 147, 153-155, 276
 Kittang, A., 205, 214, 245, 264, 275, 279, 280, 281, 283, 284, 285, 287
 Kjørup, S., 279, 286
 Kleopatra, 96
 Klotz, H., 281
 Knudsen, H., 276
 Kolb, D., 280, 281, 288
 Konstantin Porfyrogenetos, 68, 70
 Kopernikus, N., 191, 194
 Kristeva, J., 245, 250, 281
 Kugler, F., 101, 273
 Kuhn, T.S., 31, 207, 271, 275, 276, 280
 Kvalsvik, B.N., 9
 Kvaløy Sætereng, S., 163
 Kaartvedt, A., 243
 Köchel, L. A. F., 122
 Lacan, J., 245
 Lagerkvist, P., 149
 Langer, S.K., 193
 Langholm, O.I., 283
 Langlois, C.V., 222, 274
 Larsen, M., 270, 271, 275, 286
 Laugier, Abbé, 95
 Lautréamont, Comte de, 213
 Lazarsfeld, P.F., 240, 241, 284
 Leibniz, G.W. von, 163
 Lenin, 246
 Leonardo da Vinci, 163, 181, 183, 184
 Lert, E., 276
 Lévinas, E., 281
 Lévi-Strauss, C., 199-201, 203, 206-208, 216, 234, 245, 279, 280
 Lie, U., 275, 283, 287
 Liebig, J. von, 123
 Liedman, S.-E., 129, 273, 274, 277, 284
 Lindberg, B., 272, 286
 Lindroth, S., 86
 Linné, C. von, 46, 57
 Livius, Titus, 91
 Locke, J., 162
 Longum, L., 9, 264, 287
 Lowth, 95
 Ludvig den Store, 89
 Ludwig, C., 123
 Lundberg, B.A., 279, 283, 285
 Lundberg, G.A., 239, 240, 284
 Lübke, W., 101
 Lyotard, J.-F., 215, 281, 288
 Löfgren, M., 281
 Macksey, R., 280
 Madsen, P., 245, 285

- Maimonides, Moses, 162
 Mallarmé, S., 213
 Malmström, B.E., 127
 Mao Tse-Tung, 246
 Marcuse, H., 246, 285
 Marcussen, M., 170
 Marc-Wogau, K., 14, 270
 Maren-Grisebach, M., 282
 Martianus Capella, 61
 Marx, K., 128, 156, 163, 196, 216,
 246, 285
 Matisse, H., 170, 171
 Mauricius, 73
 Maus, H., 284
 Meldahl, P., 284
 Menger, C., 237, 238, 284
 Mengs, R., 102
 Metz, C., 205
 Meyer, S., 9, 144, 275, 276, 277,
 279
 Michelangelo, 103
 Mijtens, M., 86
 Mill, J.S., 83, 124, 128, 129, 169,
 172
 Mills, C.W., 240, 284
 Misch, G., 121
 Mjöberg, J., 286
 Moe, M., 275
 Molander, A., 281
 Molander, B., 271
 Mondrian, P., 176-179
 Monod, G., 221
 Moses, 23
 Mozart, W. A., 122
 Muhammed, 70
 Munch, P.A., 137, 143
 Müller, J., 123
 Müller, M., 153, 170
 Mykland, K., 185, 186
 Möbius, T., 144
 Napoleon, 113
 Newton, I., 79, 83
 Niebuhr, B.G., 105, 106, 114
 Nietzsche, F., 154
 Nordenfelt, L., 16-18, 20, 24, 270,
 277
 Nordenstam, T., 271, 274, 275,
 276, 278, 283, 284, 285, 286,
 287, 288
 Nordin, S., 272
 Næss, A., 240, 241, 272
 Odén, B., 273, 274
 Offen, K., 282
 Olsen, M., 275
 Olsson, A., 213, 280
 Oxenstierna, E., 130
 Palestrina, G. P., 122
 Palladio, A., 180, 183, 278
 Panini, 107
 Paulsson, G., 121
 Paulus, 109
 Pedersen, O., 271, 272
 Peirce, C.S., 199
 Perrault, C., 89
 Petrovič, G., 285
 Petrus Damiani, 65
 Petrus Hispanus, 46
 Petrus Lombardus, 58, 59
 Pettersson, B., 130
 Picasso, P., 174, 175
 Pico della Mirandola, 78, 213, 280
 Pierson, R.R., 282
 Piltz, A., 63, 73, 272
 Plato, L.S., 136
 Platon, 13, 39, 40, 42-44, 46, 48-
 52, 60, 71, 78, 90, 95, 110, 197,
 208, 212, 283
 Pochat, G., 272
 Pomponius Mela, 141
 Popper, K., 84, 172, 173, 272, 287

- Priscianus, 56, 58, 59, 67, 73
 Priestley, J., 116
 Propp, V., 244
 Ptolemaios, 58, 59, 96
 Purcell, H., 122
 Pythagoras, 58, 59
 Pålshaugen, Ø., 285
 Queneau, R., 45
 Radnitzky, G., 286
 Ramdohr, se Rumohr
 Ranke, L. von, 120, 128, 133, 220
 Ransom, J. C., 232
 Rask, R., 107, 114, 125, 142
 Reisch, G., 58
 Rendall, J., 282
 Richards, B., 209
 Richards, I.A., 231, 232
 Rickert, H., 19, 167, 173
 Riegl, A., 179, 278
 Rokseth, P., 282, 283
 Rolf, B., 271
 Rudbeck, C., 287
 Rudbeck, O., 86, 87
 Rumford, B.T., 116
 Rumohr, C.F. von, 25-28, 101, 144, 273
 Russell, B., 162
 Rydberg, V., 286
 Sade, markis de, 213
 Sainte-Beuve, C. A., 133, 218
 Santesson, C., 27, 270
 Sartre, J.-P., 78, 162, 213, 280
 Saussure, F. de, 8, 196, 198-199, 206, 208, 212, 215, 216, 244, 278
 Savigny, F.K. von, 104, 273
 Schefferus, J., 86, 87
 Scheler, M., 261
 Schelling, F.W. von, 160, 277
 Scherer, W., 133, 159, 218, 228, 229, 288
 Schlegel, A.W., 99, 101, 125
 Schlegel, F., 99, 125
 Schleicher, A., 158
 Schmitt, J.-C., 282
 Schmoller, G., 237
 Schnaase, C., 273
 Schreiber, A.W., 25-27
 Schück, H., 129, 133, 218, 249, 274
 Schøning, G., 135
 Scruton, R., 280
 Seeley, J., 220
 Seignobos, C., 222, 274
 Seneca, Lucius Annæus, 58, 59
 Shakespeare, W., 8, 99, 103, 274
 Sian, S., 281
 Simpson, G., 284
 Sinding-Larsen, S., 180, 181, 183, 278
 Singer, P., 287
 Skei, H.H., 284
 Skirbekk, G., 246-248, 251, 262, 285, 287
 Skjervheim, H., 280, 284
 Slagstad, R., 284, 286
 Snow, C.P., 8, 246, 247, 270
 Sofokles, 99
 Sokrates, 13, 42, 43, 46
 Speth, B., 25-27
 Spinoza, B., 54, 163
 Stalin, 245, 250
 Stein, E., 193
 Stigen, A., 278
 Storelv, S., 204, 279
 Strömholm, S., 10
 Sundt, E., 275
 Søylen, O., 9, 271

- Tagliacozzo, G., 272
 Taine, H., 133, 159, 218, 226, 229, 251
 Tegnér, E., 126
 Thales, 42, 45
 Theofrastos, 45
 Thomas Aquinas, 163
 Thomassen, E., 263, 264, 276, 287
 Thukydides, 43, 106
 Thyssen, O., 270, 271, 275, 286
 Timasheff, N.F., 284
 Tizian (Tiziano Vecelli), 103
 Todorov, T., 244, 251-252, 283
 Topitsch, E., 285
 Tranøy, K.E., 270, 274
 Treschow, N., 135, 137
 Trolie, T. Bastiansen, 274, 276
 Trubetzkoy, N.S., 200
 Törnebohm, H., 271, 280
 Urry, J., 284
 Utaker, A., 9, 245, 278, 279, 285
 Varro, Marcus Terentius, 61
 Vasari, G., 100, 101
 Verelius, O., 86, 87
 Vibe, F.L., 137, 140, 275
 Vico, G., 91, 92, 125, 272
 Vigarello, G., 282
 Wallengren, A., 118
 Walløe, L., 278
 Walters, L., 287
 Weber, M., 239
 Wedberg, A., 271
 Weibull, L., 273, 274
 Wellek, R., 234
 Wellmer, A., 281
 Wimsatt, W.K., Jr., 177, 232
 Winckelmann, J.J., 100, 102, 103
 Windelband, W., 166-168, 173, 197, 222, 277
 Winther, T., 283
 Wittgenstein, L., 31, 162, 163, 177, 181, 209, 212, 253, 270, 271, 278, 280, 282, 283
 Worth, S., 205, 206, 279
 Wright, G.H. von, 174, 185, 271, 278
 Wundt, W., 123
 Wölfflin, H., 167
 Yazid, 23, 24
 Zuccaro, F., 179
 Åhlberg, L.-O., 10, 215, 281
 Åkerblad, J.D., 96
 Aall, A., 137, 275
 Øfsti, A., 186, 278
 Öhman, S., 271
 Österberg, D., 284

Vad har humanvetenskaperna för uppgift i vår tid?
Humanister befrämjar inte näringslivet, de ägnar sig
åt ligkiltigheter och kräver dessutom statsunderstöd.

Vad skall samhället ta sig till med sådana snyltare?

Men hur mycket sanning ligger det egentligen i på-
ståenden av detta slag? Är det inte snarare så att humanister
behandlar några av de mest väsentliga inslagen i människans
liv, t ex frågorna om livets mening och om hur vi och vårt
samhälle har kunnat bli sådana vi nu är?

Boken tar sin utgångspunkt i att det bästa sättet att besvara
sådana frågor är att beskriva vad humanister gjort under
historiens gång. Läsaren får följa humanvetenskapernas ut-
veckling från forntiden till de moderna humanvetenskapernas
genombrott för 100 år sedan och fram till våra dagar.

Tore Nordenstam (1934) är professor i filosofi vid uni-
versitetet i Bergen sedan 1968.

Andra omarbetade och utökade upplagan.

CARLSSON BOKFÖRLAG

ISBN 91 7798 873 6

